

Р.Р. Қайирбекова, А. С. Ибраева, Г. Н. Аязбаева

ЖАХОН ТАРИХИ

11

1-қисм

Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар
йўналишдаги 11-синфи учун дарслик

*Қозогистон Республикаси Таълим ва
фан министрлиги тасдиқлаган*

Алмати «Мектеп» 2020

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0)я72
Қ23

Дарслик мualлифлари:

Қайирбекова Р. Р. (мualлифлар жамоасининг раҳбари): муқаддима,
5,6,7,8,9-боблар (34 – 41-§),10,11,12,бўлимларга холосалар;

Ибраева А. С.: 4,9-боблар (42 – 43-§);

Аязбаева Г. Н.: 1,2,3-боблар.

Таржимон Н. Т. Анарметова

Шартли белгилар:

Ўз билимингизни синанг

Вазифалар

Қайирбекова Р.Р. ва. б.

Қ23 **Жаҳон тарихи. Умумтаълим мактабларининг ижтимоий-гуманитар йўналишдаги 11-синфи учун дарслик. 1-қисм/Р.Р.Қайирбекова, А.С.Ибраева, Г.Н.Аязбаева. — Алмати: Мектеп, 2020. — 152 б., расм.**

ISBN 978—601—07—1517—2

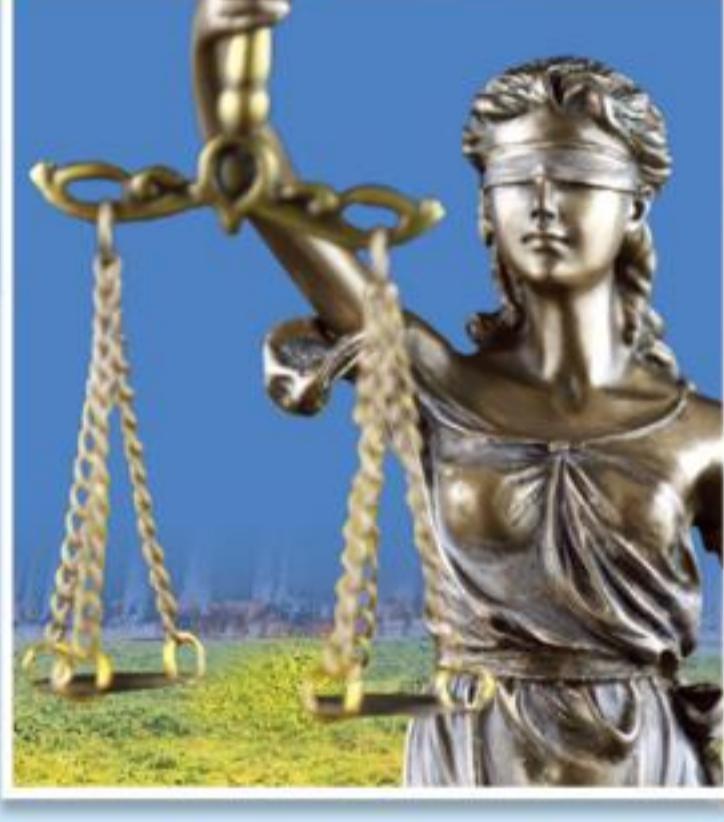
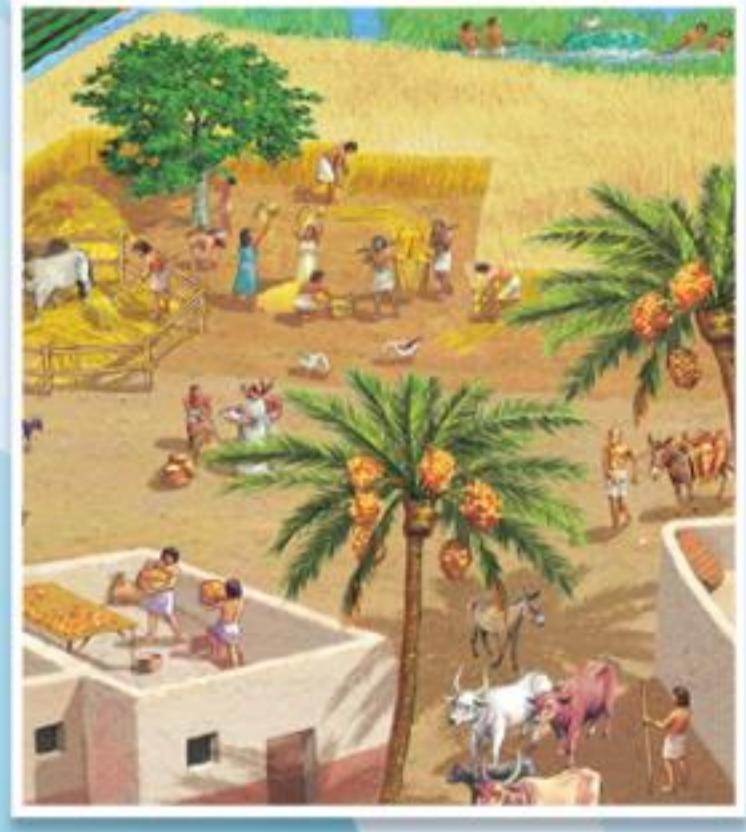
К 4306020600—166 60(1)—20
404(05)—20

УДК 373.167.1
ББК 63.3(0)я72

ISBN 978—601—07—1517—2

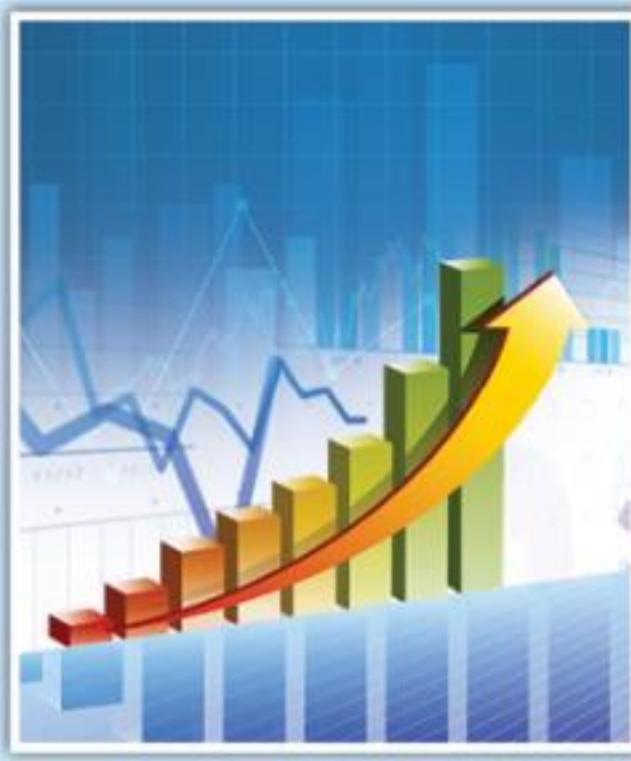
© Қайирбекова Р.Р., Ибраева А.С.,
Аязбаева Г.Н., 2020
© Таржимон Анарметова Н.Т., 2020
© “Мектеп” нашриёти, бадий
безак берган, 2020
Барча ҳуқуқлари ҳимояланган
Нашрга оид мулкий ҳуқуқлар
“Мектеп” нашриётга тегишли

I бўлим
Тамаддун:
ривожланиш хусусиятлари

II бўлим
Сиёсий-ҳуқуқий
жараёнлар

МУНДАРИЖА

Мұқаддима 6

I бўлим. ТАМАДДУН: РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-боб. ЖАҲОН ТАРИХИ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМИНИНГ ТАРИХИЙ ТУРЛАРИ: ЎЗГАРИШЛАР ВА УЗВИЙЛИК

1-2§. Иқтисодиёт ва иқтисодий тизим турлари.....	8
3-§. Анъанавий (аграр) иқтисодиёт	15
4-§. Бозор иқтисоди.....	20
5-§. Режали (социалистик) иқтисодиёт	24
6–7-§. Иқтисодиётнинг аралаш (гибрид) тури	28

2-боб. ТАБИЙ-ЖУҒРОФИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ

§ 8. Табиий-географик омиллар натижасида давлатларнинг иқтисодий ихтисослашуви	37
§ 9–10. Давлатларнинг иқтисодий ривожланишида табиий— жуғрофий омилларнинг чекланганлигини енгиб ўтганликнинг тарихий мисоллари.....	42

3-боб ЭНГ ЯНГИ ТАРИХ ДАВРИДА МАМЛАКАТЛАРНИНГ ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ

11-§. Дунё мамлакатларининг иқтисодий ривожланиш даражаси бўйича фарқланиши	52
§ 12. Дунё минтақаларида ва алоҳида мамлакатларда қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликни бартараф этиш йўллари	58
I бўлим учун тест топшириқлари.....	64
I бўлимнинг холосаси.....	66

II бўлим. СИЁСИЙ-ХУҚУҚИЙ ЖАРАЁНЛАР

4-боб. СИЁСИЙ-ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

§ 13–14. Хуқуқий давлат шаклланишининг тушунчаси, тамойиллари ва тарихий асослари..	68
§ 15. Хуқуқий давлатнинг тамойилларини амалга оширишдаги тарихий тажриба.....	77

§ 16—17. Фуқаролик жамияти түшунчаси
ва умумий тавсифи82

§ 18—19. Давлатларнинг сиёсий-ҳуқуқий тизими
ривожланишининг замонавий тенденциялари ..90

5-боб. ЖАҲОННИНГ ЗАМОНАВИЙ СИЁСИЙ ТИЗИМИ

§ 20. Халқаро муносабатларнинг биполяр тизими-
нинг ўзгариши ва қулаши
(1985—1996-йиллар)99

§ 21. Дунё тузилишининг пост-биполяр тизими102

§ 22. Халқаро муносабатларни ривожлантиришнинг
ҳозирги тенденциялари108

6-боб. ҲОЗИРГИ БОСҚИЧДА ТИНЧЛИК, ХАВФСИЗ- ЛИКНИ САҚЛАШ МУАММОЛАРИ

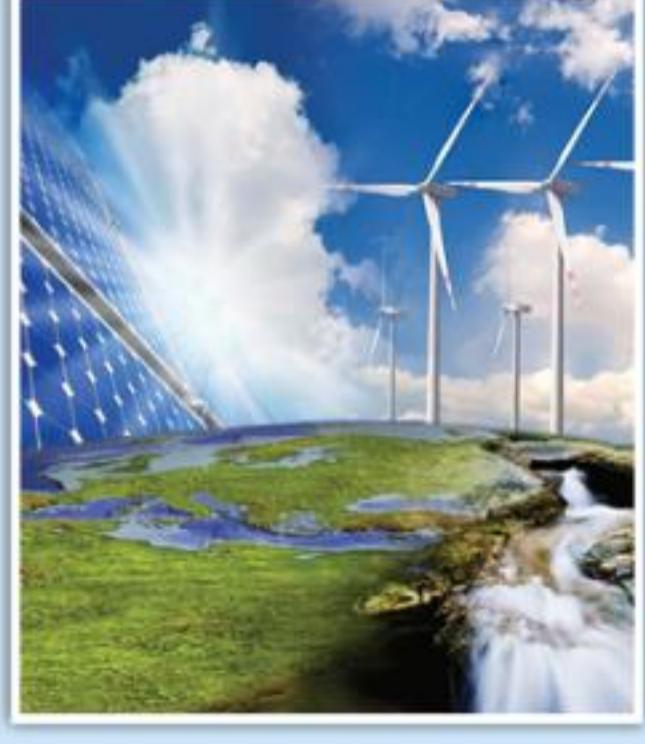
§ 23—24. Халқаро хавфсизликка ҳозирги қаршилик-
лар ва таҳдидлар114

§ 25—27. Тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун
давлатларнинг умумий кучлари125

II бўлим якунлари бўйича тест топшириқлари ...144

II бўлимнинг холосаси.....147

Атамалар лугати148

МУҚАДДИМА

Хурматли ўқувчилар!

Ушбу ўқув йилида жағон тарихи дарсларида сиз мавзуни ўрганишда тубдан фарқ қиласынан ёндашувлар асосида яратылған янги авлод дарслиги билан ишлашни давом эттирасиз.

Бугунги кунда биз инсоният тамаддуинининг янги босқичини англатувчи ахборот жамиятида яшаяпмиз. Ахборот жамиятида ишлаб чиқаришнинг асосий маҳсулотлари ахборот ва билимдир. Шу сабабли, ахборот жамиятини узлуксиз ўрганиш жамияти деб аташ мүмкін. Бу, ўз навбатида, таълимга, хусусан, одамлар ўртасида янги ахборот мәданиятини шакллантиришга янги талабларни туғдиради.

Қозоғистонда ахборот жамиятининг шаклланиши шароитида ва мамлакатимизнинг глобал ахборот тизимиға кириши билан Қозоғистон Республикаси Таълим ва фан вазирлиги ўқув дастурлари, шу жумладан “Жағон тарихи” фанининг мазмунини янгилаш йўлига ўтди. Ушбу ўқув йилида сиз иқтисодиёт, ҳуқуқ, фалсафа, социология, сиёсатшунослик, дунё сиёсати, халқаро муносабатлар, минтақавий тадқиқотлар, педагогика ва бошқа шу каби гуманитар фанларнинг сўнгги ютуқларидан фойдаланган ҳолда инсоният тарихини ўрганасиз.

Сизга тақдим этилган дарслик муқаддимадан, таркиби тўрт қисмдан иборат мавзулар, атамалар луғати ва адабиётлар рўйхатидан иборат.

Дарсликнинг биринчи “Тамаддун: ривожланиш хусусиятлари” бўлимида иқтисодий тизимларнинг тарихий турлари, уларнинг ривожланиши ва узлуксизлиги, табиий-географик омилларнинг давлатлар иқтисодий ривожланишига таъсири акс эттирилган ва Энг янги даврда мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши кўриб чиқилган.

Дарсликнинг “Сиёсий ва ҳуқуқий жараёнлар” номин иккинчи бўлими ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, дунёнинг замонавий сиёсий тизими, инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш муаммолари кўриб чиқилади.

Дарсликнинг “Ижтимоий-сиёсий тафаккурнинг ривожланиши” номли учинчи бўлимида Янги ва Энг янги даврда ижтимоий-сиёсий фикрлар эволюцияси излари; шахснинг тарихдаги роли, эркинлик ва адолат учун кураш ҳамда XX аср ва XXI аср бошларини белгилаб берган ислоҳотларни амалга ошириш контекстида намоён бўлади.

Дарсликнинг “Таълим ва фаннинг тараққиёти” номли тўртинчи бўлими таълим умумбашарий қадрият сифатида қаралади, замонавий жамиятда фаннинг ўрни, замонавий тамаддун ривожида ва замонамизнинг глобал муаммоларини ҳал этишда тарихий босқичлар ва илмий-техникавий тараққиётнинг роли кўрсатилади.

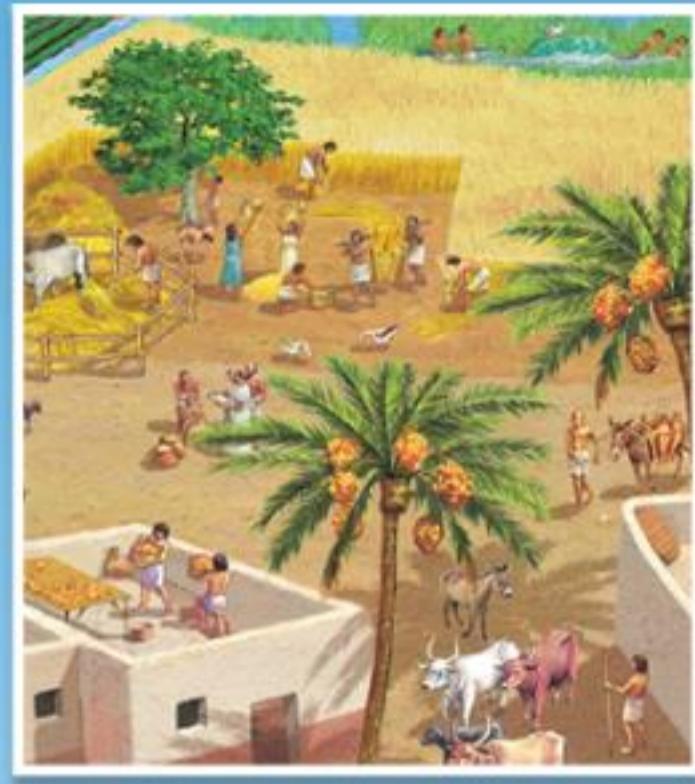
Дарслик муаллифлари сизга самимий ва жамият учун зарур бўлган предметни ўрганишда муваффақиятлар тилайдилар.

Дарслик муаллифлари

БҮЛИМ

**ТАМАДДУН:
РИВОЖЛАНИШ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

1-боб

ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМНИНГ ТАРИХИЙ ТУРЛАРИ: ҮЗГАРИШЛАР ВА УЗВИЙЛИК

1–2-§. ИҚТИСОДИЁТ ВА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ ТУРЛАРИ

Бугундарсда:

- "Иқтисодиёт" ва "иқтисодий тизим" түшүнчесини мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш хусусиятларинитахлил қилиш учун күриб чиқамиз.
- иқтисодий тизим тарихий турларининг таснифларини уларнинг белгиларини аниқлаш орқали күриб чиқамиз.
- ишлаб чиқариш ва истеъмолни ташкил этиш ва амалга ошириш;
- молия, пул, капитал.

"Иқтисод" түшүнчеси. Иқтисод дарсلىклари ва иқтисодий атамалар луғатларида "иқтисод" сөзи дастлабки талқинида "үй хўжалигини юритиш санъати" деган маънони англатган.

Хозирги кунда "иқтисод" сөзи бир нечта маънони англатади.

- ишлаб чиқариш фаолияти ва унинг натижаларини одамлар орасида ўзаро алмашуви;
- нарх-навонинг ривожланиши, ишлаб чиқаришлар, ишсизлик тенденциялари ва ҳоказо;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни жамият аъзолари ўртасида тақсимлаш учун чекланган ресурслардан (ер, меҳнат, асбоб-ускуналар, билимлар) фойдаланиш;

Эсада сақланғ

"Иқтисодиёт" атамаси қадимги юон тилидан келиб чиқкан ва асл нусхада иккى қисмдан иборат: oikos — "үй" ва potos — "қонун", қоида, хулқ-атвор, яъни "үйшунослик" ёки үй-рўзгорчилик

Иқтисодий назариянинг ривожланиши. Иқтисодий фаннинг келиб чиқиши Қадимги дунё мутафаккирлари таълимотларида ўз аксини топган. Қадимги ҳинд "Ману қонунлари" (милодгача II аср — милодий II аср) ижтимоий меҳнат тақсимоти, ҳукмдорлар ва уларга бўйсунувчилар мавжуд бўлганлигини билдиради. Қадимги Грециянинг Ксенофонт (милодгача 430 — 354 йиллар) ва

Аристотель (милодгача 384–322 йиллар) каби мутафаккирлар илк бор “хўжалик юритиш санъати” маъносини англатувчи “иқтисод” атамасини илмий доирага олиб кирдилар. Бир вақтлар Аристотель бу атамани икки маънога ажратган: “иқтисод” (маҳсулот ишлаб чиқариш билан боғлиқ табиий хўжалик фаолияти) ва “хремантистика” (бойлик орттириш, пул ишлаш санъати).

Илм сифатида иқтисодий назария капитализмнинг ўрнатилиши даврида, биринчи навбатда савдо соҳасида дастлабки капитал пайдо бўлганда шаклланган. Савдонинг ривожланиши сиёсий иқтисоддаги биринчи йўналиш — меркантилизмнинг пайдо бўлишига туртки бўлди.

Меркантилистлар савдо ва муомала соҳаси бойликнинг асосий манбаи деб ҳисоблашган. Улар бойликнинг ўзини пул билан тенглаштирилар.

Сиёсий иқтисоднинг ривожланишидаги навбатдаги йўналишни қишлоқ хўжалигидаги меҳнат бойлик манбаи деб ҳисоблаган **физиократлар** тақдим этди.

Иқтисодиёт фанидаги кейинги ривожланиш Адам Смит (1723–1790) ва Девид Рикардо (1772–1883) асарларида ўз ифодасини топди. А. Смит ўзининг “Халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини ўрганиш” китобида иқтисодиётда тўпланган барча билимларнинг таркибини тузди, ижтимоий меҳнат таълимотини яратди ва у “кўринмас кўл” деб номлаган эркин бозор механизмини ёритиб берди. Д. Рикардо “Сиёсий иқтисод ва солиқ солишининг бошланиши” асарида А. Смит назариясини янада ривожлантиришни давом эттириди. У товарлар қийматининг манбаи даромаднинг (иш ҳақи, фойда, фоизлар, ижара) асоси бўлган ишчининг меҳнати эканлигини аниқлади.

Кейинчалик, Карл Маркс (1818–1883) А. Смит ва Д. Рикардо таълимотини ортиқча қиймат назарияси билан кенгайтириди. Маркснинг ортиқча қиймати — бу иш берувчи томонидан тўланмаган меҳнат натижасида унинг ишчи кучи қийматидан ошиб кетган ва капиталист томонидан ўзлаштирилган қиймат. Маркс ишчининг эксплуатациясига асосланган капиталистик ишлаб чиқаришни ишонарсиз деб ҳисоблаган, уни йўқ қилиш ва бутун жамият манфаати учун яратилган умумий мулк билан социализм қуриш керак деб ҳисоблаган.

Иқтисодий тизим тушунчаси ва унинг элементлари иқтисодий мактабга боғлиқ. Ҳар қандай иқтисодий тизимда иқтисодий ресурслардан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқариш уступор ҳисобланади ва иқтисодий фаолият натижалари эса таъсимланади, алмашилади ва истеъмол қилинади.

Шу билан бирга, иқтисодий тизимларда уларни бир-биридан ажратиб турадиган элементлар мавжуд:

Калит сўзлар:

иқтисодиёт, иқтисодий тизим, иқтисодий тизимнинг турлари, иқтисод моделлари

- ижтимоий-иктисодий муносабатлар;
- хұжалик фаолиятининг ташкилий - ҳуқуқий шакллари;
- иктиносодий механизм;
- иштирокчиларни рағбатлантириш ва қизиқтириш тизими;
- корхона ва ташкилотлар ўртасидаги иктиносодий муносабатлар.

Иктиносодий тизимнинг асосий хусусиятлари ишлаб чиқариш воситаларига әгалик килиш табиати ва иктиносодий муносабатларни тартибга солиш усули ҳисобланади.

Эсадасақланг

Иктиносодий тизим миллий жамиятнинг муайян ташкиллаштирилган шаклини намоён қилади — бу мулкий муносабатлар ва иктиносодий механизми асосида унда рүй берәётган барча иктиносодий жараёнларнинг йиғиндисидир.

Америкалик иктиносодчи П. Самуэльсон ҳар қандай иктиносодий тизим, ижтимоий-иктиносодий шаклидан қатъи назар унта саволга жавоб бериси керак, деб ҳисоблайди: Нима? Қандай? Қим учун?

Иктиносодий тизимнинг муҳим хусусияти унинг таркибий элементларини аниқлашдир. Марксистик талқинда иктиносодий тизим унта асосий бўғиндан иборат: *ишлаб чиқарувчи кучлар, иктиносодий муносабатлар ва бошқарув механизми*.

Ишлаб чиқариш кучлари — бу одамларнинг эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган моддий ва маънавий буюмларни яратишни таъминлайдиган ишлаб чиқариш воситалари, ишчиларнинг жисмоний ва ақлий қобилияtlари, фан, технология, маълумотлар, ташкил этиш ва бошқариш усуллари мажмуи.

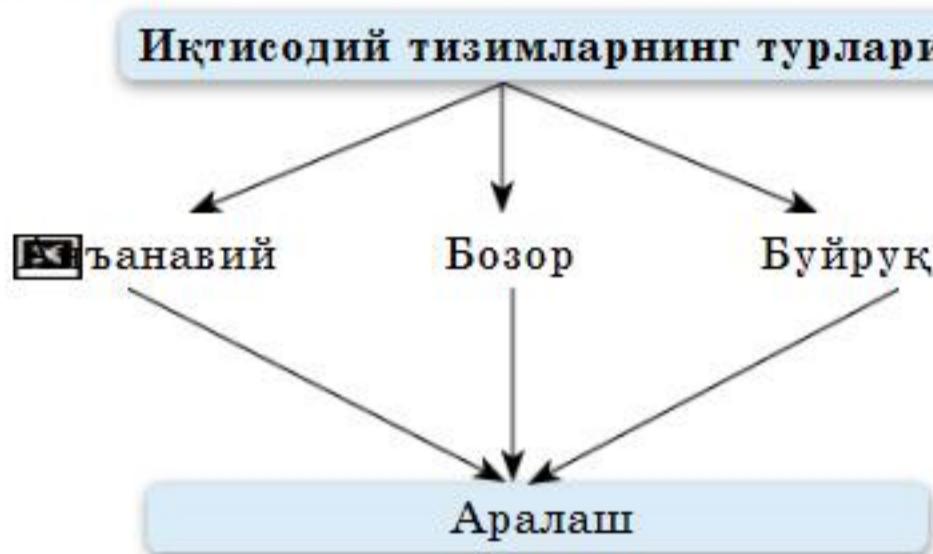
Иктиносодий муносабатлар — бу одамлар орасидаги моддий ҳамда номоддий товарларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, алмашиш ва истеъмол қилиш соҳасидаги муносабатлар.

Хұжалик механизми бозор иктиносодиёти қонунларидан, давлат иктиносодий тебранишларидан, ҳуқуқий нормалар ва институционал шакллардан фойдаланишга асосланган иктиносодий жараёнлар ва

хұжалик юритувчи субъектларнинг ижтимоий қарапатларини тартибга солиш шакллари ва усулларининг түпламидан иборат.

Иқтисодий механизмнинг энг муҳим вазифаси ишлаб чиқариш ва истеъмол, талаб ва таклиф ўртасидаги динамик мувозанат асосида күпайиш жараёнини таъминлашдир.

Иқтисодий тизимларнинг таснифи. Иқтисодий тизимларнинг түрт тури ажратилади: анъанавий (аграр) иқтисодиёт, бозор иқтисодиёти, буйруқ (режали, социалистик) иқтисодиёт ва аралаш иқтисодиёт.

Анъанавий (аграр) тизим умумий (жамоа) мулкка, деңқончилик, майда ишлаб чиқаришга асосланади, бу ерда чекланган манбалар тақсимланади ва урф-одатларга мувофиқ фойдаланилади.

Ушбу тизимнинг асосини қишлоқ хўжалиги ташкил этади, унга қишлоқ хўжалиги, чорвачилик ёки балиқчилик киради. Ушбу тизим ҳар доим табиат ва табиий шароитларга, яъни иқтисодиётнинг жуғрофий жойлашишига ва иқлимга боғлиқ.

Шундан келиб чиққан ҳолда анъанавий тизимнинг бир қатор ўзига хос хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

- иқтисодиёт ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг бошланғич даражасига асосланади;
- фақат бошланғич меҳнат воситалари қўлланилади;
- саноат деярли мавжуд әмас.

Бозор иқтисодиёти. Эркин рақобатнинг(соф капитализм) иқтисодий ресурсларга хусусий мулкчилик, эркин тадбиркорлик, эркин танлаш ва рақобат, талабнинг таъсири остида маҳсулотларнинг эркин нархланиши ва шахсий манфаатларга таянилган талаблар билан тавсифланади. Тизим субъектлари ўртасидаги мувофиқлаштириш бозор механизmlари орқали амалга оширилади.

Давлат амалда иқтисодий тартибга солиш жараёнига аралашмайди. Шунинг учун бозор тизимиининг асосий камчиликлари бу макроиқтисодий нисбатларнинг бузилиши ва касаллик, ишсизлик ва қариликда фуқароларнинг ижтимоий ҳимояланмаганлигидир.

Бундай шароитда бозорда иқтисодий қудрат жуда тарқоқ, бозор субъектларининг ҳеч бири бошқасининг манфаатларини бузолмайди: фақат чекланган ресурслар ва ишлаб чиқарувчилар ҳамда истеъмолчилар ўртасидаги рақобат бозор иштирокчилари ҳисобга олишлари керак бўлган реал омиллар бўлиши мумкин.

Үзининг соф шаклида бундай тизим ҳеч қачон мавжуд бўлмаган, чунки капитализмнинг шаклланиши даврида узоқ вақт давомида олдинги феодал иқтисодиёт тизимиning босими сезилган. Биз цехларнинг чекланиши, судхўрлик капиталининг сиқувида, бозор инфратузилмасининг йўқлиги, табақачилик сарқитлари ва гап кетаётган бошқа кўринишлар бозор рақобатини чиндан ҳам эркин қилишга имкон бермади. Шунга қарамай, биз айтишимиз мумкинки, XIX аср иккинчи ярмининг бир неча ўн йилликлари давомида кўплаб мамлакатлар иқтисодиёти бундай тизимга яқинлашди (айниқса Англия иқтисодиёти).

Кейинчалик икки куч бозорда тўқнаш кела бошлади — давлатнинг иқтисодий кути ва иқтисодий мустақилликка интилаётган якка тартибдаги тадбиркорлик тизими. Бирлашибга интилиш тенденциялари аввалги хусусий мулкдорлар орасида тобора кўпроқ намоён бўла бошлади, бу эса монополиянинг пайдо бўлишига олиб келди. Шунинг учун классик капитализмнинг замонавий шароитида ёки эркин рақобатнинг соф бозори тизими энди ҳеч бир бир мамлакатда мавжуд эмас.

Режалаштирилган (социалистик) иқтисодиёт — бу иқтисодий ҳаётни ташкил этиш усули бўлиб, унда асосий ишлаб чиқариш воситалари давлатга тегишли бўлиб, ресурслар асосан директив режалаштириш орқали тақсимланади. Бундай тизимнинг асосий устунлиги — ишчилар учун минимал ижтимоий кафолатлар бериш. Камчиликлари — иқтисодиётни монополлаштиришнинг энг юқори даражаси, рақобатнинг йўқлиги ва ресурслардан самарасиз фойдаланиш, иқтисодиётни жаҳон технологик тараққиётидан ажратиш.

Режалаштирилган иқтисодиётга социалистик (коммунистик) иқтисодиёт тизими киритилган. Умумдавлат режалаштириш ишлаб чиқариш воситаларига, яратилган товарлар ва хизматларга давлат эгалигининг устунлиги туфайли мумкин. Режалаштириш жараёни иккита яқинлашиб келаётган ҳаракатларни ўз ичига олади: пастдан юқорига ва юқоридан пастга. Дастрраб, режалар иқтисодиётнинг асосий бўғинлари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, ўтган йиллардаги ютуқлар ва ишлаб чиқариш механизмлари асос қилиб олинади.

Ушбу режалар юқори тузилмаларга ўтказилади, уларда бирлаштирилади ва вазирликлар ёки идораларнинг ягона режаси шаклида давлат режалаштириш органларига юборилади, уларда иқтисодиётнинг барча таркибий бўлинмалари учун мажбурий бўлган ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ягона давлат режаси сифатида тузатилади ва тасдиқланади.

Режа тузиш ва уни амалга ошириш жараёни бозорга асосланган воситаларни (нархлар, пуллар) ишлатишни ўз ичига олади. Шу билан бирга, бозор механизми халқ хўжалиги нисбатларини ва нархлар даражасини белгиловчи тартибга солувчи ролини ўйнамаслиги муҳим ҳисобланади.

Режалаштирилган (социалистик) иқтисодиёт ишлаб чиқариш манбаларини мамлакат иқтисодиёти тармоқлари ва минтақалари бүйича марказлаштирилган ҳисобга олиш ва тақсимлашга имкон беради, аммо улардан оқилона фойдаланишни таъминлай олмайды, чунки ҳеч бир давлат бошқарув органдың қаралуда ишлаб чиқаришнинг ресурсларга бўлган эҳтиёжини аниқ белгилаб бера олмайди. Шуни ҳисобга олиб, иқтисодий фаолиятни марказлаштириш ёки бозор муносабатлари эркинлиги тўғрисида оммавий сўровлар шакллантирилмоқда.

Ҳаддан ташқари марказлаштириш социалистик иқтисодий тизимнинг хоссаси деб ҳисобланса ҳам, ривожланган ва ривожланаётган давлатлар маълум даврларда иқтисодиётни қатъий давлат томонидан тартибга солишга мурожаат қилишади. Бу 1929-1933 йиллардаги Буюк тушкунлик даврида, ишлаб чиқаришнинг чуқур иқтисодий инқизори даврида, шунингдек, XX асрнинг 40-70-йилларида кузатилган. Ҳозирги вақтда режалаштирилган тартибга солиш механизми дунёning деярли барча мамлакатларидаги бозорни тўлдиради.

Аралаш иқтисодиёт тури. Ушбу тизим мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган хусусий ва давлат секторларини, рақобат бозорини, корпоратив ва давлат томонидан тартибга солишни бирлаштиради. Иқтисодиётнинг бу тури кўпгина давлатлар учун характерлидир. Шу билан бирга, аралаш иқтисодиётнинг моделлари ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда ва ушбу гуруҳлар ичидаги сезиларли даражада фарқ қиласи.

Замонавий дунёning аксарият мамлакатларидаги турли хил иқтисодий бошқарув тизимларининг элементлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу аралаш иқтисодиётни иқтисодий тизимнинг мустақил тури сифатида аниқлашга имкон берди.

Аралаш типга мулкчиликнинг турли типлари турларига тегишли бўлган ва иқтисоднинг турли шаклларидан фойдаланиладиган шароитда мавжуд бўлган корхоналар ва тузилмалари мавжуд бўлган иқтисодиёт киради. Аралаш иқтисодиётнинг мисоли сифатида СССРдаги НЭП даври, халқ хўжалигига бешта ижтимоий-иктисодий тартиб фаолият кўрсатганини кўриш мумкин: социалистик, хусусий капиталистик, давлат капиталистик, майда товар ва патриархал. Социалистик тартиб давлат мулкига асосланган эди; хусусий капитализм соғ капитализм ёки эркин бозор иқтисодиёти эди; давлат капитализми, социалистик тизим сингари, буйруқбозлик иқтисодиётини акс эттиради, факат улардан биттаси хусусий, бошқаси эса оммавий эди; кичик товарлар тартиби асосан эркин бозор иқтисодиётига тегишли эди, лекин анъанавий бўлган юкни ўз зиммасига олди; ниҳоят, патриархал иқтисодиёт анъанавий иқтисодиёт билан тўлиқ боғлиқ эди. Бу мураккаб ва жуда зиддиятли иқтисодиёт тизимидағи бўғин бозор механизми эди.

Аралаш иқтисодиётга замонавий ривожланган мамлакатларнинг миллий иқтисодиётини киритиш мумкин. Шундай қилиб, АҚШ,

Буюк Британия, Франция, Германия ва бошқа мамлакатларда давлат корхоналари, кучли хусусий корпоратив бирлашмалар, индивидуал, хусусий фирмалар мавжуд. Иқтисодиётнинг ушбу соҳалари бозорни тартибга солиш ва давлат таъсири остида бўлади.

Замонавий аралаш иқтисодиёт ўзида тартибга солинадиган бозор иқтисодиётини намоён қиласди. Мулкчиликнинг устувор шакли хусусийдир, аммо классик капитализмдан фарқли ўлароқ, у катта хусусий, ҳиссадорлик мулки ҳисобланади. Тартибга солишининг асосий шакли давлат томонидан тартибга солиш билан тўлдириладиган бозор ва рақобатдир.

Иқтисодий тизимни турларга бўлиш белгиларидан бири *иқтисодий ҳаётни тартибга солиш* шаклидир. Улар анъаналар, буйруқ (режалаштириш) ёки бозор бўлиши мумкин. Шунга кўра, иқтисодий тизим анъанавий, бозор ёки буйруқли бўлиши мумкин. *Анъанавий иқтисодиётда* ресурсларнинг ҳаракати, яратилган маҳсулотлар ва ишлаб чиқаришнинг асосий нисбатлари урф-одатлар ва анъаналар билан белгиланади. *Бозор иқтисодиёти* шароитида ресурслар ҳаракати, ишлаб чиқариш технологияси, яратилган маҳсулотни тақсимлаш, алмашиш ва истеъмол қилиш талаб, таклиф ва рақобат асосида амалга оширилади. *Режалаштирилган (буйруқли)* иқтисодиётда хўжалик жараёнлари давлат мувофиқлаштирувчи органлари томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади. Иқтисодиётда тизимларнинг турли элементларини бирлаштириш мумкин, шунда аралаш иқтисодиёт ҳақида гапириш мумкин.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. “Иқтисодиёт” тушунчасининг қандай таърифлари бор?
2. Иқтисодий назариянинг ривожланиш босқичлари мазмунини очиб беринг.
3. Иқтисодий тизим турлари ўртасидаги фарқни тушунириинг.

◆ Вазифа

Жадвални тўлдиринг.

Иқтисодий тизимларнинг турлари

Турлари	Характерли хусусиятлари	Иқтисодий тизимнинг ушбу тури қўлланилган давлат
1 АНЪАНАВИЙ (аграр) иқтисод		
2 БОЗОР ИҚТИСОДИ		
3 РЕЖАЛИ (социалистик) иқтисод		
4 Иқтисоднинг аралаш тури		

3-§. АНЪАНАВИЙ (АГРАР) ИҚТИСОДИЁТ

Анъанавий иқтисодиёт “табиий” турдаги хұжаликнинг энг қадимий тизими, ривожланишнинг дастлабки босқичларида инсоният жамиятига хос бўлган иқтисодиёт. Кейинчалик, албатта, кўпчилик одамлар кўпроқ уюшган шаклларга ўтдилар, аммо ҳозир ҳам, XXI аср бошларида анъанавий иқтисодий тузилишга эга бўлган бир қатор давлатлар мавжуд. Буларга, авваламбор, иқтисодий ривожланиш даражаси паст бўлган қашшоқ давлатлар киради.

Эсдасақланг

Анъанавий тизим, қоидага кўра, натурал хұжаликка асосланган.

Анъанавий тизимга эга мамлакатларда асосий ролни ишлаб чиқариш манбаларига шахсий әгалик қылган ва уларнинг әгаларининг шахсий ишларига асосланган кичик ишлаб чиқаришлар ўйнайди. Бунга деҳқон ва ҳунармандчилик хұжаликлари киради.

Анъанавий иқтисодий тизимнинг характерли хусусиятлари:

- Ибитдоий технологиянинг устунлиги.
- қўл меҳнати ҳукмронлиги, шунга боғлиқ ҳолда иштирокчиларнинг ақлий әмас, балки жисмоний кўрсаткичлари кўпроқ иқтисодий аҳамиятга эга бўлади.
- иқтисодий муносабатлар иштирокчилар яқин ижтимоий ташкилот — турли хил алоқалар ва муносабатларга эга бўлган гуруҳга бирлаштирилган.
- Асосий иқтисодий муаммолар азалий анъаналарига мувофиқ ҳал этилади.
- товар айирбошлиш агар мавжуд бўлса ҳам, у чекланган хусусиятга эга бўлади: иқтисодиётда ов, йиғиш ва майда қишлоқ хўжалиги ҳукмрон бўлади, шунинг учун маҳсулотларнинг ортиқчалиги юзага келмайди.

Анъанавий иқтисодиётнинг салбий томонлари:

- ибитдоий, “қўл” технологиялари;
- ривожланишга амалий кўникманинг етишмаслиги;
- меҳнат унумдорлигининг пастлиги, ортиқча маҳсулотларнинг бўлмаслиги (кўпинча эса ҳатто энг зарур маҳсулотларнинг етишмаслиги);
- табиий шароитларига боғлиқлиги.

Бугундарсда:

- Турли мамлакатлар мисолида иқтисодиётнинг анъанавий (аграп) турига хос хусусиятларни аниқлаймиз.;
- Анъанавий жамиятнинг ишлаб чиқариш усусларини аниқлаймиз.

Калит сўзлар:

анъанавий (аграп)
иқтисодиёт, ишлаб чиқариш, анъанавий иқтисодли мамлакатлар, ижтимоий-иқтисодий шаклларнинг турлари

Қадимги технологияни қўллаган қишлоқ хўжалиги

Анъанавий иқтисодиётнинг афзалликлари:

- хўжаликнинг экологик тури;
- барқарорлик;
- аҳолининг тўлиқ бандлиги;
- узлуксизлик;
- ташкил этишнинг соддалиги.

Анъанавий жамиятнинг ишлаб чиқариш усуллари. Марксистик назарияга кўра , ишлаб чиқаришнинг қўйидаги усуллари анъанавий жамиятга мос келади: ибтидоий-жамоавий, қулдорлик ва феодал.

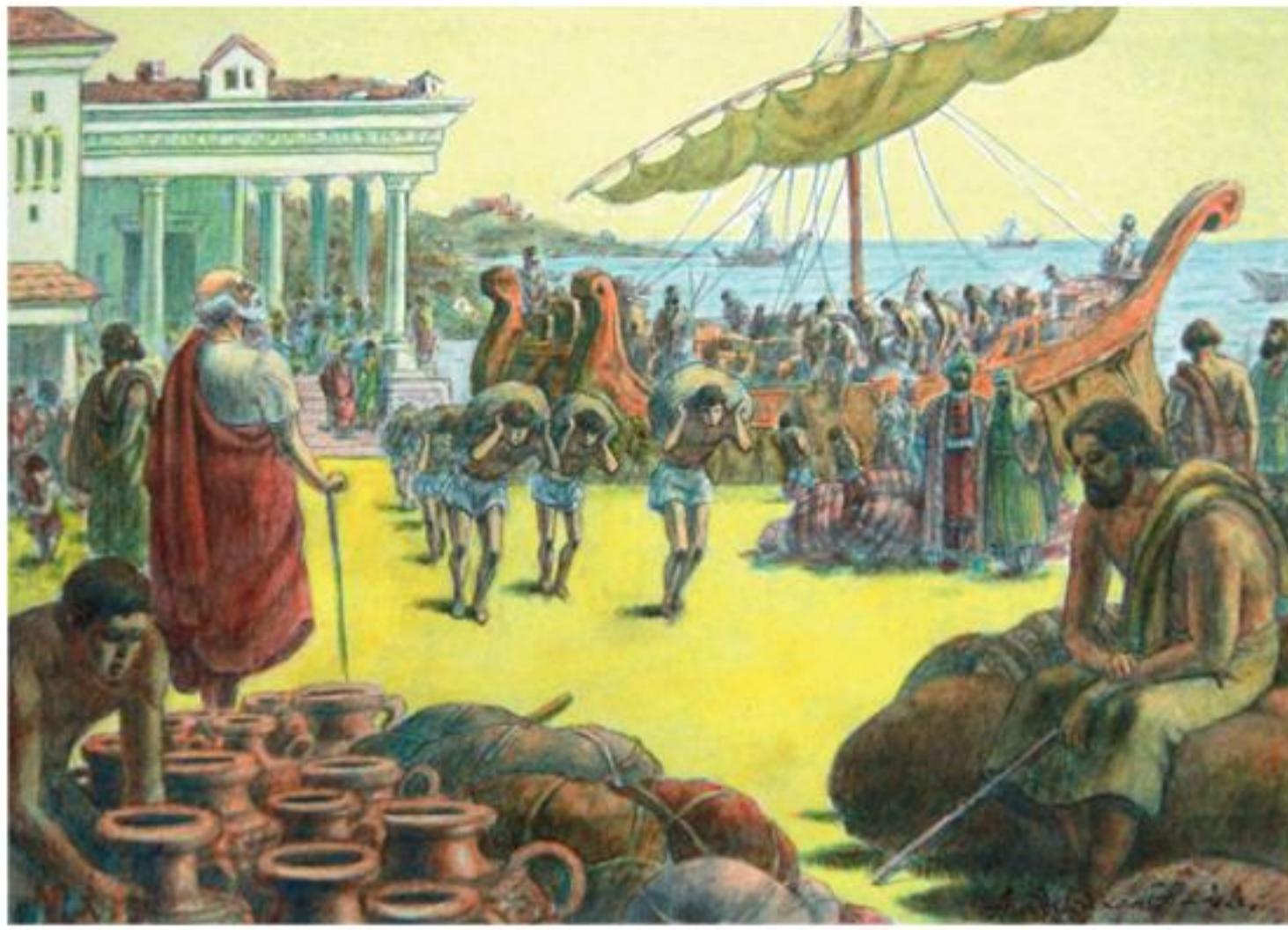
Эътиборберинг!

Маркс, шунингдек, ишлаб чиқаришнинг Осиё усулини таъкидлаб кўрсатди, бу биринчи навбатда, Миср ва Хитойнинг ижтимоий муносабатлари характерини ўрганиш асосида аниқланган, қадимги Шарқ жамиятидаги қулдорликни бошидан кечирган алоҳида Осиё (эскирган) ижтимоий-иқтисодий формацияси ҳақида гапиришга имкон беради. Ҳозирги вақтда ушбу формация масаласимунозарали (баҳсли) ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришнинг ибтидоий-жамоа усули инсонни ҳайвонот дунёсидан ажратиб олишдан синфий жамиятнинг пайдо бўлишигача бўлган вақтни ўз ичига олади.

Ибтидоий-жамоа хўжалигининг ривожланишидаги асосий омиллар:

- айирбошлаш учун асос бўладиган ортиқча маҳсулотнинг (ҳаёт учун зарур бўлган минимал даражадан юқори) юзага келиши;
- табиий ресурслардан фойдаланишга кўра фарқлар асосида табиий айирбошлashingнинг юзага келиши;
- шахсий мулкнинг ва мулк тенгсизлигининг вужудга келиши;

Ишлаб чиқаришнинг қулдорлик усули

- қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликка ўтиш ҳамда меҳнат тақсимотининг юзага келиши;
- ҳунармандчиликнинг пайдо бўлиши ва товар айирбошлишнинг ривожланиши;

Ишлаб чиқаришнинг қулдорлик усули. Ишлаб чиқаришдаги қулдорлик усулининг ҳукмронлиги милодгача VI асрдан Грецияда, милоддан аввал III асрда Римда бошланади. Римда у минг йиллик охирида ўзининг чўққисига чиқади. Бу давр милодгача III-IV асрларда якунига етади. Ушбу босқичда жамоанинг тамоман йўқ қилиниши содир бўлди. Қадимги ишлаб чиқариш усулининг муҳим хусусияти хусусий мулк институтини ҳуқуқий жиҳатдан бирлаштириш бўлди. Мулкчиликнинг энг муҳим объекти қуллар бўлди. Юноностонда ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви ҳунармандчилик устахоналарида қул меҳнатидан кўпроқ фойдаланишга олиб келди. Рим қишлоқ хўжалигига асосланган давлат бўлиб, қулларнинг кўпчилиги қишлоқ хўжалигига ишлатилган.

Феодал ишлаб чиқариш шакли Фарбий Европада IV—VI асрлардан XV—XVII асргача бўлган. Феодализмнинг моҳияти ортиқча маҳсулотни шахсан ёки ерга қарам дехқонларнинг меҳнатига иқтисодий бўлмаган мажбурлаш орқали феодал рента шаклида ишлаб чиқариш ва ўзлаштиришдан иборат эди.

Иқтисодий ривожланиш омилларидан бири XVI асрдаги Антверпен, Берген-он — Зом, Франкфурт, Медина дел Кампо, Лиондаги халқаро кўргазмалар бўлди. XVI аср охирида. Безансон ярмаркалари пайдо бўлиб, уларда пуллар, кредитлар ва тўлов воситалари битим сифатида

Ишлаб чиқаришнинг феодал усули

ҳаракат қила бошлади. Қўп жиҳатдан, халқаро капитал бозорининг ушбу биринчи мужассамланишининг пайдо бўлишига Янги дунёдан пул металлари — олтин ва кумушнинг кириб келиши, шунингдек, биржа тизимининг жадал ривожланиши сабаб бўлди.

Жамиятнинг ривожланиш тарихи ижтимоий иқтисодиётнинг иккита асосий формуласини ажратишга имкон беради: табиий ва товар.

Иқтисодиётнинг табиий шакли — бу моддий товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш ўз ички истеъмолини қондиришга қаратилган бошқарув шакли. Иқтисодиётнинг табиий тури ижтимоий меҳнат тақсимотининг паст ривожланишига асосланади.

Иқтисодиётнинг табиий шакли шундаки, ер мулкчилиги иқтисодий муносабатларнинг асоси ҳисобланади. Бундан ташқари, ерга хусусий мулк мавжуд эмас, ер давлат мулки ҳисобланади, натижада мулкчилик ва давлат ҳокимиятининг муқаррар равишда бирлашиши рўй берди. Кейингиси одамлар ўртасидаги бевосита муносабатларни вужудга келтиради.

Эътиборберинг!

Иқтисодиётнинг табиий шакли ишлаб чиқаришда унинг чекланган мақсадини акс эттиради, яъни ўз эҳтиёжи таркибининг ҳажми озлиги ва сифатибир хиллиги қониқтиради, бу эса унинг ривожланиш суръатини белгилаб беради.

Иқтисодиётнинг товар шакли, табиий деҳқончиликдан фарқли ўлароқ, аввал жамоалар ўртасидаги муносабатларда пайдо бўлди, сўнгра

аста-секин табиий хұжаликни жамият иқтисодий ҳаётининг үлкөн элементтерінде сифатыда сиқиб чиқара бориб ҳар бир жамоага кириб борди.

Табиий хұжаликдан товарларга үтишнинг объектив сабаби ишлаб чиқаришнинг ривожланиши бўлиб, бу меҳнат тақсимотини кучайтирди ва меҳнат унумдорлигини ошириди.

Эсдасақланг

Товар хұжалиги — ижтимоий ишлаб чиқаришни ташкил этиш шакли, одамлар орасидаги иқтисодий муносабатларбозорда үз меҳнати маҳсулотларинисотиши ва сотиб олиш орқали намоён бўлади, бунда товарлар алоҳида ишлаб чиқарувчи томонидан ишлаб чиқарилади, яъни ҳар ким бир хил маҳсулотишлаб чиқарышга ихтисослашади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Анъанавий иқтисодиёт ўзида нимани намоён қиласади?
2. Анъанавий иқтисодий тизимнинг асосий хусусиятларини кўрсатинг ва мисол келтиринг.
3. Анъанавий иқтисодий тизимнинг афзалликлари ва камчиликлари ҳақида айтиб беринг.
4. Иқтисодиётнинг табиий ва товар турларининг хусусиятларини тушунтиринг.

◆ Вазифалар

1. “Анъанавий иқтисодиётнинг афзалликлари ва камчиликлари” мавзусидаги тақдимотни Power Pointда тузинг ва уни RAFT технологиясидан фойдаланган ҳолда ҳимоя қилинг:

- R — role (роль/репортёр).
 - A — audience (аудитория / синф).
 - F — format (форма / муаммоли мақола).
 - T — topic (мавзу).
2. Жадвални тўлдиринг.

К. Марке таснифига кўра ишлаб чиқариш усувлари

Ишлаб чиқариш турлари	Хронологик даври	Тарқалган ҳудудлар
Ибтидоий -жамоа усули		
Қулдорлик усули		
Феодал усули		

4-§. БОЗОР ИҚТИСОДИ

Эътиборберинг!

Бугундарсда:

- Бозор иқтисодиёти вужудга келиши ва сабабларини аниқтаймиз.
- Бозор иқтисодиётининг белгиларини тавсифлаймиз.
- Бозор иқтисодиётининг асосий моделлари билан танишамиз.

Калит сүзлар:

бозор, товар, талаб, таклиф, истеъмолчи, рақобат

Бозориқтисодиёти— иқтисодий тизим, эркин тадбиркорликка асосланади, ишлаб чиқаришда мулкчиликнинг, бозор нархи белгиланишининг, бошқарувчи субъектлар орасидаги муносабатларининг кўп шаклига эга, субъектларнинг хўжалик фаолиятига давлатара лашувичекланган бўлади.

Бозор ва унинг моҳияти. Бозор (товар) иқтисодиётининг тарихий ривожланиши жараёнида бозор ва унинг моҳияти ҳақидаги тушунча ўзгарди, бозорнинг ўзи ўзгариб, иқтисодиётдаги роли ошди.

Бозор — иқтисодий назариядаги энг кенг тарқалган категориялардан бири, у сотиб оловчилар (истеъмолчилар) ва сотувчилар (етказиб берувчилар) орасида алоҳида товар ва хизматларни айирбошлишни таъминлайдиган жараёнлар ва тадбирлар мажмуини ўзида намоён қиласди.

Бозорнинг объектив эҳтиёжи товар ишлаб чиқаришнинг мавжудлиги зарурияти туфайли юзага келади. Бозорнинг пайдо бўлиши учун энг муҳим тарихий шартлар қўйидагилар:

Биринчи шарт — бу ижтимоий меҳнат тақсимоти ва ихтисослашув. Алоҳида гуруҳлар турли хил иқтисодий фаолият билан шуғулланадилар, яъни маълум товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришга ихтисослашганлар. Ушбу ҳолат қиёсий устунлик, яъни нисбатан арzon нархларда ишлаб чиқариш, камроқ ўтказиб юборилган имкониятлар билан изоҳланади.

Иккинчи шарт — бу иқтисодий яккалик. Меҳнат тақсимоти ёки бирбиридан ихтисослашув натижасида узоқ бўлган ишлаб чиқарувчилар мустақил, автономдир ва нима ишлаб чиқаришни, ким учун ва қандай ишлаб чиқаришни танлашда таъсир ўтказмайдилар. Ушбу яккалик тарихан хусусий мулк асосида вужудга келган ва кейинчалик жамоавий мулкка (кооперативлар, ҳиссадорлик жамиятлари, давлат корхоналари ва бошқалар) тааллуқлидир. Агар жамиятда хўжалик фаолияти субъектларига мулк ҳуқуқи берилмаса, унда бозор мавжуд бўлолмайди.

Учинчи шарт — бу ишлаб чиқарувчининг мустақиллиги, тадбиркорликнинг эркинлиги.

Тўртинчи шарт — ресурсларнинг эркин алмашинуви.

Бозор иқтисодининг вужудга келиши ва унинг белгилари. Дастрлаб бозорга оддий бозор, чакана савдо дўкони, бозор майдони сифатида

қаралған. Бу бозорнинг энг соддалаштирилған, тор түшунчаси. Бу бозор ибтидоий жамиятнинг парчаланиш даврида ҳам пайдо бўлганлиги, жамоалар ўртасидаги алмашинув одатий ҳолга келгани маълум бир жойда ёки маълум бир вақтда амалга оширилган товарлар алмашинуви шаклига айланганлиги билан изоҳланади. Шундай қилиб, этнографларнинг кузатувларига кўра, Калимантан оролида ва ҳозирги Малайзиянинг ҳудудларида бозор муносабатлари қўйидагича амалга оширилди: сотувчилар ўз маҳсулотларини алмаштириш учун қўйиб кетишган, харидорларга товарларни эркин текшириш имкониятини беришган; агар харидор унга таклиф қилинган товарларни сотиб олишга қарор қилса, у ўз маҳсулотларини қолдиради ва кетади; кейин сотувчилар қайтиб келишади ва агар келишилган бўлса, сотиб оловчи қолдирган нарсаларни ўзларига олиб, ўрнига нарсаларини қолдирадилар. Ҳунармандчилик ва шаҳарларнинг ривожланиши билан савдо, бозор муносабатлари кенгайди, бозорлар маълум жойлар, бозор майдонларига эга бўлди. Бозор ҳақидаги бу түшунча бизнинг замонамизгача ушбу сўзнинг маъноларидан бири бўлиб келган.

Ижтимоий меҳнат тақсимоти ва товар ишлаб чиқариш ривожланиши билан “бозор” түшунчаси тобора мураккаб талқин қилинмоқда, бу жаҳон иқтисодий адабиётида ўз аксини топмоқда. Масалан, француз иқтисодчиси ва математиги О.Курнонинг фикрига кўра, “бозор” атамасини бозорнинг қандайdir майдони деб тушуниш керак эмас, балки харидор ва сотувчи ўртасидаги муносабатлар эркин бўлган, нархлар осонгина ва тез тенглаштириладиган ҳар қандай соҳа сифатида тушунилиши керак.

Бозор иқтисодиёти қўйидаги белгилар билан ифодаланади:

- иқтисодий ресурсларда хусусий мулкчиликнинг мавжудлиги;
- бозорга тўсиқсиз киришни, капиталнинг иқтисодиётнинг бир соҳасидан иккинчисига ўтишини таъминловчи эркин рақобат;
- қанча маҳсулотни, қанча ҳажмда, қайси технологиялар орқали ва кимга сотишни мустақил равишда ҳал қиласидиган кўплаб мустақил ишлаб чиқарувчиларнинг мавжудлиги;
- кўп маҳсулотни сотиб олишни ва қайси ишлаб чиқарувчини танлашни мустақил равишда амалга оширадиган кўплаб мустақил истеъмолчиларнинг мавжудлиги;
- бозорнинг барча иштирокчиларининг (шу жумладан меҳнатнинг) шахсий эркинлиги, бу тадбиркорга бизнес доирасини ва ходимнинг меҳнат бозорида эркин ҳаракатланишига имкон беради;
- талаб ва таклифнинг таъсири остида ўз-ўзидан нарх белгилаш;
- қиймат бўйича эквивалент алмашинув;
- тадбиркорларни даромадларни кўпайтиришга йўналтириш, уларни ресурсларни тежаш, янги жиҳозларни жорий этиш, ишчи кучини яхши ҳолатда сақлаш.

Бозор тизимларининг асосий моделлари:

1. Америка модели. У тадбиркорлик фаолиятини ҳар томонлама рағбатлантириш, ақолининг әнг фаол қисмини бойитиш тизимиға асосланади. Кам таъминланган гурухлар қисман имтиёзлар ва нафақалар ҳисобига мақбул турмуш даражасини яратадилар. Ижтимоий тенглик вазифаси бу ерда умуман қўйилмайди. Модель юқори меҳнат унумдорлиги ва шахсий муваффакиятга оммавий йўналишга асосланган.

2. Япония модели. Ушбу модель меҳнат унумдорлигининг ўсишидан ақоли турмуш даражасининг маълум даражада ортда қолиши билан тавсифланади (шу жумладан иш ҳақи даражаси), бунинг натижасида ишлаб чиқариш таннархининг пасайиши ва жаҳон бозорида унинг рақобатбардошлигининг кескин ўсишига эришилади. Мулкни табақалаштириш учун ҳеч қандай тўсиқлар йўқ. Бундай модель миллий ўзликни англашнинг ўта юқори даражада ривожланиши, миллат манфаатларининг муайян шахс манфаатларидан устунлиги, ақолининг мамлакат равнақи учун муайян моддий қурбонликларни қилишга тайёрлиги билангина мумкин.

3. Швед модели. У миллий даромадни ақолининг кам таъминланган қатламлари фойдасига қайта тақсимлаш орқали мулкий тенгсизликни камайтиришга қаратилган кучли ижтимоий сиёсатга эга. Бу ерда асосий воситаларнинг атиги 4 фоизи давлат қўлида, аммо давлат харажатларининг улуши XX асрнинг 80-йилларида бўлган. ЯИМнинг 70 фоизи даражасида, уларнинг ярмидан кўпи ижтимоий мақсадларга йўналтирилди. Бундай турдаги иқтисодий муносабатлар факат юқори солик ставкаси шароитида мумкин. Ушбу модель “функционал социализация” деб ном олган, унда ишлаб чиқариш функцияси рақобатбардош бозор асосида ишлайдиган хусусий корхоналарга, юқори турмуш даражасини таъминлаш функциялари (бандлик, таълим, ижтимоий суғурта) ва кўплаб инфратузилма элементлари (транспорт, ИТИ) давлатга юклатилган. .

4. Германия модели. Ушбу модель Гитлер даври концернларини тугатиш ва иқтисодиётнинг барча шаклларига (катта, ўрта, кичик) барқарор ривожланиши таъминлаш имкониятини бериш асосида яратилган. Шу билан бирга, миттельштанд деб аталмиш, яъни кичик ва ўрта корхоналар ва фермер хўжаликлари алоҳида ҳимоядан фойдаланади. Давлат нархларга, йиғимларга ва техник стандартларга фаол таъсир кўрсатади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Бозор иқтисодиётига аниқлик киритинг.
2. Бозорнинг вужудга келишининг тарихий шартларини айтинг.
3. Бозор тизимларининг асосий моделларини тавсифланг.

◆ Вазифалар

1. Машхур иқтисодчи А. Смит айтганидек, бозор объектив иқтисодий қоидалар ва бозор ичидә амал қыладиган қонунларга бүйсунадиган күрінмас құл билан бошқарилади. Бозор иқтисодиётининг қуйидаги вазифаларини асосланғ.

Ақолининг турмуш даражаси чексиз үсіб борадиган ва ривожланадиган бозор тизимини шакллантириш.

Жамият табиий ресурсларидан түғри ва самарали фойдаланиш. Иқтисодиётни фақат битта манбага асослашнинг маңноси йўқ, улардан фойда келтирған ҳолда фойдаланиш мақсадға мувофиқдир ва агар имкон бўлса, уни шунга ўхшаш манбаларга алмаштириш керак.

Ишсизликка қарши кураш. Ишлаётган ақолининг даражасини күтариш, одамларни ва ишга эхтиёжманларнинг барчасини таъминлаш керак, бу иқтисодиётни яхшилаш учун зарурдир.

Нархлар барқарорлигини таъминлашдан кўра инфляция даражасини пасайтириш. Доимий инфляция ва кўтарилаётган нархлар иқтисодий бозор таркибини бузади, номутаносиблик ва тартибсизликни келтириб чиқаради, бу эса бозорнинг барча фирмаларининг фаолиятига салбий таъсир кўрсатади.

Бозор иштирокчиларининг иқтисодий эркинлиги. Замонавий қонунчилик тадбиркорларни жиддий равища чеклайди, инновацияларга тўсқинлик қиласи ва бунга мамлакатимизда ҳалигача ҳукмронлик қилаётган бюрократик аппарат қисман айбдор, айнан улар тадбиркорларни янги товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришни боши берк кўчага олиб боради.

Барча давлат даромадларини маълум улушлар бўйича тенглаштириш. Ахоли ўртасида даромадларни тақсимлаш ҳамма ишлайдиганларга ҳам, ишламайдиганларга ҳам тенг берилиши керак дегани эмас. Буни қилмаслик керак. Мақсад - ғайриқонуний равища олинган барча молиявий маблағлар жамият ривожига йўналтирилишини таъминлаш.

2. Жадвални тўлдиринг.

Бозор тизимларининг моделлари

Моделлар	Характерли ҳусусиятлар
1. Америка модели	
2. Япон модели	
3. Швед модели	
4. Германия модели	

3. Пулнинг учта вазифаси нимадан иборат? Қуйидаги учта предмет қандай функцияларни бажариши мумкин: а) кредит карта; б) Рембрандтнинг сурати; с) метро жетони? Қайси бири мумкин эмас?

4. Иккинчи Жаҳон уруши пайтида Германия ҳам, Буюк Британия ҳам “қоғоз қуролларидан” фойдаланишни режалаштиришган: иккала мамлакат бир-бирининг банкноталарини босиб чиқаришган ва уларни душман ҳудуди устидан самолётдан кўп сонда ташламоқчи бўлишган. Нима учун бу самарали қурол бўлиши мумкин?

5-§. РЕЖАЛИ (СОЦИАЛИСТИК) ИҚТІСОДИЁТ

Бугундарсда:

- Режали(социалистик) иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларини таҳлилқиламиз.;
- Режали(социалистик) иқтисодиётнинг ривожланиш хусусиятларини күриб чиқамиз.

Калит сұздар:

режа, марказлаштирилган режалаштириш тизими, СССР ҳалқ хұжалигининг бosh режаси, маъмурий—байруқбозлик тизими

Режалаштирилган (социалистик) иқтисодиёт — иқтисодий тизим маъмурий-байруқбозлик услугига асосланған бошқарув усули, ҳукмронлик роли тарқатиши, байруқбозлик усулларига тегишли, ҳокимият эса бошқарувнинг марказий органларида, бюрократик аппаратлар қўлида бўлади. Бундай тизим учун марказлашган директив режалаштириш характеридир, бунда корхоналар бошқарувнинг юқори бўғинларидан туширилган режалаштирилган вазифаларга мувофиқ ишлайди. Маъмурий-байруқбозлик тизими тоталитар режимларга асосланған бўлиб, бошқарувнинг демократик тамойилларига зид келади ва эркин бозор, рақобат ва тадбиркорликни ривожлантиришга тўсқинлик қиласи.

Шундай қилиб, режалаштирилган иқтисодиётнинг ўзига хос хусусияти давлат ҳокимиятининг кучли марказлашувиdir, бу маълум бир мамлакатда жамиятнинг барча соҳаларига бевосита таъсир қиласи.

Бундай модель собиқ социалистик лагери мамлакатларига хос эди. Режалаштирилган иқтисодиётнинг хусусиятлари бу давлатларнинг раҳбарларига тенглик ва адолат ғояларини амалга ошириш учун имкон беради. Режалаштирилган иқтисодиётда ижтимоий тенглик ғояси жамоатчиликнинг шахсдан, жамоанинг хусусийдан устунлиги орқали амалга оширилди.

Режалаштирилган иқтисодиётнинг белгилари:

- барча мавжуд иқтисодий ресурсларга давлатнинг эгалик қилиши.
- миллий иқтисодиётни стратегик, тактик ва тезкор бошқариш ҳукумат қўлида бўлади.
- ассортимент, нархлар, ишлаб чиқариш ҳажми бўйича марказлаштирилган қарор қабул қилиш.
- ҳар қандай инвестициялар давлат режасига мувофиқ амалга оширилади.
- хусусий мулкни тўлиқ рад этиш, жамоачилик.
- истеъмолчи ва талаб устидан ишлаб чиқарувчи ва таклифнинг тўлиқ устунлиги.

Режалаштирилган иқтисодиёт учун қуийидағи кўринишлар характеридир:

- товарларнинг етишмаслиги;

- товарлар ва хизматларнинг паст сифати ва чекланган ассортименти;
- ички бозорда импорт қилинадиган маҳсулотларнинг етишмаслиги;
- катта навбатларнинг мавжудлиги.

Режалаштирилган иқтисодиётда талаб ва таклифнинг эркин механизми мавжуд әмас, унинг динамикаси ва тузилиши давлат томонидан белгиланади ва ҳисобланади. Уларни ҳисоблашнинг асосий манбай бу статистика, бундан ташқари долзарб сиёсий муаммоларни ҳал қилишга чақирилаётган мафкуравий омил катта роль ўйнайди.

Режалаштирилган иқтисодиёт назариясининг асосчилари хато йўл билан марксизм-ленинизм классиклари Карл Маркс ва Фридрих Энгельслар деб ҳисоблашган, улар унинг ишлаш тамойилларини умумий тарзда баён қилишган ва режалаштирилган иқтисодиётни социализмнинг асосий устунлиги деб ҳисоблашган. Бироқ улар социализмнинг тўлиқ ва тизимли назариясини ўрнатадиган ушбу янги ижтимоий-иқтисодий тизимни илмий таҳлил қилишмаган. К.Маркс ва Ф.Энгельс фикрича, агар бозор иқтисодиётининг асоси ишлаб чиқариш воситалари ва маҳсулотларига хусусий мулкчилик бўлса, у ҳолда режалаштирилган иқтисодиётнинг асоси давлат мулки ҳисобланади. Агар бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир кишида факат ўзининг хусусий, шахсий манфаати ва фойдаси бўлса, унда режалаштирилган иқтисодиёт бутун жамият фаровонлигини ошириш мақсадига бевосита бўйсунади. В.И.Ленин ушбу тамойилларни асос қилиб олди ва уларни социализмнинг назарий асосига киритди, кейин уларни амалда қўллади. Режалаштирилган иқтисодиёт назариясига иқтисодчилар В. Парето, Э. Бароне, Фридрих фон Визер томонидан илмий асос қўйилди. Ушбу назария улар томонидан умумий иқтисодий мувозанат назариясининг “қўшимча маҳсулоти” сифатида яратилган. Улар турли эҳтиёжларни ҳисобга оладиган ва талаб ҳамда таклиф мувозанатига олиб келадиган марказлаштирилган нархлар ва ишлаб чиқаришни бошқариш модели сифатида режалаштирилган иқтисодиёт назарий жиҳатдан мумкинлигини исботладилар.

В.И.Ленин 1917 йилги асарларида Биринчи Жаҳон уруши даврида ишлаб чиқаришни ижтимоийлаштириш жараёнлари (давлат-моно-полистик капитализм) режали иқтисодиётга инқилобий ўтиш учун тўғридан-тўғри шарт-шароитларни яратди деган холосага келди.

“Ҳарбий коммунизм” даврида большевиклар давлатнинг режалаштириш дастурини туздилар, у режалаштирилган иқтисодиётни ташкил этиш, бухгалтерия ҳисоби, саноат бошқаруви ва маҳсулотларни умумий давлат миқёсида марказлаштириш; давлат илмий-ишлаб чиқариш институтларини ташкил этиш; бутун меҳнатга лаёқатли аҳолини тўлиқ сафарбар этишни ўз ичига олади.

Шундай қилиб, СССРнинг режалаштирилган иқтисодиёти дастлаб мажбурий саноатлаштириш учун ресурсларни ҳар томонлама

В. Иванов, совет плакати “Беш йилликни — түрт йилда” 1948 й.

бўлган монополиясини тугатиш, шунингдек, космосдаги устунлик билан таъминлади. Ушбу ва бошқа ютуқлар кўплаб Фарб иқтисодчилари ва сиёсатчиларининг режалаштирилган иқтисодиётни альтернатив иқтисодий тизим сифатида тан олишларига олиб келди, ваҳоланки режалаштирилган иқтисодиётнинг мафкураси ва амалиётини танқидий баҳолаш тушунчаси мавжуд эди. Режалаштирилган иқтисодиётни амалга оширишда Совет тажрибаси таъсири остида ўз мамлакатларидаги коммунистик партиялар (Мўғулистон, 1940-1950 йиллар охирида Шарқий Европа мамлакатлари, 1953 йил Хитой) совет моделига асосланган беш йиллик сиёсат режаларини жорий қилишни бошладилар. Дастреб, бу Фарб мамлакатлари (Япония бундан мустасно) билан таққослаганда ЯИМнинг ўртacha йиллик ўсиш суръатларини таъминлади.

Бироқ, 60-йилларда вазият ўзгарди, режалаштирилган иқтисодиёти бўлган мамлакатларининг иқтисодий ўсиш кўрсаткичлари Фарбий Европа, хусусан, ЕИИ аъзолари билан таққослаганда сезиларли даражада пасая бошлади. Демографик портлаш ва Мао Цзэдуннинг сиёсати (1958—1960 йиллардаги “катта сакраш”; қишлоқ хўжалигини “халқ жамоалари” га казарма ҳолатида умумлаштириш; 1966—1976 йиллардаги “маданий инқилоб”) ХХР га атом ва космик энергетика мақомига эга кучли давлат бўлиш мақомини берди, аммо жон бошига даромад даражаси паст эди.

СССР ва Хитой аҳолиси даромадларининг пастлиги фуқароларнинг шахсий истеъмоли учун имтиёзлар оғир ва ҳарбий саноатнинг устувор ривожланиши ва диверсификация ва инновациялар учун бозор имтиёзларининг ўқлиги туфайли чекланганлиги билан боғлиқ эди. Режалаштирилган иқтисодиёт қишлоқ хўжалиги ва саноатни технологик тақомиллаштириш билан боғлиқ бўлган янги технологияларни қувиб ета олмади.

60-йилларнинг ўрталарида корхоналарнинг мустақиллигини кенгайтириш орқали СССРда режалаштирилган иқтисодиётнинг иқтисодий

сафарбар этишга ва хусусий иқтисодий элементларни (қулоқлар, нэмманлар, имтиёз әгалари, ҳунармандлар) тўплашга қаратилган тизим сифатида шаклланди.

Режалаштирилган иқтисодиёт (гарчи унинг кўрсаткичлари объектив баҳоланмаса ҳам) СССРни 1930—1950 йилларда юқори иқтисодий ўсиш, Улуғ Ватан уруши ғалабаси учун маблағларни жалб қилиш, АҚШнинг ядро қуролига

механизмини такомиллаштиришга ҳаракат қилинди (1965 йилдаги Косигин ислоҳоти), аммо бу муваффақият келтирмади.

“Иқтисодий механизмни такомиллаштириш” директив үйналишидан индикатив режалаштиришга қадар 1966 йилда Венгрияда энг юкори даражада амалга оширилди. Корхоналарга маҳсулот етказиб берувчиси ва буюртмачисини танлаш ҳуқуқи берилди, ташқи савдо монополияси енгиллаштирилди, улгуржи нархлар бўйича музокаралар олиб борилди, кичик бизнесга рухсат берилди. Бироқ мамлакатни Фарбий Европа оммавий истеъмол стандартларига яқинлаштирган дастлабки ютуқлар ташқи қарзларнинг ўсишига боғлиқ равища ЯИМнинг кескин пасайиши билан алмашди.

80-йилларнинг охирида М. С. Горбачёв томонидан қайта қуриш йўли билан режалаштирилган иқтисодиёт динамикасини янгилашга муваффақиятсиз уринишларидан сўнг, СССРда режалаштирилган иқтисодиётнинг қулаши билан босқичма-босқич иқтисодий танazzул жараёни бошланди.

Хитойда режалаштирилган иқтисодиётни ислоҳ қилиш “халқ жамоалари” ни тарқатиб юборилиши ва қишлоқ хўжалик корхоналарини узоқ муддатли ижарага берилиши билан бошланди, бунда давлат корхоналари улушининг қисқариши ва режалаштирилган маҳсулотлар улушининг пасайиши кузатилди ва 1992 йилда ХКП социалистик бозор иқтисодини ёки *Хитой хусусиятiga эга социализмни* қуриш вазифасини қўйди. Сақлаб қолинган давлатнинг беш йиллик режалари индикатив хусусиятга эга бўлди.

Шундай қилиб, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг механизми ижроия ҳокимиятнинг ҳаддан ташқари марказлаштирилиши билан хўжалик ва иқтисодий муносабатларда бюрократлаштиришни ривожлантиради.

Бюрократик марказийлик иқтисодий фаолиятининг самарадорлигини оширишни таъминлашга қодир эмас. Иқтисодиётни тўлиқ давлатлаштириш маҳсулот ишлаб чиқариш ва маркетингни кенг миқёсда монополлаштиришга олиб келади. Рақобат бўлмаганда, халқ хўжалигининг барча соҳаларида ташкил этилган ва вазирликлар ва идоралар томонидан қўллаб-қувватланадиган йирик монополиялар янги ускуналар ва технологияларни жорий этиш ҳақида ўйламайдилар.

Моддий товарлар, меҳнат ва молиявий ресурсларни марказлаштирилган равища тақсимлаш марказлаштирилган режалаштириш асосида

Б.Ефимов. “Совет Иттифоқининг капитани бизни ғалабадан ғалабага олиб келади!” Совет плакати, 1933 й.

Б.Ефимов. “Совет Иттифоқининг капитани бизни ғалабадан ғалабага олиб келади!” Совет плакати, 1933 й.

“жамоатчилик” деб танланган мақсад ва мезонларга мувофиқ түғридан-түғри ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар иштирокисиз амалга оширилди.

Яратылған маҳсулотларни ишлаб чиқариш иштирокчилари үртасида тақсимлаш марказий ҳокимият томонидан амалдаги тарифлар тизими, шунингдек, иш ҳақи фондига ажратыладиган маблағтарнинг марказлаштирилған тасдиқланған стандартлари орқали қатъий тартибга солинган. Бу тұлаш бараварлаштирилған ёндашувнинг устунлигига олиб келди.

Ушбу тизимнинг самарасизлиги, унинг илмий-техникавий тараққиёт ютуқларини амалга оширишда шароитта мослаша олмаслиги ва сустлиги, иқтисодий ривожланишнинг жадал турига үтишни таъминлашнинг иложи йўқлиги барча собиқ социалистик мамлакатларда ижтимоий-иқтисодий ўзгаришларни көлтириб чиқарди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Режалаштирилған иқтисодиёт нима?
2. Режалаштирилған иқтисодиёттің ўзига хос хусусиятларини айтинг.
3. Хитойнинг режалаштирилған иқтисодиётининг шаклланиши ҳақида гапириб беринг.
4. Индикатив режалаштириш нима?

◆ Топшириқ

1. Ирланд иқтисодчisi К. Макуильлямснинг мuloқазаларини изоҳланг. “Режалаштирилған иқтисодиёт иқтисоддан ташқари режаларидаги ҳамма нарсани ҳисобга олади.”

6–7-§. ИҚТИСОДИЁТНИНГ АРАЛАШ (ГИБРИД) ТУРИ

Аралаш (гибрид) иқтисодиёт асосларини XX асрнинг 30-йилларида давлат буюртмаларини хусусий корхоналарда жойлаштириш шартлари ва натижаларини тизимлаштирган иқтисодий назария бўйича инглиз тадқиқотчisi Жон Мейнард Кейнс ишлаб чиқсан. Кейинчалик, унинг назариясига асосланиб, американлик иқтисодчи Пол Энтони Самуэльсон ўзининг назарий тадқиқотларида аралаш иқтисодиёт тушунчасини киритди.

Бугундарсда:

- Иқтисодиётнинг аралаштурига хос хусусиятларни аниқлаймиз.
- Иқтисодиётнинг аралаштурига ўтиш сабабларини ўрганамиз.

Эътиборберинг!

Аралаш (гибрид) иқтисодиёт — давлат ва хусусий тијоратнинг эркин ва тенг ҳуқуқда биргалиқда мавжуд бўлиши билан характерланадигани қтисодий тизим.

Аралаш иқтисодиётда давлатнинг роли.

Аралаш иқтисодиётда давлат қуйидаги вазифаларни бажаради:

- молиявий, акциз ва солиқ сиёсатини тартибга солиш;
- монополияга қарши назорат;
- дотациялар ва имтиёзларни аниқлаш;
- қонунчилік базасини шакллантириш;
- давлат мулкідан фойдаланиш ва таъминлаш;
- ташқи савдони бошқариш;
- даромадни тақсимлаш.

Давлат аралаш иқтисодиётнинг истеъмол, илмий-тадқиқот, банк, ижтимоий-иктисодий, божхона, меңнат ва бошқа соҳаларини тартибга солишини амалга оширади.

Аралаш иқтисодиётда хусусий секторнинг роли. Аралаш иқтисодиётдаги хусусий сектор вакиллари бозорнинг тўлақонли иштирокчилари. Улар маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришда якка тартибда ҳам, давлат-хусусий шериклик шаклида ҳам қатнашадилар.

Иқтисодиётнинг аралаш турига ўтиш сабаблари. Социалистик мамлакатлар, шу жумладан, Қозоғистон иқтисодиётидаги оғир инқироз бошқа иқтисодий тизимга - бозор (аралаш) иқтисодиётга ўтишни талаб қилди.

1992 йилдан бошлаб Қозоғистонда иқтисодий ислоҳотлар тубдан бошланди, бу мамлакат тарихида янги давр — ўтиш даври учун асос бўлиб, бу даврда маъмурий-буйруқбозлик тизими парчаланиб, бозор иқтисодиётининг асослари шакллантирилди.

Мамлакатда ижтимоий-иктисодий ўзгаришлар бошланди, унинг асосий мақсади мамлакатнинг иқтисодий ҳаётини давлатдан ажратиш ва либераллаштириш эди.

Ушбу мақсадларга эришиш учун қуйидагилар зарур эди:

— хусусийлаштиришни амалга ошириш, иқтисодий ҳаётни давлат томонидан тартибга солишини қисқартириш, иқтисодиётни режалаштириш ва тақсимлаш тизимини демонтаж қилиш;

— эркинлаштиришни амалга ошириш — саноат ва тиҷорат фаолияти билан боғлиқ чекловлар ва тақиқларни бекор қилиш; корхоналарга нархларни мустақил белгилашга, шериклар излашга, бозор шартномаларини тузишга, ташқи савдони мустақил равиша амалга оширишга, яъни бозор туридаги иқтисодий муносабатларни ўрнатишга имкон бериш;

Калит сўзлар:

аралашиқтисодиёт, гибрид иқтисодиёт, давлат, эркин савдо, хизмат кўрсатиш

Ж. Кейнс
(1883—1946)

- бозор инфратузилмасини (банклар, биржалар, улгуржи савдо, суғурта компаниялари, реклама, ахборот агентликлари ва бошқалар тизими) шакллантириш;
- макроиктисодий барқарорликни амалга ошириш (давлат харжатларини қисқартириш, бюджет тақчиллигини камайтириш учун нархларнинг эркинлашиши натижасида келиб чиқадиган инфляция даражасини пасайтириш);
- иқтисодиётни монополиядан озод қилиш, рақобат муҳитини яратиш — ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш шарти;
- таркибий қайта қуришни амалга ошириш;
- фуқароларга давлат томонидан ижтимоий кафолатлар бериш ва меҳнатга лаёқатсиз ҳамда жамиятнинг ижтимоий ҳимояга муҳтож аъзоларини қўллаб-қувватлаш;
- миллий иқтисодиётни жаҳон иқтисодий муносабатлари тизимиға изчил интеграция қилиш. Жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув зарурати Совет иқтисодиётининг жаҳон бозоридан ажралиб чиқиши, хорижий давлатлар билан рақобатнинг йўқлиги, маҳаллий маҳсулотларнинг техник етишмаслиги, сифати пастлиги ва кўплаб соҳаларнинг самараасизлиги сабаб бўлди.

Ушбу муаммоларни ҳал қилиш учун бозор механизмини яратиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва иқтисодиётнинг ижтимоий йўналишини кучайтириш зарурый шартдир.

Режалаштирилган иқтисодиётни қайта қуриш жараёнида турли хил объектив сингари субъектив сабабларга кўра бир қатор салбий ҳодисалар юзага келди, улар орасида энг оғирлари қўйидагилардан иборат эди:

- иқтисодий ҳаётнинг барча жабҳаларига ҳалокатли таъсир кўрсатадиган инфляция;
- таркибий тузатиш билан боғлиқ ишлаб чиқаришнинг пасайиши (ҳарбий соҳада, оғир саноатда ишлаб чиқаришнинг қисқариши) ва нархларнинг ошиши туфайли чекланган талабга эга бўлган ишлаб чиқариш ҳажми;
- ишлаб чиқаришнинг қисқариши билан ишсизликнинг пайдо бўлиши;
- омонат ва инвестиция фаолияти қийматининг пасайиши;
- давлатнинг иқтисодий ҳаётни тартибга солиш имкониятининг пасайиши (эски механизmlар бузилган, янгилари ҳали яратилмаган ёки тўлиқ ишламаяпти);
- даромадларнинг фарқланиши, ижтимоий табақаланиш.

Шундай қилиб, ўтиш даврида иқтисодиётни режали бошқариш натижасида юзага келган салбий ҳодисаларга иқтисодиётнинг аҳволини

ёмонлаштирадиган ва ўтиш даврида жамият ҳал қилиши керак бўлган вазифаларни мураккаблаштирадиган янги салбий ҳодисалар қўшилади.

Ўтиш даври иқтисодиёти объектив равища ўзгаришларнинг пасайиши билан тавсифланади, чунки бу даврда иқтисодий фаолиятнинг эски институтлари ва механизмлари ўз кучини йўқотади ва бозор тизимиға хос бўлган янгилари ҳали ҳам шаклланаётган бўлади.

Ўзгаришлар пасайишининг ўзига хос хусусиятлари қўйидагилардан иборат:

- товар танқислигидан накд пул тақчиллигига ва талабнинг етарли әмаслигига ўтиш;
- иқтисодий сабабларнинг тўқнашуви;
- давлат инвестиция фаоллигининг пасайиши;
- мулк ҳуқуқларининг ноаниқлиги;
- корхоналарнинг тўловга оммавий лаёқатсизлиги;
- молиявий институтларнинг заифлиги.

Турли собиқ социалистик мамлакатларда ўтиш даври иқтисодиёти тажрибасини кўриб чиқишида, ўтиш даврининг уч босқичини ажратиш мумкин: **инқирознинг ривожланиш босқичи, барқарорлашиш босқичи, иқтисодий ўсишни тиклаш босқичи.**

Замонавий аралаш турдаги бозор иқтисодиёти қачондир мавжуд бўлган барча нарсаларнинг энг мукаммал тизими бўлиб кўринади. Унинг асосий хусусияти шундаки, у мутлақо бошқа иқтисодий тизимларнинг хусусиятларини — соф капитализм ва маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиётнинг хусусиятларини муваффақиятли бирлаштиради, гарчи соф капитализмнинг хусусиятлари устунлик қиласа-да. У ўзгарувчан ички ва ташқи шароитларга мослаштирилган, яъни мослашувчан бўлади.

Аралаш иқтисодиётнинг афзаллиги — ресурслардан самарали фойдаланиш ва ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий эркинлигидадир. Аралаш иқтисодиёт ресурслардан самарали фойдаланишини тақозо этади, замонавий технологияларни жорий этишга ёрдам беради.

Аралаш иқтисодиёт фойдасига иқтисодий бўлмаган асос унинг шахсий эркинликларга бўлган талабидир. Тадбиркорлар ва ишчилар ҳукумат кўрсатмалари билан эмас, балки ихтиёрий равища бир тармоқдан бошқасига ўтишади. Таъкидлаш жоизки, иқтисодий муаммоларнинг умумий қабул қилинган ечими йўқ. Турли тарихий ва маданий меросга, турли урф-одатларга ва анъаналарга эга бўлган жамиятлар ўз манбаларидан фойдаланишнинг ҳар хил ёндашуви ва усуllibаридан фойдаланадилар.

Аралаш иқтисодиёт моделлари хилма-хилдир. Уларнинг хилма-хиллиги нафақат турли хил қараашлар мавжудлиги ва уларнинг ўзгариши, балки мамлакатларнинг миллий хусусиятлари ва уларнинг ривожланиш вақтлари билан ҳам белгиланади. Шунинг учун аралаш

иқтисодиёт баъзан “асосий белгиси билан тузилган”¹ деб, бир ёки бошқа вариант маълум бир вақт ичида устунликка эга бўлади.

ХХ асрнинг 1950—1980-йилларида аралаш иқтисодиёт нео-этатистик неолиберал ва марказлаштирилган келишув моделлари билан ажралиб туради.

1-жадвал

Урушдан кейинги йилларда Гарб мамлакатларида аралаш иқтисодиётни моделлари

	Моделлар		
	Неоэтатистик	Неолиберал	Марказлаштирилган келишув
Амалиётда қўллаган давлатлар	Франция, Буюк Британия, Италия, Япония	АҚШ, ГФР	Швеция, Нидерландия, Австрия, Бельгия
Умумий устунликлар	Бозор иқтисодиётида турли модификациялар параметрларининг уйғулиги		
Давлатлар бўйича хусусиятлар	Давлат бошқаруви ва марказлашган режалаштиришнинг устунлиги	Ҳаракатлар эркинлиги ва давлат режалаштиришининг камлиги	Турли ижтимоий табака вакилларининг келишуви

Неоэтатистик модель Кейнсиан тушунчасига асосланган, параметрлари турли давлатларда турлича тузилган, лекин ҳар доим давлат томонидан тартибга солиш ва марказлашган режалаштиришнинг ягона тамойили устунлиги мавжуд эди.

Францияда неоэтатистик моделнинг асосий устувор йўналишлари иқтисодиёт ва давлат режалаштиришининг асосий тармоқларини хусусийлаштириш эди. Энергия ишлаб чиқариш хусусийлаштирилди, молия соҳасида — йирик депозит банклари (шу жумладан сұғурта) ва бир нечта йирик компаниялар (масалан, “Рено”, “Берлие” ва бошқалар). Шу билан бирга, кўпгина корхоналар мухториятни, уларнинг директорати — ўз мансабларини сақлаб қолди.

Буюк Британияда ушбу модель биринчи навбатда тўлиқ бандлик ва ижтимоий фаровонликни таъминлайди. Шу муносабат билан лейбористлар ҳукумати монетаризм ва қатъий бюджет сиёсатини олиб борди. Шу билан бирга миллий даромадларни тенг тақсимлашга уринишлар қилинди.

¹ Қарорларни қабул қилиш жараёнида доминант тузилмани излаш назариясига мувофиқ, барча мавжуд муқобил таклифлар кўриб чиқилади, шундан сўнг таҳлил асосида асосий (доминант) бўлгани танланади ва у ёки бу тузилма унинг устига қурилади.

Италияда неоэтатистик модель учун ўзига хос хусусиятлар бор эди: узок муддатли режалаштириш стратегиясига интилиш; давлат режасига киритилган иқтисодий ривожланишнинг минтақавий дастурларини ишлаб чиқиш (шу мақсадда тармоқларда инвестиция дастурларини амалга оширадиган йирик давлат холдинглари ташкил этилди); нафақат давлат холдингларига ёрдам кўрсатибгина қолмай, балки қисқа муддатли кредитлардан фойдаланишни бошқарувчи марказий банкнинг аҳамияти; давлат ташкилотлари томонидан узок муддатли ривожланиш режаларини молиялаштириш.

Японияда неоэтатистик моделнинг шаклланишига иттифоқ давлатлари Олий кенгashi ва урушдан кейинги қайта қуриш фаолияти таъсир кўрсатди. Унинг асосий устувор йўналишлари самарали режалаштириш, таркибий йўналтириш ва Кейнсианнинг даврийликка қарши (барқарорлаштириш) сиёsat тури, компанияларнинг бирлашиши ва картелларнинг шаклланишини ўз ичига олган “кенг миқёсли иқтисодиёт” ни яратиш эди.

Неолиберал модель “ҳаракат эркинлиги” тамойилининг устунлигига асосланади, бу ерда давлат томонидан тартибга солиш камроқ қўлланилади. Бунинг сабаби, масалан, АҚШда мамлакат ахолиси иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солинишига жуда ишончсизлик билан қараган ва бу ҳолатни фақат алоҳида ҳолатларда (уруш ва бошқалар) тан олган. Жамият фаолиятининг нормал шароитида давлатнинг фаол роли кераксиз деб ҳисобланган. Шунинг учун иқтисодий сиёsatда бозор механизмига устунлик берилди.

ГФР да аралаш иқтисодиётнинг неолиберал модели бозор иштирокчиларининг эркинлигини таъминлаш ва бошқарув жараёнига ишчиларни жалб қилиш тамойилига асосланади. Натижада, давлатда ижтимоий бозор иқтисодиёти шаклланади, унинг устувор йўналишлари картелларни йўқ қилиш, давлат тасарруфидан чиқариш ва ишчиларнинг корхоналарни бошқаришда иштирок этишидир.

Марказлаштирилган келишув модели. Швецияда ушбу модель қуйидаги устувор йўналишларга риоя қилди:

- Кейнсиан руҳидаги вазиятга кўра сиёsat (бозор иқтисодиётининг динамик ва мувозанатли ҳолатини таъминлаш чоралари), бу ерда инвестицияларга махсус солиқлар унинг фаолиятида муҳим восита бўлиб қолади.
- Меҳнат унумдорлиги ва капитал даражасининг иш ҳақи ва қўшимча даромадларнинг ўсишига (миллий ва тармоқ жиҳатларини кўшганда) боғлиқлигини таҳмин қилиш хусусиятидаги ижтимоий йўналтирилган таркибий сиёsat; касаба уюшмалари ва корхона маъмурияти ўртасида умумий меҳнат конвенциялари ва ижтимоий режалаштириш тизимиининг уйғун ишлашига асосланган

шартномалар; кенг ижтимоий қонунчилик талабларининг бажарилиши.

- Таркибий сиёсатда давлат томонидан фаол тартибга солиш монополияларнинг ишлашини қаттың чеклаш, экспортни рағбатлантириш ва ракобат руҳини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган бўлади.

Нидерландияда марказлаштирилган келишув моделини амалга ошириш бироз бошқача бўлди. Урушдан кейинги дастлабки йилларда тизимли сиёсат кам иш ҳақига қаратилган эди. Бироқ бундай сиёсат жамиятнинг турли ижтимоий қатламларининг тенг бошланғич келишувига ва ҳукумат назорати остида жамоавий меҳнат шартномаларини тузишга асосланган эди.

Австрия ва Бельгияда марказлаштирилган келишув моделини амалга оширишда устувор вазифа режалаштириш ва бошқа соҳаларда ходимларга мўлжалланадиган даромаднинг қисмини аниқлаш учун давлат назоратини кучайтириш эди. Бундай тизим ишчиларга мос келади, чунки уларнинг даромадлари доимий равишда ўсиб борар эди, бу эса мумкин бўлган ижтимоий низоларни юмшатди. Уларнинг йўқлиги уддабуррон тадбиркорларга ўзларининг инвестиция лойиҳаларини муваффақиятли амалга оширишларига имкон берди. Ҳукумат иккаласидан ҳам фойдаланиб, инфляция хавфини йўқ қилишга шароит яратди. Ижтимоий дунё умуман жамият фаровонлигини таъминлади.

Замонавий шароитда ривожланган мамлакатларда давлатнинг тартибга солиш ролига ва унинг иқтисодий вазифаларига қараб, аралаш иқтисодиётнинг бир нечта моделларини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Либерал (Америка). Бу хусусий мулк ролининг устунлиги билан тавсифланади. Давлат иқтисодиётни қонунчилик, солик ва пул-кредит сиёсати орқали тартибга солади.

Япон модели. Бу тартибга солинадиган корпоратив капитализм моделидир.

Швед модели. Бунинг асосида швед моделининг иқтисодий негизини ташкил қиласидиган давлат томонидан тартибга солишни фаол қўллаш билан бўладиган ракобатдош бозор муносабатлари ётади.

Иқтисодий ривожланишнинг Қозогистон модели. СССР парчаланиб кетганидан сўнг, энг оғир ижтимоий-иқтисодий инқироздан омон қолган Қозогистон минтақада биринчилардан бўлиб бозор тамойилларига асосланган миллий иқтисодий моделни шакллантирди.

1997 йилда “Қозогистон-2030” Стратегик ривожланиш дастури эълон қилинди, унда чет эл инвестиция ва ички жамғармаларнинг юқори даражаси билан очиқ бозор иқтисодиётига асосланган иқтисодий ўшиш тамойиллари ётади. Соғлом иқтисодий ўшиш стратегияси кучли бозор иқтисодиётига, давлатнинг фаол ролига ва муҳим хорижий

инвестицияларни жалб қилишга асосланган. У қуйидаги тамойилга асосланади:

- Давлатнинг иқтисодиётга чекланган аралашуви. Ушбу муаммоларни ҳал қилиш стратегияси қуйидагилардан иборат:
 - ҳукуматнинг савдо ва ишлаб чиқаришга мавжуд маъмурий аралашувига барҳам бериш;
 - кўчмас мулкни, қолган кичик ва ўрта корхоналарни ва агросаноат мажмуасини қўшган ҳолда хусусийлаштириш жараёнини якунлаш;
- Иқтисодий стратегия макроиқтисодиётнинг барқарорлашувига эришишdir, яъни давлат бюджети тақчиллигини камайтириш ва қатъий пул-кредит сиёсатини изчил амалга оширишни англатади.
- Устувор йўналишлардан бири макроиқтисодий кўрсаткичлар соҳасидаги илғор халқаро тажрибадан фойдаланиш бўлиши керак: паст инфляция; бюджет тақчиллиги; кучли миллий валюта; юқори тўпланиш тезлиги.
- Иқтисодиётнинг реал сектори ўсишини соғломлаштириш.
- Нархларни эркинлаштириш.
- Хусусий мулк институтлари ерга эгалик қилиш орқали, шунингдек мулк ҳуқуқини ва шартномаларни амалга оширишни ҳимоя қиласидиган ҳуқуқий тизимни яратиш орқали кучайтириш.
- Корхоналарни хусусийлаштириш.
- Очиқ иқтисодиёт ва эркин савдо ўрнатиш.
- Энергия ва бошқа табиий ресурсларни иқтисодий ўсишга ҳисса қўшадиган экспорт даромадларини олиш мақсадида ишлаб чиқариш.
- Чет эл инвестицияларини ҳимоя қилиш ва фойдани қайтариш имконияти.
- Саноат технологик стратегиясини шакллантириш, ишлаб чиқаришни диверсификациялаш.

“Қозоғистон — 2030” дастурини амалга ошириш Қозоғистонга дунёдаги энг тез ривожланаётган мамлакатлар қаторига киришига имкон берди.

2012 йил декабрь ойида Давлат раҳбарининг Мурожаатида **Қозоғистон Республикасининг 2050 йилгача бўлган ривожланиш Стратегияси** мамлакат халқига тақдим этилди. Асосий мақсад - кучли давлатга, ривожланган иқтисодиётга ва умумбашарий меҳнат имкониятига асосланган фаровон жамиятни яратиш, Қозоғистон дунёning энг ривожланган 30 мамлакатига кириш.

Ушбу мақсадга эришиш учун “Қозоғистон-2050” стратегиясида узок муддатли еттига устуворликларни амалга ошириш кўзда тутилган:

- Иқтисодий сиёсатнинг янги йўналиши рентабеллик, инвестицияларнинг қайтиши ва рақобатбардошлиқ тамойилларига асосланган кенг қамровли иқтисодий прагматизмдир.

- Миллий иқтисодиётнинг етакчи кучи бўлган тадбиркорликни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Аralаш иқтисодиётга тавсиф беринг.
2. “Қозоғистон–2030” ва “Қозоғистон–2050” ривожланиш стратегияси дастурининг иқтисодий тузилишини очиб беринг.
3. Аralаш иқтисодиётда давлатнинг роли қандай?
4. Хусусий секторнинг аralаш иқтисодиётдаги роли ҳақида қандай фикрдасиз?

◆ **Базифа**

1. Жадвални тўлдиринг.

Аralаш иқтисодиётнинг замонавий моделлари

Иқтисодий тизимларнинг турлари	Ўзига хос хусусиятлар
Либерал (Америка) модели	
Иқтисодий-бозор модели	
Япон модели	
Швед модели	
Қозоғистон модели	

ТАБИЙ-ЖУҒРОФИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖИГА ТАЪСИРИ

2-боб

8-§. ТАБИЙ-ГЕОГРАФИК ОМИЛЛАР НАТИЖАСИДА ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ИХТИСОСЛАШУВИ

Инсониятнинг хўжалик тизими турли-туман омиллар ва шарт-шароитлар таъсирида шаклланади, уларнинг ичидаги энг муҳимлари қуийидагилардир:

- табиий— жуғрофий муҳит;
- табиий-иклим шароити;
- ресурс базаси;
- аҳоли зичлиги;
- маконга оид омил.

Табиий-жуғрофий муҳит — бу инсониятнинг жамиятига яшаши ва ишлаб чиқариш фаолияти учун зарур шарт-шароитларни яратадиган табиий шароитлар. У жамиятнинг яшайдиган макони, ресурслар манбаи ҳисобланади, одамларнинг маънавий дунёсига, соғлиги ва кайфиятига таъсир қиласи. Бу шунингдек, жаҳон иқтисодий тизимининг шаклланиши ва ривожланишига таъсир қиласи.

Инсоният тарихининг дастлабки босқичларида қулай иқлим шароитида ривожланишининг энг юқори муваффақияти тамаддунга эришиди ва янада такомиллашган ишлаб чиқарувчи кучлар пайдо бўлганда гина юқори даражадаги ривожланиш марказлари пайдо бўлди, уларнинг пайдо бўлиши оғир табиий-иклим шароитига эга ҳудудларни аста-секин ўзлаштириш тамойили билан содир бўлди.

Шу билан бирга, табиий муҳитнинг иқтисодий тизимни ривожланишидаги ролини ортиқча баҳоламаслик керак. Табиат инсон ҳаёти учун шароит яратади, аммо меҳнат бу жараёнда ҳал қилувчи омил ҳисобланади. Табиат қонунларини билиб, одамлар томонидан яратилган меҳнат қуроллари ва воситалари ёрдамида унга таъсир қила бориб, инсоният табиатнинг моддалари ва энергиясидан зарур моддий манфаат олиш учун фойдаланади.

Бугундарсда:

- Табиий— жуғрофий омилнинг давлат минтақалари иқтисодий ихтинослашувининг шаклланишидаги ролини аниқлаймиз.

Калип сўзлар:

табиий-жуғрофий муҳит, табиий-иклим шароитлари, манбалар базаси, аҳоли зичлиги, маконга оид омил, халқаро меҳнат тақсимоти

Натижада қарама-қаршилик юзага келади. Бир томондан, табий омил иқтисодий тизим фаолиятининг муҳим шарти сифатида эътироф этилса, бошқа томондан, табий муҳитнинг иқтисодий муносабатларга таъсир этиш қобилияти рад этилади. Ушбу қарама-қаршиликнинг ечими атроф-муҳитнинг айrim элементларининг иқтисодий тизимнинг ривожланишига таъсирини ўрганиш ва ушбу таъсир даражасини аниқлашдан иборат.

Табий-иқлим омили кўп жиҳатдан мамлакат иқтисодий тизимининг хусусиятларини белгилайди. Кенг майдон мавжудлигининг мантиқий натижаси бу аҳолининг иқтисодий аҳволига таъсир қилувчи турли хил иқлим шароитлари ҳисобланади.

Масалан, ҳароратнинг пасайиши ҳар қандай маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларининг кескин ошишига олиб келади. Натижада, мамлакатда ишлаб чиқарилган деярли барча маҳсулотлар иссиқ иқлими бўлган бошқа мамлакатларда бир хил технологиядан фойдаланган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан солиштирганда рақобатбардош бўлмайди. Шундай қилиб, совук иқлими бўлган мамлакатларда уйларни қуриш Малайзияга қараганда қимматроқ, бу ерда деворлар совуқдан эмас, балки шамолдан ҳимояланиш учун керак. Шунингдек, шимолий давлатларида энергия кўпроқ сарфланади.

Ресурс омили. Иқтисодий тизимнинг шаклланишига ресурс потенциали жиддий таъсир кўрсатмоқда. Табий ресурслар - бу капиталнинг бошқа шакллари шаклланадиган табий капитал. Ушбу муҳим аҳамиятга асосланиб, уларни амалий ва барқарор бошқариш керак. Ривожланган мамлакатлар ҳукуматлари нафақат қисқа муддатда даромад олиш мақсадида, балки мамлакатларнинг узоқ муддатли

Қадимги Хитой дарё тамаддуни

иқтисодий ривожланишига ресурсларнинг ҳиссасини таъминлайдиган сиёсат услубларини амалга оширишда муҳим рол ўйнайди. Нефть, газ, минераллар ва ўтин каби табиий манбалар табиий ресурсларга бой мамлакатлар иқтисодиётиде муҳим роль ўйнашда давом этиши кутилмоқда. Табиий капиталга бой мамлакатларнинг ресурсларидан муҳим жорий даромад олиш имконига эга бўлиши ажабланарли эмас (1-чизма)¹.

Аҳоли зичлиги иқтисодий тизимнинг шаклланиши ва ривожланишининг омили сифатида микдорий, сифатий, ижтимоий ва психологик параметрлар билан характерланади. *Микдорий параметрларга* аҳолининг сони ва зичлиги киради. Аҳоли сони ва унинг динамикаси (камайиш ёки ўсиш) иқтисодий ҳаётнинг асосий манбай ҳисобланади. Аҳолининг сифатли таркиби, жумладан, маълумот даражаси, жинси ва ёш таркиби иқтисодий тизимнинг меҳнат салоҳиятини белгилайди. Ижтимоий синф параметрлари жамиятнинг иқтисодий тизимининг шаклланишига таъсир қиласи. Тарихий анъаналар, дунёқарашиб, диний қонунлар иқтисодий ҳаракатларнинг ўзига хос хусусиятларига сезиларли таъсир кўрсатади.

Бундан келиб чиқадики, аҳоли иқтисодиётнинг мураккаб ва кўп қиррали субъектив дунёсидир. Иқтисодий тизимни қуришда одамларнинг тадбиркорлик маданияти анъаналарини ва бошқаларни ҳисобга олиш керак.

¹ Чизма илмий нашрдан олинган: Кузеванов В. Я., Никулина Н.А. [2], 2016. “Экологик ресурслар” атамасини аниқлаш тўғрисида. // Вестник КрасГАУ . 2016. № 5, 77-83-бет

Маконга оид омиллар. Иқтисодий макон — бу инсон фаолияти амалга ошириладиган ривожланган ҳудуд. Ушбу шароитда ҳудуд мавхұм макон сифатида әмас, балки тарих, ҳаёт, урф-одатлар ва яшаш шароитлари билан боғлиқ бўлган маълум бир яшаш жойи сифатида қаралади. Иқтисодий маконнинг ўзига хос хусусияти ягона иқтисодий макон кўринишидаги ҳудудий яхлитликдир. Унинг шаклланишининг мезонлари ва кўрсаткичлари миллий иқтисодий муносабатларнинг торлиги, ҳудудни қамраб олиш ва ҳудудий субъектларнинг бўйсуниши ҳисобланади.

Эътиборберинг

Ягона иқтисодий — ҳуқуқий тизим сифатида ягона иқтисодий макон ягона саноат - иқтисодий қонунчиликни қўллаш, тадбиркорлик фаолияти соҳасида келишилган сиёsat олиб бориш ва акциядорлик жамиятларини шакллантириш, горизонтал саноат-иктисодий муносабатларни ўрнатиш учун умумий шарт-шароитларни ишлаб чиқиш йўли билан шаклланади.

Халқаро меҳнат тақсимоти (ХМТ) — иқтисодий ривожланиш ва ижтимоий тизимнинг хусусиятидан қатъи назар дунёning барча мамлакатлари ўртасида товарлар, хизматлар, билимларнинг халқаро алмашинуви, саноат, илмий, техникавий, тижорат ва бошқа ҳамкорликнинг ривожланиши учун объектив асосдир. ХМТнинг моҳияти ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ва мижозларнинг эҳтиёжларини қондиришдир. Айнан ХМТ глобал миқёсда давлатларнинг самарали иқтисодий ҳамкорлигини ўрнатиш учун моддий шарт-шароитдир. ХМТ — бу жаҳон иқтисодиётининг мустаҳкамловчи пойдевори бўлиб, унинг ривожланишига ёрдам беради, умумий (универсал) иқтисодий қонунларнинг янада тўлиқ намоён бўлиши учун замин яратади. ХМТ жаҳон иқтисодиётининг мавжудлиги ҳақида гапиришга асос беради.

Халқаро меҳнат тақсимоти мамлакатлар ўртасида ижтимоий ҳудудий меҳнат тақсимотининг ривожланишидаги муҳим босқич сифатида белгиланиши мумкин, бу айрим мамлакатларнинг маҳсулотларини айрим турлари бўйича ишлаб чиқаришни иқтисодий жиҳатдан фойдали ихтисослашувига таянади ва улар ўртасида ишлаб чиқариш натижаларини маълум миқдорий ва сифат жиҳатдан ўзаро алмашишга олиб келади. ХМТ дунё мамлакатларида кенгайтирилган ишлаб чиқариш жараёнларини амалга оширишда катта роль ўйнайди, ушбу жараёнларнинг ўзаро боғлиқлигини таъминлайди ҳамда тармок ва ҳудудий-мамлакат жиҳатидан тегишли халқаро нисбатларни шакллантиради. ХМТ, умуман, меҳнат тақсимоти сингари, ижтимоий ишлаб чиқаришни халқаролаштиришда алоҳида ўрин тутадиган алмашинувсиз мавжуд әмас.

Барча муракабликлар ва номувофиқликларга қарамай, замонавий дунё иқтисодий жиҳатдан маълум даражада мақсадга мувофиқ тизим бўлиб, халқаро-умумлашган ишлаб чиқаришга бирлашиб, нисбатан юқори ривожланиш даражасига эришади. **ХМТ жаҳон иқтисодий тизимини — жаҳон иқтисодиётини индивидуал элементлардан шакллантирган “интегратор”**дир. Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини ривожлантириш вазифаси сифатида ХМТ ўсиб бораётган барча давлатларнинг ишлаб чиқариш жараёнига боғлиқлиги ўсиб бориши учун объектив шарт-шароитларни яратди, барча мамлакатларнинг ишлаб чиқариш жараёнларининг ўзаро боғлиқлиги, халқаро миқёсдаги чегараларни умумжаҳон даражасигача кенгайтирди. Иқтисодий муносабатларнинг умумийлиги, уларга умумжаҳон хусусиятини ва умумжаҳон миқёсини бериб, ўзаро иқтисодий алоқаларнинг объектив эҳтиёжлари ва барча мамлакатларнинг чуқур иқтисодий манфаатларига тўғри келади. Тасодиф ҳеч қандай маънода уларнинг бир хиллигини, шунингдек, ушбу манфаатлар келиб чиқадиган муносабатларнинг ягона сиёсий ва иқтисодий хусусиятини англатмайди.

Табиий-жуғрофий омиллар билан боғлиқ ҳолда мамлакатларнинг хўжаликка ихтисослашуви. Форс қўрфазидаги нефть экспорт қилувчи араб давлатларининг ижтимоий-иктисодий ривожланишида табиий ресурслар муҳим асос бўлди. Бу ресурсларнинг нефть мавжуд бўлган энг муҳим груҳи олтига араб давлатига асрий қолоқликни енгиб ўтишга, “араб мўъжизаси”ни вужудга келтиришга Араб ярим оролини, ҳеч бўлмаганда суюқ углеводородлар ва газнинг улкан кўламдаги заҳиралари бор қисмини тубдан ўзгартиришга ёрдам берди. Шундай қилиб, нефть араб монархияларининг фаровонлиги ва гуллаб-яшнаши учун асос яратди.

Канада ривожланган қайта ишлаш саноатига эга, у бир вақтнинг ўзида хом ашё материалларининг кўп турларини (никель, уран, асбест, алюминий) қазиб олиш ва ишлаб чиқариш бўйича дунёда етакчи ўринни эгаллайди. Ушбу мамлакатда ишлаб чиқариш ва инвестицияларнинг ўсиши бўйича анъанавий етакчи ўринларни ресурс соҳалари корпорациялари — нефть-газ саноати, рангли ва қора металлургия саноат мажмуаси эгаллаб турибди.

Туркия ривожланаётган мамлакатлар сирасига киради, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва қазиб олиш маҳсулотларини экспорт қилади. Мамлакатда тўқимачилик, чарм, озиқ-овқат, кимё, фармацевтика, энергетика, металлургия, кемасозлик, автомобилсозлик ва майший электр товарлари, шунингдек туризм ривожланган.

Бразилия — дунёдаги әнг йирик қаҳва ва шакарқамиш ишлаб чиқарувчи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини әнг йирик экспорт қилувчилардан бири. Мамлакат қаҳва, шакарқамиш етиширишга ихтисослашган ва ушбу экинларни етишириш бўйича дунёда биринчи ўринда туради. Бразилияда асосий истеъмол экинлари макка, гуруч ва буғдойдир. Шунингдек, какао, пахта ва соя етиширилади. Бразилияning қишлоқ хўжалигида, шунингдек, мамлакатнинг Марказий — ғарбий минтақасида ривожланган чорвачилик муҳим роль ўйнайди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Табиий-жуғрофий омиллар нима?
2. Иқтисодий тизим қайси омиллар таъсири остида шакллантирилади?
3. Маконга оид омил иқтисодий тизимга қандай таъсир кўрсатади?

◆ **Базифалар**

1. Табиий-жуғрофий омилнинг Марказий Осиё мамлакатлари иқтисодиётига таъсирини кўриб чиқинг.
2. Ўз минтақангизда етишириладиган экинлар ва унга табиий-жуғрофий омилнинг таъсири ҳақида қисқача эссе ёзинг.

9–10-§. ДАВЛАТЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИДА ТАБИИЙ-ЖУҒРОФИЙ ОМИЛЛАРНИНГ ЧЕКЛАНГАНЛИГИНИ ЕНГИБ ЎТГАНЛИКНИНГ ТАРИХИЙ МИСОЛЛАРИ

Бугундарсда:

- Иқтисодиёт ривожланишини табиий—жуғрофий омилларни енгизнинг турли усулларини кўриб чиқамиз.
- табиий ресурсларнинг иқтисодий моҳияти ва таснифинитаҳлил қиласиз.
- Энг янги даврда табиий ва жуғрофий шароити чекланган мамлакатларнинг муваффақиятли иқтисодий ривожланиши мисоллари билан танишамиз.

Иқтисодиётнинг ривожланишида табиий-жуғрофий омилларни енгиб ўтиш усуллари. Инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва фаровонлиги кўп жиҳатдан табиий шароитларга, табиий ресурсларнинг мавжудлиги ва улардан фойдаланиш мумкинлигига боғлиқ. Табиий-жуғрофий омил одамлар ҳаёти даражаси ва сифатидаги ҳудудий тафовутларни ва ҳар хилликни ажратиб кўрсатиш имконини беради.

Ижобий табиий-жуғрофий омилларга бой табиий ресурслар, қулай жуғрофий жойлашув (денгиз ва дарё савдоси йўллари яқинлиги ва мўътадил иқлим) ҳамда давлат ва жамият фаолияти билан боғлиқ афзалликлар киради (агломерация самараси, юқори инсон капитали, энг яхши институционал муҳит).

Эсдасақланг

Калит сүзлар:

табиий-жүғрофий омил, агломерация, табиий ресурслар

Агломерация самараси — ишлаб чиқаришнинг ҳудудий бир ерга түпланиши ва шаҳарлардаги бошқа иқтисодий объектлар ҳамда агломерация (аҳоли пунктларида зич түпланиш): а) юкларни етказиша масофаларнинг камайиши натижасида юзага келадиган; б) марказий ихтисослашган ишлаб чиқариши яратиш ва шаҳар-технополисларда оммавий илмий-техник ижодга олиб келадиган маълумотларни алмашишдаги енгилликлар натижасидаги иқтисодий манфаатлар(масалан, АҚШдаги Силикон водийси).

Агар у ёки бошқа мамлакатда табиий ресурслар етарли бўлмаса, бу унинг қашшоқликка маҳкум дегани эмас. Мамлакатда инсон ресурслари ва капиталнинг мавжудлиги катта аҳамиятга эга. Япония чекланган табиий хом ашё базаси билан юқори иқтисодий натижаларга эришди.

Муайян ҳудуднинг иқтисодий ривожланишини чеклайдиган табиий-географик омилни енгиб ўтиш муаммоларини ҳал қилишни ўрганишда қўйидаги усуллардан фойдаланилади:

Стратегик муаммоларни ҳал қилишда соҳа ва ҳудудий ёндашув билан чамбарчас боғлиқ бўлган **давлатнинг минтақавий сиёсатини амалга ошириш**. Иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш минтақавий сиёсатни муваффақиятли излаш ва устувор йўналишларни топишга кўпроқ боғлиқдир. Қазиб олиш саноати кам ривожланган ва оғир иқлим шароитига эга ҳудудлар, иқтисодиётнинг кўп тармоқли базаси, аграр ҳудуднинг ҳаддан ташқари кўплиги, аҳолининг турмуш даражасини сақлаб қолиш учун ўз молиявий-иқтисодий базаси етишмаслиги давлат томонидан танланган инвестициялар ва ижтимоий қўллаб-қувватлашни талаб қиласди. Масалан, турли иқлим зоналарида жойлашган Қозоғистон минтақаларининг ривожланиш тарихи, экологияси турлича, шунинг учун уларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш даражаси сезиларли даражада фарқ қиласди. Шу муносабат билан ҚР Ҳукумати ҳудудларни ривожлантиришнинг қўйидаги йўналишларини белгилаб олди:

- агломерацияларнинг республика ва минтақавий бозорларда иқтисодий жойлашуви;
- агломерациялар инфратузилмаси ва уларнинг жалб этиладиган минтақалари мувофиқлаштирилган ривожлантириш;
- агломерацияни ривожлантириш учун шаҳарсозлик ва институционал сиёсатни такомиллаштириш.

Агломерацияларни ривожлантиришнинг асосий воситалари иқтисодий зоналар МИЗ (*махсус иқтисодий зоналар*) ва ДХШ (*давлат хусусий шериклик*) доирасидаги лойиҳалар, иқтисодий ва меҳнат салоҳиятини бирлаштиришга имкон берадиган, агломерацияларни ривожланиш қутблари сифатида ривожлантиришга қаратилган,

Хозирги вақтда халқаро туризм — ташқи иқтисодий фаолиятнинг энг жадал ривожланаётган тармоқларидан бири ҳисобланади

мамлакатнинг иқтисодий меҳнат потенциалини жамлаш, миқёс самарасига, микроструктура самарасига эришишга имкон берадиган давлат лойиҳалари ҳисобланади.

Туризмни ривожлантириш. Хозирги вақтда халқаро туризм иқтисодий фаолиятнинг энг тез ривожланаётган тармоқларидан бири ҳисобланади. Туризмнинг бутун дунё иқтисодиётига, шунингдек, айрим мамлакатлар ва минтақалар иқтисодиётига таъсириининг муттасил ўсиб бориши табиий хом ашё захираларининг камлигига қарамай, мамлакат иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланиши билан бирга келадиган энг муҳим, доимий ва узок муддатли тенденциялардан биридир.

Илмий-техник потенциални ривожлантириш. Илмий-техник потенциални ривожлантириш энг қийин ва шу билан бирга истиқболли йўналиш бўлиб, у мамлакатнинг кенг кўламли иқтисодий ривожланишида мэрраларни забт эта оладиган ва иқтисодиётга табиий-жуғрофий омилнинг таъсирини енгиб ўтишга қодирдир. Номинал манбалар ва илмий-техник потенциалнинг асосий элементлари илмий тадқиқотлар ва ишланмаларни амалга оширадиган муассасалар ва ташкилотлар тармоғидир; тажриба-саноат ишлаб чиқариш; илмий кадрлар ва уларни тайёрлаш учун ташкилотлар; фан харажатлари; илмий тадқиқотларнинг ўзи, ишланмалар ва уларнинг натижалари; технологик янгиликлар, уларнинг сони ҳамда ҳажми ва бошқалар.

Илмий инновацион тадқиқотлар ва уларнинг натижалари қўйидаги муаммоларни ҳал қилишга қаратилган:

— әңг янги агротехнологияларни жорий этиш, қишлоқ хұжалигини оқилона ва экологик тоза ташкил этиш, табиий экотизимларга (сув, ҳаво, тупрқ өнімдері) босимни пасайтириш ва ҳоказо;

— қуёш нури ва шамол энергияси каби муқобил энергия манбаларидан фойдаланиш. Муқобил энергия манбалари энергия таъминоти ва сувни иситиш учун, ернинг геотермал исиши - биноларни иситиш ва ҳавони тозалаш учун ишлатилади. Сүнгги пайтларда күплаб давлатлар шамол электр станцияларидан фойдаланишини кенгайтирумекда, уларнинг аксарияти Фарбий Европада (Дания, Германия, Буюк Британия, Голландия) қўлланилади.

Табиий ресурсларнинг иқтисодий табиати ва таснифи. Табиий ресурслар битта ўзига хос хусусиятга эга: уларнинг ижтимоий фойдали томонлари (бевосита ёки билвосита) инсон фаолияти таъсири остида ўзгаради.

Шу муносабат билан барча табиий ресурслар икки катта гурухга бўлинган: тугамайдиган ва тугайдиган.

Тугамайдиган табиий ресурсларга қуёш нурлари (ёруғлик ва иссиқлик), шамол энергияси, сувнинг кўтарилиши ва орқага қайтиши, ёмғирлар, ҳаво ва сув киради.

Санаб ўтилган табиий ресурслар ўз-ўзидан қайта тикланади. Бироқ ҳаво ва сув каби ресурслар инсоннинг хұжалик фаолияти таъсири остида сезиларли ўзгаришларга дуч келади. Турли хил ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларининг интенсив ифлосланиши баъзи саноат ривожланган минтақаларда ушбу турдаги ресурсларнинг сифат жиҳатидан камайишига ва етишмаслигига олиб келиши мумкин.

Тугайдиган ресурслар, ўз навбатида, иккита кичик гурухга бўлинади: қайта тикланадиган ва қайта тикланмайдиган.

Сайёрада ишлатилаётган табиий ресурслар
ва муқобил энергия манбалари

Сув — ҳаёт манбаи

Қайта тикланадиган табиий ресурсларга тупроқ, үсимликлар, ҳайвонот дунёси, баъзи минераллар, қисман кўллар ва денгиз кўрфазларидағи тузлар киради.

Тикланмайдиган ресурсларга ер ости бойликлари, асосан фойдали қазилмалар киради. Улардан фойдаланиш захираларнинг камайишига олиб келади, улар миллионлаб йиллар аввал пайдо бўлганлигидан шароитларнинг етишмаслиги туфайли уларнинг тикланиши деярли имконсиз. Масалан, агар коннинг барча кўмирлари қазиб олиниб ёкиб юборилса, бу табиий ресурс сифатида коннинг тугатилишини англатади.

Ер ресурслари. Уларнинг жамиятдаги ролини ортиқча баҳолаш қийин, чунки тупроқ озиқ-овқатнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бу сайёра аҳолисини озиқ — овқат билан таъминлашнинг 97 фоизини таъминлайди. Инсоният ўзининг барча фаровонликлари учун аввалимбор ерга қарздор. Тарих жаҳон тамаддуни ривожига энг катта ҳиссани айнан дехқончилик билан шуғулланган халқлар қўшганлигига гувоҳлик беради.

Сайёрамизнинг ер ресурслари жуда катта бўлиб, ҳозиргидан кўпроқ одамларни озиқ-овқат билан таъминлашга имкон беради.

Бироқ сайёрамиз аҳолисининг кўпайиши ва саноат ҳамда фуқаролик қурилиши учун ерларнинг ўзлаштирилиши туфайли аҳоли жон бошига ҳайдаладиган ерлар камаймоқда.

Сув ресурслари. Сув ресурслари деганда биз турли ҳолатлардаги (суюқ, қаттиқ, газсимон) ишлатишга яроқли сайёра сувларининг йиғиндисини тушунамиз: дарё ва кўл, ер ости ва денгиз сувлари, музлар ва музликлар, атмосфера буғлари.

Инсон ҳаётида сув ресурслари доимо алоҳида ўринни эгаллаб келган. Қадим замонлардан бери инсон сув манбалири — дарёлар, күллар, ҳовузлар ёки дengiz қирғоқлари ёнига ўрнашишган. Деярли барча қадимий та-маддуналар йирик дарёлар яқинида пайдо бўлган. Сувнинг мавжудлиги кўпинча мамлакатлар ва халқларнинг тақдирини белгилаган. Сув манбаларига бутпарастларга ўхшаб сифинишган. Барча буюк географик кашфиётлар дengизчилар томонидан амалга оширилди.

Шундай қилиб, сув ноёб ва ажралмас табиий ресурс бўлиб, унга инсоният жамиятининг жисмоний ва иқтисодий фаровонлиги боғлиқдир.

Минерал-хом ашё ресурслари — бу ҳаётдаги ва жамият фаолиятининг турли соҳаларида табиий кўринишида ёки қайта ишлангандан сўнг ишлатиладиган ёки ишлатилиши мумкин бўлган қуруқлик ва Дунё океанидаги барча фойдали қазилмалар бирикмаси.

Минерал-хом ашё ресурслари ҳар қандай мамлакатнинг миллий бойлигидир ва кўп жиҳатдан унинг иқтисодий имкониятларини аниқлайди. Улар ишлаб чиқариш, энергетика ва транспорт ривожланишининг асосий манбаидир. Минерал — хом ашё ресурслари кўпинча халқаро зиддиятлар ва низоларга сабаб бўлади.

Табиий-жуғрофий омиллар чекланганлигининг давлатларнинг иқтисодий жиҳатдан ривожланишига таъсирини бартараф этишнинг намуналари. Япония, ўз конларининг ресурслари оз бўлгани сабабли, хом ашёнинг асосий импортчиси ҳисобланади. Аммо ривожланган ва кучли илмий-ишлаб чиқариш комплекси туфайли Япония кемалар, автомобиллар, тракторлар, майший электр жиҳозлари, роботлар ва ҳоказоларни ишлаб чиқариш бўйича дунёдаги етакчи давлатлардан бири ҳисобланади.

Япониянинг асосий ривожланишининг тузилишига оид омили фан ва таълимдир, шунинг учун уларга алоҳида эътибор берилмокда. Мамлакатда қаттиқ жисмлар физикаси, атом энергияси, плазма физикаси, энг янги қурилиш материаллари, космик роботлар ва бошқа соҳалардаги ишланмалар билан шуғулланадиган йирик илмий марказлар ташкил этилди. Иқтисодиётнинг жаҳондаги етакчилари қаторига “Тойота Моторс”, “Мацусита Электрик”, “Сони корпорейшн”, “Хонда Моторс”, “Тошиба”, “Фудзицу” ва бошқа япон компаниялари киради.

Иккинчи Жаҳон уруши даврида Япония иқтисодий потенциалининг муҳим қисми вайрон бўлган, уйжой фонди сезиларли даражада вайрон бўлган, мамлакатнинг ривожланиши бир неча ўнлаб ийларга орқага сурилган эди.

Иқтисодий ўсишнинг жадал суръатлари Япониянинг қисқа фурсат ичида урушдаги мағлубиятидан кейин нафақат түлиқ тикланиб олишига, балки иқтисодий қудрат бўйича Франция, Италия, Канада, Буюк Британия, ФРГ, СССР ни бирин— кетин қувиб ўтиб ва фақатгина АҚШ дан кейин иккинчи ўринга чиқиб олишига имкон берди.

ланиш ва мудофаа харажатларининг дунёдаги энг ривожланган давлатлардан бирига айланишига ёрдам берди.

Эътиборберинг

"Япониянинг иқтисодий мўъжизаси"нинг ўзига хос хусусиятлари қўидагилар эди:

- ишлаб чиқарувчилар, ресурсларни етказиб берувчилар, маҳсулотни тарқатувчилар ва банкларни кэйрэцу деб номланган чамбарчас боғланган гуруҳлар — йирик корпоратив конгломератлар ва холдинглар уюшмаларига бирлаштириш;
- юқори малакали ишчи кучининг мавжудлиги;
- тадбиркорларнинг ҳукумат билан ўзаро манфаатлимуносабатлари;
- юқори меҳнат унумдорлигида иш ҳақининг паст даражада тўланиши;
- ҳарбий харажатларнинг паст даражаси;
- йирик корпорацияларда умрбод ишлаш кафолати;;
- иш ташлашкурашлари натижасида шаҳар аҳолиси даромадининг ошиши.

Исройл — бозор иқтисодиёти устувор бўлган ривожланган саноат-аграр мамлакат. Бу нефть, дон, хом ашё ва ҳарбий техника импортига боғлиқ. Табиий захираларнинг чекланганлигига қарамай, Исройл саноат ва қишлоқ хўжалигини жадал ривожлантиришда катта ютуқларга эришди. Мамлакатда самолётсозлик ва кемасозликни қўшганда металлургия ва машинасозлик, фармацевтика саноати, компьютер ва роботлар, шу жумладан ҳарбий саноат учун микроэлектроника ишлаб чиқариш ривожланди. Қишлоқ хўжалиги яхши ривожланган, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг катта қисми экспорт қилинади. Исройл катта миқдордаги буғдойни импорт қилади, аммо у ўзининг бошқа турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини мустақил

Кичик қишлоқ хўжалиги соҳаси ҳар томонлама қўллаб-қувватланади ва ҳимоя қилинади, шунинг учун Японияда ҳосил дунёда энг юқори ҳисобланади. Бу мамлакат ўзини гуруч билан тўлиқ таъминлайди, аммо озиқ-овқатнинг қарийб 60 фоизини импорт қилади (истеъмол қилинган калориянинг ҳисоби бўйича). Япон балиқ флоти дунёдаги энг каттаси бўлиб, у дунёда балиқ тутилишининг қарийб 15 фоизини таъминлайди.

Аralash иқтисодиётнинг ноэстатистик модели, меҳнат этикаси, юқори технологиялардан фойданисбатан пастлиги Япониянинг

Сингапур денгиз порти дунёдаги энг йириклари сирасига киради: у бир вақтнинг ўзида мингдан ортиқ транспорт кемаларини сифдириши мумкин, шу билан бирга у бир неча бор Осиёда энг экологик тозаси деб тан олинган

таъминлайди. Давлатнинг асосий даромад манбалари божлар, солиқлар (ЯИМнинг 25%) ва ташқи туризм ҳисобланади.

Сингапур — шаҳар-давлат — ярим аср ичидаги қашшоқликдан дунёнинг энг бой давлатларидан бирига айланди. Ҳозирги вақтда Сингапурни иқтисодиётини ривожланган давлатлар даражасига тез кўтарганлиги учун "Шарқий Осиё йўлбарслари" қаторига киритишади. Давлатда электроника, кемасозлик ва молиявий хизматлар сектори ривожланган. Сингапур СД-узатмаларни ишлаб чиқарувчи энг йирик компаниялардан бири бўлиб, мамлакатда биотехнология соҳасида кенг қамровли тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Сингапурни модернизация қилишнинг асосий йўналишлари

1	2
БИЗНЕСНИГ ОДДИЙВАШАФФОФ ШАРТЛАРИ	Хукумат хорижий инвесторларни жалб қилиш, молия бозорини ривожлантириш ва юқори технологиялар соҳаларини ривожлантиришга таянади. Бизнесни рўйхатдан ўтказиш ва тартибга солишнинг оддий ва ошкора тартиби қабул қилинди. Шаҳар-давлат Осиёда биринчи бўлиб хорижий корпорациялар учун жуда қулай шартшароитларни яратди ва улар мамлакатда ўз филиалларини очишни бошладилар. Кам солиқ ставкалари билан содда ва шаффоф солиқ тизими яратилди.
“ЗЎРЛИК ВА ЁФЛАМАЧИЛИК” КОРРУПЦИЯСИ БИЛАН КУРАШ	Бугунги кунда Сингапур дунёдаги энг кам коррупциялашган давлатлардан бири ҳисобланади. Сингапурда Бош вазир томонидан шахсан бошқариладиган Коррупцияга қарши маҳсус бюро ташкил этилди. Бюро аъзолари кенг ваколат-

1	2
	<p>ларга эга бўлиб, коррупцияда гумон қилинаётганларни қўлга олиш ва тинтуб ўтказиш, уларнинг қариндошлари ва кафилларининг муносабатларини текшириш ҳамда коррупция ишини очиш пайтида аниқланган ҳар қандай ҳуқуқбузарликларни тергов қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Коррупцияга қарши курашнинг яна бир йўналиши тартибга солишини соддалаштириш ва давлат хизматининг обўсини оширишdir. Мансабдор шахсларнинг ваколатлари батафсил тартибга солинди, улар учун бир қатор тақиқлар ва чекловлар жорий этилди, қарорлар қабул қилиш жараёни анча содда ва шаффоф бўлди. Судъялар ва давлат хизматчиларининг маошлари оширилди.</p>
ИЖТИМОЙ МОДЕРНИЗАЦИЯ. ОНАЛАР КАПИТАЛИ	<p>Мамлакатни модернизация қилишда 1960-1970 йилларда бўлиб ўтган таълим тизимини ислоҳ қилиш катта роль ўйнади. Барча мактаблар учун мажбурий минимал таълим стандартлари яратилди. Бошқа нарсалар қаторида, инглиз тилини ўрганиш ва бу тилда бир қатор фанларни ўқитиш мажбурий бўлиб қолди.</p> <p>Яна бир муҳим ижтимоий йўналиш — бу уй-жой-коммунал ислоҳотларнинг муваффақиятли олиб борилиши. Ҳукумат фуқаролар ижарага олинган уйларда яшашдан кўра, квартиralарни мулк сифатида сотиб олишларига ишонди. Истиқлолнинг тўртта ўн йиллиги давомида Сингапур аҳолисининг 90% дан ортиғи давлат иштирокида қурилган кўп квартирали уйларга кўчиб ўтди.</p> <p>Бундан ташқари, 80 фоиз оиласлар ушбу уй-жойни шахсий мулк сифатида сотиб олишган.</p> <p>Шаҳар-давлат ҳукумати 2030 йилга келиб аҳолини 30 фоизга оширишни эълон қилди. Baby Bonus дастури кўпроқ фарзанд кўришни истаган ота-оналарга накд тўловларни таклиф қиласди.</p>

Малайзия — ярим асрдан камроқ вақт ичида бу мамлакат собиқ Британия мустамлакасидан Осиёning иқтисодий ривожланган мамлакатларидан бирига айланди. Малайзия табиий ресурслар ҳисобига иқтисодий тикланишга эришмади. У юқори технологияли маҳсулотлар, айниқса электроника соҳасида ишлаб чиқаришга қўл урди. Унинг тикланишида мамлакатнинг иқтисодий ривожланишига тўғри сармояланган кўп миллиардли ташқи қарзлар ҳам муҳим роль ўйнади.

Хозирги вақтда Малайзия ёғоч ва тахта-ёғоч материаллари, какао, қалампир, ананас ва тамаки билан бир қаторда табиий каучук ва пальма ёғини экспорт қилиш бўйича ўз доирасида етакчи экспортчилардан бири ҳисобланади. Малайзиядаги асосий саноат тармоқлари — электр жиҳозлари, электрон қурилмалар, шунингдек компьютерлар

хисобланади. Мамлакат майший кондиционерлар ва микрочиплар ишлаб чиқариш соҳасида етакчи ўринни эгаллайди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Иқтисодиёт ривожига таъсир этувчи табиий-жуғрофий омилни енгишнинг усууларини айтинг.
2. Таснифлаш бўйича қайси ресурслар тугамайдиган ва қайси бири тугайдиганга киради?
3. Иқтисодий ривожланишда минерал ресурсларнинг ўрни қандай?
4. Япония “иқтисодий мўъжизаси” нинг таркибини очиб беринг.
5. Сингапурнинг иқтисодий ривожланишидаги табиий-жуғрофий омилларнинг чекланганлигини енгиб ўтиш йўллари ҳақида гапириб беринг.

◆ Вазифалар

1. “Жаҳон энергия ресурслари” харитасидан фойдаланиб, энг кам энергия манбаларига эга бўлган давлатларни аниқланг.

2. Қозоғистон Республикаси табиий-жуғрофий ресурсларининг SWOT таҳлилини тузинг.

SWOT таҳлили — бу ишлаб чиқаришнинг кучли ва заиф томонларини, шунингдек унинг бевосита атроф-муҳитидан (ташқи муҳитдан) келиб чиқадиган имкониятлар ва таҳдидларни аниқлаш.

Кучли томонлар (Strengths) — ишлаб чиқариш афзалликлари.

Заифликлар (Weaknesses) — ишлаб чиқаришнинг камчиликлари.

Имкониятлар (Opportunities) — ишлаб чиқаришнинг бозорда устуңлик яратадиган ташқи муҳит омилларидан фойдаланиш.

Таҳдидлар (Threats) — бозорда ишлаб чиқариш мавқеини яширин ёмонлаштирадиган омиллар.

SWOT таҳлилидан фойдаланиш мавжуд бўлган барча маълумотларни тизимлаштиришга ва “жанг майдони” нинг аниқ тасвирини кўришга, бизнесни ривожлантириш бўйича ўйлаб кўрилган қарорларни қабул қилишга имкон беради.

Strengths (кучли томонлар)	Weaknesses (кучсиз томонлар)
Opportunities (имкониятлар)	Threats (таҳдидлар)

3. Microsoft, Power Point дастурида Қозоғистон Республикасида захираларни (кўмир, темир рудаси, ёғоч, ер, гидроэнергетика) тақсимлашнинг доирасимон диаграммаларини тузинг.

3-боб

ЭҢГ ЯНГИ ТАРИХ ДАВРИДА МАМЛАКАТЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ - ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШИ

11-§. ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИНИНГ ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНИШ ДАРАЖАСИ БҮЙИЧА ФАРҚЛАНИШИ

Бугундарсда:

- Мамлакатнинг иқтисодий нотекис ривожланишининг сабабларини аниқлаймиз.;
- Турли мезонлар асосида мамлакатларни иқтисодий ривожланиш даражасига кўра фарқлаймиз.

Калит сўзлар:

фарқлаш, ривожланган, ривожланаётган, энг кам ривожланган, янги саноат мамлакатлари, ялпи ички маҳсулот

Мамлакатлар иқтисодий ривожланишининг нотекислиги. Агар тарихга мурожаат қилсак, Қадимги дунё, Ўрта асрлар, Янги даврда баъзи давлатлар пайдо бўлган, гуллаб-яшнаган ва йўқ бўлиб кетган, уларнинг ўрнида бошқалари шаклланганлигини кўрамиз. Бу жараёнда давлатларнинг нотекис ривожланиши олдиндан белгилаб берувчи иқтисодий омил муҳим роль ўйнади. Жаҳон иқтисодиётини иқтисодий фаолият соҳасида бўлиниши ва уларнинг ўртасидаги асосий иқтисодий муносабатларни аниқлаш нафақат айrim мамлакатларнинг ривожланиш тенденцияларини таҳлил қилиш, балки уларни ўзаро иқтисодий ривожланиш даражасини таққослаш имконини беради:

— даромад даражаси кам бўлган давлатлар дунёнинг 40,8% ини ташкил қиласидиган жаҳондаги аҳоли яшайдиган майдоннинг 25% ини эгаллаб турган ҳолда жаҳон ялпи ички маҳсулотининг 3,4% ини ташкил қиласиди;

— дунёнинг 15,6% идан аҳоли яшайдиган жаҳон майдонининг 24% ини эгаллаган ҳолда юқори даражадаги даромадга эга бўлган ривожланган мамлакатлар дунё ялпи ички маҳсулотининг 80% ини ташкил қиласиди; аҳоли жон бошига ялпи миллий даромад (**ЯМД**) кўрсаткичи юқори ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич паст даромадли давлатлардаги кўрсаткичдан 62 баравар кўпдир.

Эътиборберинг!

Инсон тараққиёти индекси (ИТИ) — бу инсон фаровонлигининг энг муҳим жиҳатларини тавсифловчимаълумотларни — соғлиқни сақлаш, таълим, моддий фаровонликни ҳисобга олган статистика кўрсаткичи.

Саноати ривожланган давлатларнинг умумий хусусиятлари.

Фарбнинг саноати ривожланган мамлакатлари иқтисодий ривожланишининг энг юқори даражаси билан ажралиб туради. Бу мамлакатларда аҳолининг гурух ва қатламларининг иқтисодий ва ижтимоий ҳолати түхтовсиз үзгариб туради.

Ривожланган мамлакатларнинг ўзига хос хусусиятлари.

- Ишлаб чиқариш ва истеъмол соҳалари ўртасидаги узвий боғлиқлик.
- Товар ишлаб чиқариши билан деярли бутун аҳолининг талабларини қондириш.
- Жаҳон иқтисодиётида иқтисодий фаолиятнинг барча жиҳатлари бўйича устунлик. Фарб мамлакатлари дунё ресурсларининг асосий қисмидан фойдаланган ҳолда дунё ялпи маҳсулотининг 2/3 қисмини ишлаб чиқаради.
- Иқтисодиётнинг очиқлиги. Ривожланган мамлакатларнинг биргаликдаги ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 1/5 қисми чет әлга сотилади ва ЯИМнинг тахминан шунча қисми импорт ҳисобидан таъминланади.
- Ташқи иқтисодий алоқаларда марказий ўрин капиталнинг ҳаракатига тегишлидир.

Ривожланаётган мамлакатларнинг умумий хусусиятлари. Ривожланаётган давлатлар — бу ижтимоий-иктисодий ривожланиш даражаси бўйича бошқа давлатлардан орқада қолган мустақил, шу жумладан

Манхэттен, Нью-Йоркнинг марказий тумани

собиқ мустамлака ва ярим мустамлака мамлакатлар категориясидир. 70-йилларнинг охирига келиб улар аслида иқтисодий даражаси, халқаро меҳнат тақсимотида соҳалар ва технологик таркиби, даражаси ва ихтисослик бўйича иштироки, ишлаб чиқариш жараёнинг ички ва ташқи шароитига кўра ривожланётган мамлакатларнинг уч гурухи ажralиб чиқди.

Биринчи гурух мамлакатларига тузилиш параметлари ва аҳоли жон бошига ялпи ички маҳсулот ҳажми ривожланган мамлакатларнинг қўйи чегарасига энг яқин келган, ҳатто ундан ошганлар киради. Булар, энг аввало, янги саноат мамлакатларидир. Бу етарлича ривожланган мамлакатлар гуруҳига Яқин Шарқда жойлашган нефть ва бошқа энергия ташувчиларни экспорт қилувчи давлатларни киритиш керак.

Ривожланётган мамлакатларнинг иккинчи гуруҳига мамлакат даромади ўрта даражадаги мамлакатлар киради. Бу энг одами кўп ва энг турлича гуруҳдир. Булар қаторига Ҳиндистон, Покистон, Туркия, Миср, нефть қазиб оловчи давлатлар Эрон, Жазоир, Венесуэла, Ливия, Габон, Нигерия; Осиё, Африка ва Лотин Америкасининг қишлоқ хўжалик-хом ашё давлатлари.

Учинчи гуруҳга энг кам ривожланган давлатлар киради, улар орасида Африка, Осиё, Кариб ҳавзаси ва Яқин Шарқнинг мамлакатларини, шу жумладан, Бангладеш, Конго Республикаси (собиқ Заир), Мьянма, Танзания, Судан ва Эфиопия каби аҳолиси кўп бўлган давлатларни ўз ичига олади.

Бирлашган Араб Амирилиги, Дубай, Бурж-Халифа (баландлиги 828 м)

Нью-Дели – Ҳиндистоннинг расмий пойтахти

Ривожланаётган мамлакатлар иқтисодиётининг ўзига хос хусусиятлари:

- **Хорижий капиталнинг кириб келиши.** Тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларнинг динамикаси кўп меҳнат талаб қиласидан, ресурс ва энергия талаб қиласидан, шунингдек, экологик жиҳатдан заарли бўлган тармоқларни ривожланган мамлакатлардан ривожланаётган мамлакатларга босқичма-босқич кўчирилиши билан боғлиқ;
- **Ташқи қарз.** Миллий даромаднинг ташқи қарзга фоизлар кўринишида тарқалиши иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайишига, инфляция жараёнларининг ривожланишига ва натижада қарз юкининг ошишига, аҳолининг катта қисмининг турмуш даражаси пасайишига, ижтимоий ва сиёсий бекарорликнинг ошишига олиб келади.
- **Бир қатор мамлакатларда сиёсий бекарорлик улардан миллий капиталнинг чиқиб кетишига олиб келади.** Натижада ташқи қарзларнинг катта қисми ушбу давлатларни тарқ этадиган миллий капитални алмаштиришга кетади.
- **Табиий муҳитнинг назоратсиз ҳалокати** жараёни аҳоли учун экологик ва эпидемиологик хавф манбаи ва сиёсий бекарорлик сабаби бўлиши мумкин.
- **Илмий-техника тараққиёти натижасида оммавий очарчиликнинг бартараф этилиши ва овқатланишнинг яхшиланганлиги шароитида аҳолининг кескин ўсиши (демографик кўтарилиш).**

Қобул – Афғонистоннинг пойтахти

- **Экологик хавфли ишлаб чиқаришларни ривожланган давлатлардан ривожланаётган мамлакатларга ўтказиш тупроқ, сув ва атмосферанинг ифлосланиши билан бирга содир бўлади.**

Энг паст ривожланган давлатларнинг (ЭРД) ўзига хос хусусиятлари. Буларнинг қаторига киради: Ангола, Афғонистон, Бангладеш, Гамбия, Гвинея, Конго Демократик Республикаси, Жибути, Замбия, Яман, Камбоджа, Лаос Халқ Демократик Республикаси, Лесото, Мавритания, Мадагаскар, Мали, Мальдив Ороллари, Мозамбик, Мьянма, Непал, Нигер, Танзания Бирлашган Республикаси, Руанда, Сенегал, Сомали, Судан, Съерра- Леоне, Уганда, Марказий Африка Республикаси, Чад, Эфиопия.

БМТнинг маълумотига кўра, давлатларни ЭРДга киритиш мезонларидан бири аҳоли жон бошига 3 йил учун йиллик ЯИМнинг ўртача қийматини ҳисобга олишдир (750 АҚШ долларидан кам рўйхатга киритиш учун, 900 АҚШ долларидан кўп рўйхатдан чиқариш учун).

ЭРД таркибига тўхтамаётган ички ва ташқи қуролли можароларда қатнашаётган давлатлар ҳам киритилган. 1990 йилларда урушлар ва фуқаролик тартибсизликлари 15та ЭРДни қамраб олди, бунинг натижаси иқтисодий инфратузилма вайрон ҳолатга келиши ва ЭРДнинг асосий иқтисодиёт соҳаси бўлган қишлоқ хўжалигининг заифлашиши бўлди.

Инсон капиталининг паст сифати, аҳолининг тез ўсиши, ибтидоий технологияла ва жуда заиф хусусий сектор ЭРДларга хорижий инвестициялардан оқилона фойдаланишга ёрдам бермайди.

Сантьяго — Чилининг пойтахти

Янги саноат мамлакатлари (ЯСМ) — Осиё ва Лотин Америкаси мамлакатлари, сабиқ мустамлакалар ёки ярим мустамлакалар бўлиб, уларнинг иқтисодиётлари қисқа вақт ичидаги ортда қолаётган мамлакатдан юқори ривожланган мамлакатларга ўтишди. ЯСМ Сантьяго — Чилининг пойтахти иқтисодиётини қайта қуришдаги асосий урғуни сўнгги илмий-техник ютуқлар асосида ташқи бозорга йўналтирилган саноатлаштиришга, таълимнинг барчага бараварлиги ва юқори даражасига, хорижий сармоядан максимал даражада фойдаланишга берди.

ЯСМни тўрт авлодга бўлишади:

- биринчисига Корея Республикаси, Тайвань, Сингапур, Аргентина, Бразилия, Мексикани киритишиади;
- иккинчисига — Малайзия, Таиланд, Чили ва бошқалар;
- учинчисига — Кипр, Турция, Индонезия ва бошқалар;
- тўртинчисига — Филиппин, Вьетнам ва бошқалар.

БМТ томонидан белгиланган қўйидаги мезонларга мувофиқ мамлакат ЯСМ мақомини олади:

- аҳоли жон бошига ЯИМ ҳажми;
- унинг ўртача йиллик ўсиш даражаси;
- саноатнинг ЯИМ ишлаб чиқариш улуши (бу 20% дан кўп бўлмаслиги керак);
- саноат маҳсулотлари экспорти ҳажми ва уларнинг умумий экспортдаги улуши;
- чет элга тўғридан-тўғри инвестиция.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

- Жаңон иқтисодиёти таркибидаги саноати ривожланган давлатларга умумий тавсиф беринг.
- Ривожланаётган давлатларнинг халқаро меңнат тақсимотидаги ўрнини аникланг.
- Жаңон иқтисодий тузилишида ЯСМнинг ролини, уларнинг белгиларини тавсифлаб беринг.

Вазифалар

- Күшимиша материаллардан фойдаланиб, жадвални түлдириңг.

Мамлакатларнинг номлари	Иқтисодий ўзига хосликка кўра ихтисослашиш
АҚШ	
БАА	
Хиндистон	
Афғонистон	
Филиппин	

2. Халқаро валюта жамғармаси методологияси бўйича мамлакатлар таснифига асосланиб, Қозогистон Республикасининг жаңон иқтисодиётидаги ролини аникланг.

3. Күшимиша материаллардан фойдаланиб, ҚР ва бошқа мамлакатларда иқтисодиётнинг асосий тармоқлари бўйича бандлик тузилмасини таққосланг.

12-§. ДУНЁ МИНТАҚАЛАРИДА ВА АЛОХИДА МАМЛАКАТЛАРДА ҚАШШОҚЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ОРҚАДА ҚОЛГАНЛИКНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЙЎЛЛАРИ

Қашшоқликнинг пайдо бўлиш сабаблари ҳам миллий, ҳам халқаро характерга эга. Қашшоқлик қадимги замонлардан бери мавжуд бўлиб келган ва жамият ривожланишининг дастлабки кунларида аҳолининг аксарият қисми учун хос бўлган одатий ҳодиса ҳисобланар эди. Қадимги ва феодал жамиятларда бой ва камбағалларга бўлиниш инсоннинг шахсий қобилиятига кам боғлиқ эди: эҳтиёжлар даражаси ва уларни қондириш имконияти инсоннинг табақачилик-ҳуқуқий мақомига боғлиқ эди. Турли хил ижтимоий групкалар турли хил ҳаёт тарзларига эга эдилар, шунинг учун қуийи синфларнинг юқори синфларнинг обрўли турмуш тарзига риоя қилмасликлари одатдаги ҳаёт меъёри сифатида қабул қилинди.

Эътиборберинг!

Қашшоқлик –муҳтоҗлик ҳолати, шахсёки оиланинг зарур эҳтиёжларини қондира оладиган яшаш воситаларининг йўқлиги. Қашшоқлик икки хил бўлади: мутлақ қашшоқлик, инсон ҳаёти учун зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак, иссиқлик каби асосий эҳтиёжларни

қондира олмаслиги; **нисбий қашшоқлик** киши бир нормал ҳаётучун зарур бўлган барча нарсаларга эга бўлади, лекин у жамиятда қабул қилинган стандартларгариоя қилиши учун маблағга эга бўлмайди (одамларнинг кўпчилиги аллақачон сотиб олган пайтда, масалан, мобил телефонёки ноутбукни сотиб ола олмайди).

Хозирги вақтда ушбу муаммонинг дунё миқёсида қўллаш мумкин бўлган универсал ечимини топиш қийин. Бу масалада, аникрофи, муайян мамлакатларнинг қашшоқликка қарши курашга қаратилган дастурлари, миллий миқёсда кўрилаётган чора-тадбирларни қўллаб-қувватлаш ва камбағаллик чегарасидан пастроқда яшовчилар сонини камайтириш учун шарт-шароитларни яратишга қаратилган дастурлари жуда муҳимдир. Қашшоқлик ва очликни йўқ қилиш, даромадларни адолатли тақсимлаш ва инсон ресурсларини ривожлантириш инсоният олдида турган асосий глобал муаммолардир.

Қашшоқликка қўйидаги омиллар сабаб бўлади:

- иқтисодий (ишилизик, иқтисодий тенгсизлик, шу жумладан иш ҳақининг камлиги, меҳнат унумдорлигининг пастилиги, соҳаларнинг рақобатбардош эмаслиги);
- ижтимоий-тиббий (ногиронлик, қарилек, касалланишнинг юқори даражаси);
- демографик (тўлиқ бўлмаган оиласлар, оиласда кўп қарам бўлганлар, аҳолининг кўпайиб кетиши);
- таълимий — малакавий (таълим даражасининг пастилиги, касбий таълимнинг этишмаслиги);
- сиёсий (ҳарбий можаролар, мажбурий миграция);
- минтақавий -жуғрофий (минтақаларнинг нотекис ривожланиши);
- диний- фалсафий ва психологик (турмуш тарзи).

Ҳукуматнинг қашшоқликни камайтириш бўйича кўрадиган чоралари:

- янги иш ўринлари яратиш;
- одатда солиқдан озод қилинган энг кам иш ҳақининг миқдорини қонун билан белгилаш;

Бугундарсда:

- Қашшоқликнинг сабабларини, давлатларнинг бартарафэтишга қаратилган фаолиятини ўрганамиз.
- Халқаро ташкилотларнинг алоҳида мамлакатлар ва минтақаларнинг қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликларини бартарафэтишдаги ролини очиб берамиз.
- Ривожланаётган мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий орқада қолишларини бартарафэтишнинг амалга ошириш мумкин бўлган йўлларини кўриб чиқамиз.

Калит сўзлар:

қашшоқлик чегараси, қашшоқлик, қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликни бартарафэтиш, халқаро ташкилотлар, халқаро дастурлар ва лойиҳалар.

- кам таъминланган фуқароларга имтиёзлар беріш;
- давлат даромадларини кам таъминланган ахоли қатлами фойдасига қайта тақсимлаш;
- ишлаб чиқариш ва иқтисодий үсишни рағбатлантириш.

ҚРнинг қашшоқлик даражасини пасайтириш бўйича ҳукумат чоралари. Сўнгги ўн йил ичида, Қозогистон, бошқа ўтиш даври иқтисодиёти бўлган давлатлар каби, ижтимоий ёрдам тизимида инқирозни бошдан кечирди. Ушбу муаммони ҳал қилиш доирасида тегишли қонун ҳужжатлари ва дастурлар қабул қилинди.

2001 йил 17 июля Қозогистонда 2002 йил 1 январдан кучга кирган “Давлат мақсадли ижтимоий ёрдам тўғрисида”ги қонун қабул қилинди. Ушбу қонун ва кейинчалик ҳукумат томонидан қабул қилинган бошқа меъёрий ҳужжатларга мувофиқ мақсадли ижтимоий

ёрдам (МИЁ) ахоли жон бошига ўртacha даромадлари кам таъминланганлик чегарасидан ошмайдиган одамларга берилади. Манзилли деганда аниқ ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқига эга ёки эга бўлмайдиганларни аниқлаш назарда тутилади. Булар: болалар; ишсизлар, кекса фуқаролар; ногиронлар; ногиронларга ғамхўрлик қилаётган шахслар; ўқиётган ёшлар.

2003—2005 йилларга мўлжалланган *Қозогистон Республикасида қашшоқликни камайтириш* Даствури ишлаб чиқилган ва тасдиқланган. Унда қашшоқликнинг асосий иқтисодий ва ижтимоий сабаблари айтиб ўтилган: ишсизлик; кам иш ҳақи, кам пенсия ва ижтимоий нафақалар; инфратузилманинг ёмонлашиши, натижаси мамлакатнинг чекка ҳудудларида яшайдиган камбағалларнинг ижтимоий четлатилишига олиб келди; бепул тиббий хизматлардан фойдаланиш имкониятининг чекланганлиги; қишлоқ жойлардаги умумтаълим мактаблари ва касб-хунар мактаблари сонининг қисқариши; давлат манзилли ижтимоий ёрдами самарасининг пастлиги.

Муайян давлатлар ва минтақаларнинг қашшоқлик ва иқтисодий орқада қолганликни бартараф қилишида халқаро ташкилотларнинг роли. Қашшоқликка қарши кураш — БМТ, Жаҳон банки, Иқтисодий

ҳамкорлик ва ривожланиш ташкилоти, Европа Кенгashi, Халқаро меҳнат ташкилоти (ХМТ) каби нуфузли халқаро ташкилотлар фаолиятидаги устувор вазифалардан бири ҳисобланади.

БМТнинг Тараққиёт даствури тадқиқотларга, тавсиялар ишлаб чиқишига ва дунёning кўплаб мамлакатларида қашшоқликни бартараф этиш бўйича амалий чораларни амалга оширишга катта ҳисса қўшмоқда. БМТ томонидан

Африкадаги қашшоқ ахолига инсонпарварлик ёрдами

эълон қилинган инсониятнинг ривожланиши түғрисида миллий, минтақавий ва жағон миқёсидаги маъruzалар қашшоқлик ҳақида энг ишончли маълумот манбаларидан бири ҳисобланади.

Қашшоқликни бартараф этиш муаммоларини ҳал қилиш ХМТнинг конвенцияларида акс этган:

“Тенг мукофотлаш”, “Аҳолини иш ва касб-хунар билан таъминлашдаги камситишлар”, “Бандлик соҳасидаги сиёсат”, “Ижтимоий сиёсатнинг асосий мақсад ва меъёрлари”, “Энг кам иш ҳақини белгилаш”, “Иш ҳақини ҳимоя қилиш”, “Энг кам иш ҳақини белгилаш тартиби”,

“Корхона әгасининг пул тўлай олмаслиги ҳолатида меҳнаткашлар талабларини ҳимоя қилиш түғрисида” ва бошқалар.

Уларда, шунингдек, кўрсатиладики, минимал иш ҳақининг даражасини белгилашда бошқалар орасида қўйидаги мезонларни ҳисобга олиш керак:

- ишчиларнинг эҳтиёжларини ва уларнинг оиласарини;
- мамлакатда иш ҳақининг умумий даражасини;
- яшаш нархи ва ундаги ўзгаришлар;
- ижтимоий таъминот имтиёzlари;
- бошқа ижтимоий гуруҳларнинг қиёсий ҳаёт даражаси;
- иқтисодий омиллар, шу жумладан иқтисодий ривожланиш талаблари, меҳнат унумдорлиги даражаси ва бандликнинг юқори даражасига эришиш ва уни сақлаб қолишининг мақсадга мувофиқлиги.

ХМТнинг қашшоқликни бартараф қилиш муаммоларини ҳал қилиш йўналишидаги ҳаракатлари қўйидаги таркибий қисмларни ўз ичига олади:

- меҳнаткашлар камбағал табақаларининг ўз даромадларини кўпайтириш қобилиятларини ошириш,
- ижтимоий ҳимоянинг тегишли механизмларини ишлаб чиқиш,
- аҳолининг энг заиф қатламларининг аниқ эҳтиёжларини қондириш,
- қашшоқликни ўлчаш ва мониторингини ўтказиш,
- қашшоқликнинг муайян жиҳатларини тадқиқот қилиш,
- ижтимоий сиёсат соҳасида тавсиялар ишлаб чиқиш.

1991 йилда ТАСИС¹ дастури Европа Иттифоқи ташабbusи билан ишлаб чиқилди, унинг мақсади давлатларга режалаштириш тизимидан бозор иқтисодиётига ўтишда ёрдам бериш бўлган.

ТАСИС нинг бир қатор лойиҳалари қашшоқлик муаммоси билан чамбарчас боғлиқ. Булар “МДҲда иқтисодий ўзгаришларнинг ва хусусий-лаштиришнинг ижтимоий оқибатлари”, “Аҳоли даромадларининг пасайишини юмшатиш ва инфляция жараёнлари” лойиҳалари ва

¹ ТАСИС — Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига техник ёрдам.

бошқалар. Ушбу дастурлар доирасида кам таъминланган оилаларда ижтимоий тадқиқотлар ўтказилди.

Европа Кенгашининг қашшоқликка қарши дастурлари ўзларининг сиёсатининг мақсади сифатида миллий ва халқаро миқёсда 31 та ҳуқук ва тамойилларнинг самарали амалга оширилишини таъминлашда зарур бўлган барча шарт-шароитларни яратишни эътироф қиласидилар. Улардан 9 та ҳуқук ва тамойиллар қашшоқлик муаммолари билан бевосита боғлиқ булар қўйидагилар:

- ҳар бир киши эркин танланган мутахассислиги бўйича ишлаш орқали яшаш учун пул топиш имкониятига эга бўлиши керак,
- барча ишчилар ўзлари ва оилалари учун нормал ҳаёт даражасини сақлаб қолиш учун етарли даражада ҳақ олиш ҳуқуқига эгадирлар,
- ҳар бир инсон ўзининг шахсий қобилияти ва қизиқишлирига мувофиқ касб танлашига ёрдам бериш мақсадида касбий йўналтириш учун тегишли имкониятлардан фойдаланиш ҳуқуқига эга,
- ҳар ким зарур касбий тайёргарлик имкониятларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга,
- етарли моддий имкониятларга эга бўлмаган ҳар бир киши ижтимоий ва тиббий ёрдам олиш ҳуқуқига эга,
- барча ишчилар жинсига қараб камситишиз тенг имкониятлар ва тенг шароитларда ишлаш ҳуқуқига эгадирлар,
- барча ишчилар ишдан бўшатилган тақдирда ҳимоя қилиниш ҳуқуқига эга,
- барча ишчилар иш берувчиси тўловга қодир бўлмаган тақдирда даъволарини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга,
- ҳар бир инсон қашшоқликдан ва ижтимоий ажralиб кетишдан ҳимояланиш ҳуқуқига эга.

Ривожланаётган мамлакатларнинг ижтимоий-иктисодий қолоқлигини бартараф қилиш йўллари. 40 га яқин давлатлар ва ҳудудлар, бир қатор мезонларга кўра, БМТ томонидан расман энг кам ривожланган деб таснифланган. Булар Осиё ва Африка мамлакатлардир. Уларнинг орқада қолиши замонавий ишлаб чиқариш саноатининг тўлиқ ёки деярли йўқлиги, жон бошига даромаднинг жуда пастлиги ва тез ўсаётган аҳолининг зарурий минимал эҳтиёжларини таъминлашга қодир эмаслиги (таълим, соғлиқни сақлаш).

Ривожланаётган мамлакатларнинг иктисодий аҳволининг ёмонлашви, шубҳасиз, бутун дунё ҳамжамиятида ўз аксини топади: турли халқларнинг турмуш даражасида кескин фарқлар мавжуд бўлган ҳолларда глобал барқарорликнинг иложи йўқ. Бу ерда ривожланаётган давлатларнинг ижтимоий-иктисодий муаммоларининг мухимлигини англаш заруратидан иборат. Халқаро бирдамлик, жаҳон ҳамжамияти бу муаммони ҳал этиш учун илмий ва амалий воситаларни излашга мажбур қиласиди.

Муайян мамлакатлар ва минтақаларнинг қашшоқлик ва ривожланмаганлик муаммоларини ҳал қилиш йўллари:

- ривожланаётган мамлакатларда ички иқтисодий ресурсларга асосланган самарали миллий ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш;
- иқтисодий ҳаётни эркинлаштириш;
- аграр муносабатларни ўзгартириш;
- таълим ислоҳоти;
- соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштириш;
- тенгсизликни юмшатиш;
- оқилона демографик сиёsat олиб бориш;
- бандлик муаммоларини ҳал қилишни тезлаштириш.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Қашшоқликнинг ошиб бориши ва ижтимоий тенгсизликнинг сабабларини айтинг.
2. Қашшоқликни камайтириш бўйича ҳукумат чораларини айтинг.
3. Жаҳондаги қашшоқликни ва иқтисодий қолоқликни бартараф этишда халқаро ташкилотларнинг ролини очиб беринг.

Вазифалар

1. “ТАСИСнинг қашшоқлик муаммоларини ҳал қилиш бўйича лойиҳалари” мавзусида реферат ёзинг.
2. Сизнинг минтақангизда “Давлатнинг мақсадли ижтимоий ёрдами тўғрисидаги” Конунини бажариш чоралари қандай амалга оширилаётгани ҳақида эссе ёзинг.

I бўлим учун тест топшириқлари

1. Иқтисодий тизим элементлари:

- а) ижтимоий-иқтисодий муносабатлар;
- б) иқтисодий фаолиятнинг ташкилий-ҳуқуқий шакллари;
- в) иқтисодий механизм;
- г) барча жавоблар тўғри.

2. Иқтисодий тизим турларига киради:

- а) анъанавий (қишлоқ хўжалиги);
- б) бозор иқтисодиёти ва аралаш иқтисодиёт тури;
- в) ҳукмрон (режали, социалистик) иқтисодиёт;
- г) барча жавоблар тўғри.

3. Анъанавий тизимнинг ўзига хос хусусиятлари:

- а) иқтисодиёт ҳунармандчилик ва қишлоқ хўжалигининг бошланғич даражасига асосланади;
- б) факат бошланғич меҳнат воситалари қўлланилади;
- в) саноат деярли мавжуд эмас;
- г) барча жавоблар тўғри.

4. Анъанавий иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятлари:

- а) хўжаликнинг экологик тоза иқтисодиёт тури;
- б) максимал даражада тўлиқ бандлик;
- в) мавжуд бўлган барча иқтисодий ресурсларга давлатнинг эгалик қилиши;
- г) барча жавоблар тўғри.

5. Кайси белги бозор иқтисодига хос эмас:

- а) иқтисодий ресурсларга хусусий мулкчиликнинг мавжудлиги;
- б) бозорга тўсқинликсиз чиқишини таъминлайдиган эркин рақобат;
- в) нархлар бўйича тенг қийматли айирбошлиш;
- г) шахсий эҳтиёжларни қондириш.

6. Аҳолининг кўпроқ фаол қисми томонидан бойитилган, тадбиркорлик фаоллигининг жаҳон қўллаб-қувватлаши тизими асосига қурилган модель:

- а) Америка; б) Япон; в) Швед; г) Немис.

7. Режалаштирилган иқтисодиёт учун қандай кўринишлар хос?

- а) товарларнинг тақчиллиги;
- б) товарлар ва хизматлар турларининг чекланганлиги ва сифатининг пастлиги;
- в) ички бозорда импорт маҳсулотларнинг мавжудлиги;
- г) катта навбатларнинг мавжудлиги;

8. Режалаштирилган иқтисодиёт назариясининг асосчиси:

- а) К.Маркс; б) Ф.Энгельс; в) В.Ленин; г) В. Парето.

9. СССРда режалаштирилган иқтисодиётнинг иқтисодий механизмини такомиллаштиришга уриниш бўлган:

- а) 50-йиллар; б) 60-йиллар; в) 70-йиллар; г) 80-йиллар

10. Социалистик бозор иқтисодиётини ёки социализмни хитойча хусусият билан қуриш масаласи қўйилган эди:

- а) 1978 йил; б) 1985 йил;
- в) 1992 йил; г) 1995 йил.

11. Фойда олишга қаратилган давлат ва хусусий фаолиятнинг эркин ва тенг равиша мавжудлиги билан тавсифланадиган иқтисодий тизим:

I БҮЛІМНИНГ ХУЛОСАСИ

Дарсликнинг ушбу бўлимнинг ўрганиш мавзуси тамадуннинг ижтимоий-иктисодий ривожланиш хусусиятларидир.

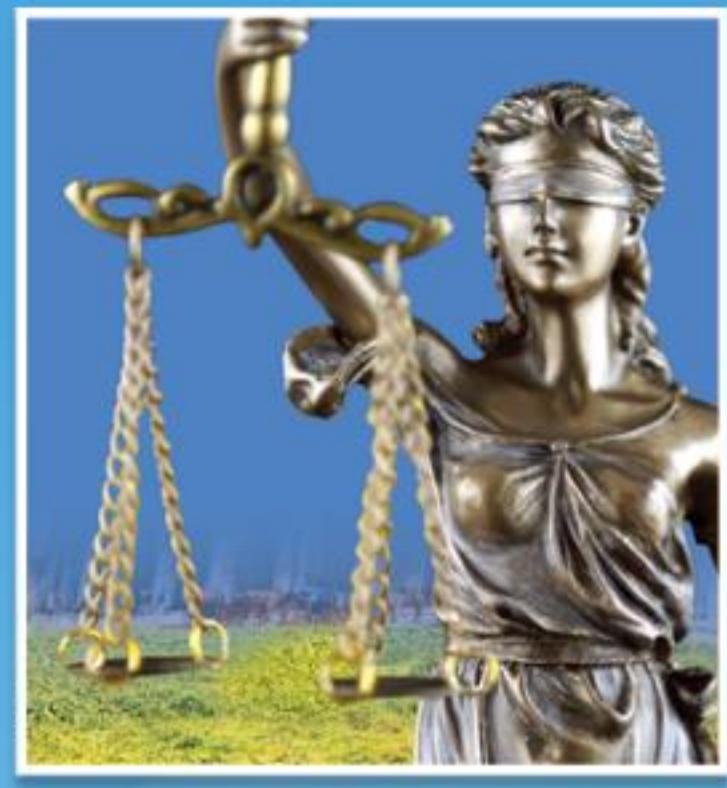
Унда: — иктиносидий тизимларнинг тарихий турларини (анъанавий, бозор, режалаштирилган ва аралаш) таснифи уларнинг асосий белгилари ва хусусиятлари билан берилди;

— табиий-жуғрофий омилнинг давлатлар иктиносидий ривожланишига таъсири, унинг давлатлар ва минтақаларнинг иктиносидий ихтисослашувини шакллантиришдаги роли, уларнинг иктиносидий ривожланишини чекловчи табиий-жуғрофий омилларни енгиш йўллари кўрсатилди;

— дунё мамлакатларининг иктиносидий ривожланиш нуқтаи назаридан фарқланишини тақдим этди;

— дунёниг қатор мамлакатлари ва минтақаларининг қашшоқлик ва иктиносидий орқада қолишлирини бартараф этиш йўллари кўриб чиқилди.

|| Бўлим
СИЁСИЙ-
ХУҚУҚИЙ
ЖАРАЁНЛАР

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

4-боб

ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ

13–14-§. ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ШАКЛЛАНИШИННИГ ТУШУНЧАСИ, ТАМОЙИЛЛАРИ ВА ТАРИХИЙ АСОСЛАРИ

Бугундарсда:

- Хуқуқиий давлат шаклланишининг тарихий асосларини ўрганамиз;
- Хуқуқиий давлатнинг асосий тамойилларини таҳлилқиламиз.

Калит сүзлар:

хуқуқиий давлат, фуқаролик жамияти, ҳокимиятни бўлиш, тўхтатишва қарама-қаршиликлар тизими, қонун устуворлиги, хуқуқ ва эркинлик кафолати.

Хуқуқиий давлат шаклланишининг тарихий асослари. Давлат — бу жамиятни бошқариш учун сиёсий институт. Бу турли хил манфаатлар, эҳтиёжлар, хусусий мулк пайдо бўлган жойда юзага келади; жамият турли синфларга, гуруҳларга бўлинади. Бунда ижтимоий муносабатлар мураккаблашади, бу турли хил муносабатлар бошқарадиган маҳсус куч, ташкилот талаб қилинади ва бу куч давлат ҳисобланади. Давлат билан биргаликда умумий мажбурий қонунлар шаклида ҳуқуқ юзага келади. Бу қонунлар олий давлат органлари томонидан қабул қилинади, ёзма равишда расмийлаштирилади, давлат ҳудудида истиқомат қилаётган ҳамма учун мажбурий ҳисобланади.

Дастлабки давлатлар милодгача IV ва III асрлар чегарасида Осиё ва Африканинг дарёлари водийларида пайдо бўлган.

Қадимги дунё шароитида давлатнинг кучли ҳокимияти маънавий, маданий ва моддий қадриятлари билан ажralиб турадиган турли хил халқлар яшайдиган кенг ҳудудларни сақлаб қолишининг ягона йўли эди. Шунинг учун кўп давлатлар самарали ривожланиш учун ўзига хос сиёсий ташкилот сифатида пайдо бўлди, лекин фақат муайян вазифаларни бажариш ва бўйсунишни талаб қилди, маҳаллий ишларга аралашмади. Кўпинча мамлакатда ҳокимият расмий эди, шунинг учун дастлабки давлатлар ўта омонат эди.

Эътиборберинг!

Давлатнинг белгилари куйидагилар:

- ҳудуд ва аҳолининг мавжудлиги;
- қонунларнинг мавжудлиги;

Г.П.Перро. 1789 йил 14 иулда Бастилияning олиниши

- давлат сиёсий ҳокимиятининг мавжудлиги. Бунга давлат органлари киради: қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд;
- давлатсуверенитетининг мавжудлиги;
- қонунлар.

Давлатнинг қонунга бўйсуниши, инсон ҳуқуқларининг устуворлиги, ҳокимиятни суистеъмол қилишнинг олдини олиш тизими, фуқароларнинг ривожланган ҳуқуқий онги ва қонунга ҳурмат, қонун ва суд олдида барчанинг tengлиги акс эттирилган ҳуқуқий давлат ғояси қадимги даврдаёқ туғилган. Бироқ уни амалга ошириш учун шарт-шароитлар фақат Янги даврда пайдо бўлди.

XVII асрдаги инглиз буржуа инқилоби мутлақ монархияни ағдарди ва ҳуқуқий давлат ўрнатилишига имкон яратди.

Англия парламенти 1689 йилда “Ҳуқуқлар тўғрисида қонун лойиҳаси”ни қабул килди, бу ҳужжат қиролнинг қонунчилик, молия, ҳарбий ва суд соҳасидаги ваколатларини парламент фойдасига чеклади. Қонун лойиҳаси буржуа конституцион монархиясининг ҳуқуқий асосларига тамал тошини қўйди. Англияда XVII аср охири — XVIII аср бошларидан мамлакатни парламент сайловларида кўпчилик овоз олган партия бошқарган. Ҳукумат ушбу партия етакчиларидан тузилади ва парламентга ҳисбот беради.

Янги даврнинг энг муҳим тарихий воқеаларидан бири XVIII аср охиридаги Буюк Франция инқилоби бўлди. Ушбу воқеа Франциянинг ижтимоий ва сиёсий тизимини мамлакатда мутлақ монархияни йўқ қилиб, де- юре эркин ва тенг фуқароларининг Республикасини эълон

Огюст Кудер. Консуллар инаугурацияси
(биринчи консул – генерал Н. Бонапарт)

қилиб, бутунлай ўзгартириб юборди. Унинг асосий шиори — “Эркинлик, тенглик, биродарлик” эди.

Буюк Франция инқилобининг озодлик, барча одамларнинг тенглиги, демократия ва давлатнинг жамият олдидаги жавобгарлиги ҳақидаги ғоялари барча қитъаларга тарқалди.

Янги асрнинг яна бир муҳим воқеаси 1787 йилда қабул қилган Конституциясида ҳуқуқий давлат ғояларини эълон қилган Америка Қўшма Штатлари мустақил давлатининг 1776 йилда пайдо бўлиши эди.

Конституция унинг замонавий дастурий ҳужжатларига катта таъсир кўрсатди: 1789 йилдаги Франция Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларациясига ва 1791 йилги Польша Конституциясига.

Эътиборберинг!

Ҳуқуқий давлатнинг асосий шарти ривожланган фуқаролик жамиятининг мавжудлиги ҳисобланади.

Кейинги шарт ва айни пайтда ҳуқуқий давлат тамойили - бу жамоат ҳаётининг барча соҳаларида қонун устуворлигидир. Қонунлар аксарият аҳолининг хоҳиш-иродасини ифода этиши керак, чунки улар ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим томонларини тартибга солади, шахс эркинлигини ўлчайди ва жамиятнинг ахлоқий қадриятларини ҳимоя қиласди.

Ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг шартларига ҳокимиятларнинг бўлинниши, халқ суверенитети ва иқтисодий соҳадаги либерализмни киритиш керак.

Хуқуқий давлат ва унинг асосий тамойиллари. Замонавий давлат деганда оммавий-сиёсий ҳокимиятнинг махсус аппарати сифатида тушунилади, унинг асосий вазифаси жамиятни бошқариш, жамиятда тартибни таъминлаш, фуқароларнинг ҳуқук ва эркинликларини ҳимоя қилишdir.

Давлат ва жамиятнинг ўзаро нисбати давлатнинг жамиятга бевосита боғлиқ эканлигига намоён бўлади; жамиятдаги ҳар қандай ўзгаришлар давлатда, унинг тузилишида, давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг ташкилий шакллари ва усулларида намоён бўлади.

Давлатнинг иродаси давлат органлари томонидан амалга оширилади. Ушбу органларда давлат хизматчилари, мансабдор шахслар ишлашади. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари алоҳида аҳамиятга эга. Айнан мажбурий воситалар ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари қўлида жамланган бўлиб, улар жамиятга таъсир қилишнинг ҳукмфармонлик усулларини қўллайди.

Давлат ва жамият ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг шакллари қандай? Жамият давлат ҳокимиятини қандай усуллар ва услублар билан бошқариши мумкин? Ҳозирги замонда мутафаккирлар давлатнинг янги қурилиши — ҳуқуқий давлатни таклиф қилишди.

Эсадасақланг

Ҳуқуқий давлат — ҳокимияти ҳуқук билан чекланган давлат. Ўзининг асосий мақсади сифатида инсон ва жамиятнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳуқуқий ҳимоя қилишни кўзда тутади.

Ҳуқуқий давлат қўйидаги тамойилларга асосланади:

- **Қонун устуворлиги.** Шундай қилиб, ҚР Конституциясининг 1-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган: “Қозогистон Республикаси ўзини демократик, дунёвий, ҳуқуқий ва ижтимоий давлат сифатида тасдиқлайди, унинг энг юқори қадриятлари инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари ҳисобланади. Ҳуқуқий давлат ўзининг асосий вазифасини — ҳар бир фуқарога шахснинг ҳар томонлама

ривожланиши имкониятини кафолатлашни изчил бажариши керак. Инсон ва фуқаролик ҳуқуқлари биринчи даражали, табиийдир. Шунга күра, давлат ҳокимияти инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиши ва амалга оширилишини таъминлаши керак.

- **Инсон ва фуқаронинг ҳуқуқий хавфсизлиги.** Давлатда инсон ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш учун маҳсус ҳуқуқни ҳимоя қилиш идоралари мавжуд;
- **Давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга бўлиниши.**
- **Қонун устуворлиги.** Қонунлар энг юқори юридик кучга эга. Давлат органлари томонидан чиқарилган барча ҳуқуқий ҳужжатлар қонунларга мос келиши ва уларга зид бўлмаслиги керак. Қонунлар жамиятнинг муҳим соҳаларини тартибга солади. Ҳуқуқий давлатнинг қонун устуворлигига асосланган асосий қонуни — бу бошқа барча ҳуқук манбаларидан устун бўлган конституциядир.
- **Давлат ва шахснинг ўзаро жавобгарлиги.** Давлат сиёсий ҳокимиятни олиб юрувчиси сифатида ва унинг шаклланиши ҳамда амалга оширилишида иштирок этувчи фуқаро ўртасидаги муносабат тенглик ваadolатлилик тамойилларига асосланиши керак. Давлат қонунларда шахс эркинлиги меъёрларини белгилаб, ўз қарорлари ва ҳаракатларида худди шу даражада ўзини чеклайди. Худди шу ҳуқуқий тамойилларга кўра шахснинг давлат олдидаги жавобгарлиги белгиланади.
- **Фуқаролик жамиятининг мавжудлиги.** Бу давлатдан мустақил, аммо у билан ўзаро алоқада бўлади.
- **Юқори ҳуқуқий маданият, бу ҳуқуқни билиш, жамият ҳаётидаги ҳуқуқнинг маъносини ҳурмат қилиш ва тушуниш, шунингдек, субъектларнинг қонуний ҳаракатлари;**
- **Судларнинг мустақиллиги.** Судлар конституция ва бошқа қонунлар асосида фақат ўзларининг ички эътиқодига таянган ҳолда кўриб чиқиши ва улар юзасидан қарор қабул қилиши керак. Бу ерда суд ҳар қандай таъсирдан, унга ташқи томондан босимдан ҳимояланган бўлиши керак. Фақат бу ҳолда одил судловни амалга оширишда суд ҳокимиятининг ҳақиқий мустақиллиги таъминланиши мумкин.

Эътиборберинг!

Ҳуқуқий давлатдабарча субъектларнинг фаолияти ўзаро жавобгарлик ва ҳуқуқий тенгликка асосланиши керак.

Ҳуқуқий давлатда субъектлар фаолияти учун қўйидаги тамойиллар мавжуд:

- **“Фақат қонунда аниқ кўрсатилган нарсага йўл қўйилади” тамойили.** Давлат органлари ва мансабдорларга қўлланилади ва

давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг ваколатлари ва ҳукм қилиш ваколатлари доирасини белгилашни англаади. Ҳуқук меъёрлари ҳуқук субъекти нималар қилиши мумкинлигини аниқ кўрсатиб беради, яъни унинг ваколатларининг тўлиқ рўйхати берилади ва у қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилганидан бошқасини қила олмайди;

- **“Қонун билан тақиқланмаган нарсага рухсат берилган” тамойили.** Бошқа ҳуқук субъектларига, хусусан, фуқаролар, юридик шахслар ва бошқа хўжалик юритувчи субъектлар учун муҳимдир. Яъни шахс қонун ҳужжатларида аниқ кўрсатилган ҳоллардагина давлат олдида жавобгар бўлади. Фуқаролар фақат қонунга асосланадиган давлат талабларини бажаришлари шарт.

Эътиборберинг!

Қонун устуворлигининг мақсади — инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларининг тўлиқ кафолати учун шароит яратиш, шунингдек, ҳокимиятнинг суистеъмол қилинишининг олдини олиш, унинг диктатурага, мустабидликка айланишига йўл қўймаслик учун давлатҳокимияти ёрдамида доимий равишда боғланишдир.

Ҳуқуқий давлатда ҳокимият қонунга хизмат қилувчи куч сифатида қаралади, унинг асосий вазифаси шунга мос равиша ижтимоий манфаатларни ифодаловчи қонунларни амалга оширишдан ибрат.

Эътиборберинг!

Ҳуқуқий давлатнинг асосий тамойили ўзбошимчалик, диктатура ва мустабидликнинг олдини олиш мақсадида ҳокимиятларнинг бўлининиши ҳисобланади.

Давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи (халқ томонидан сайланади ва қонунларни қабул қилиш орқали жамиятни ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқишига чақирилади), **ижро этувчи** (вакиллик органи томонидан тайинланадиган ва ушбу қонунларни ва амалий-иктисодий фаолиятни амалга оширувчи) ва **суд** (бузилган ҳуқуқларни тиклаш кафолати сифатида иштирок этувчи, айборларниadolатли жазолаш) га бўлинади. Бундан ташқари, ушбу ҳокимият тармоқларининг ҳар бири мустақил ва бир-бирини қўллаб-қувватлаган ҳолда, ўз вазифаларини маҳсус органлар тизими орқали ва муайян шаклларда чеклаш ва қарама-қаршилик тизими шаклида амалга ошириши керак.

Ҳокимиятлар бўлининининг асосий мақсади — ҳокимиятни битта орган ёки идора доирасида әгаллаб олиш, монополлаштиришнинг олдини олиш, бу эса муқаррар равиша истибодога, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига чек қўйишига олиб келади. Қонун чиқарувчи, суд, ижро этувчи ҳокимият органлари бир-бирларидан мустақилдирлар;

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

mansabdor шахс бир вактнинг ўзида бир-бирини назорат қиладиган ва бир-бирини тўхтатадиган ҳокимиятнинг турли тармоқларида лавозимларни эгаллашга ҳақли эмас; ҳокимиятнинг бир тармоғининг бошқасининг ваколатига аралашишига йўл қўйилмайди.

Ҳокимиятнинг учта тармоғини ушлаб туриш ва ўзаро назорат қилиш тизимини яратиш уларнинг умумий масалалар ва муаммоларни ҳал қилишда ўзаро бир-бирига таъсири ва ҳамкорлигини истисно этмайди.

Тўхтатиш ва қарама-қаршилик тизими — бу Конституцияда муайян давлат ҳокимиятига: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судга нисбатан ўрнатилган ҳуқуқий чекловлар тўплами.

Масалан, Қозогистон Республикаси Конституциясининг З-моддаси 4-бандига биноан республикада давлат ҳокимияти ягона, у қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлиниши ва улар ўртасидаги тўхтатиш ва қарама-қаршиликлар тизимига мос равища Конституция ва қонунлар асосида амалга оширилади.

Қозогистон Республикаси Конституциянинг 2-моддаси 1-бандига биноан президент бошқарув шакли бўлган унитар давлатдир. ҚР Конститутсиясининг 40-моддасига биноан Президент давлат раҳбари, унинг энг юқори лавозимдаги вакили бўлиб, ҳалқ ва давлат ҳокимияти бирлигининг, Конституция даҳлсизлигининг, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг рамзи ва кафолати бўлиб хизмат қиласди.

Конституциянинг 40-моддаси 3-бандига биноан айнан Президентга давлат ҳокимиятининг барча тармоқларининг мувофиқлаштирилган ишлари юклатилган.

Ижро этувчи ҳокимиятининг тўхтатиши сифатида президент ҳокимияти муддати, Парламент томонидан ҳукуматга импичмент, ишончсизлик вотуми, ижро этувчи мансабдор шахсларнинг қонунчилик тузилмалариiga сайланишлари, тижорат фаолияти билан шуғулланишининг тақиқланиши ҳисобланади.

Суд ҳокимияти учун Конституция ва процессуал қонун ҳужжатларида белгиланган чекловчи воситалар қуидаги тамойиллардан иборат: айбиззлик презумпцияси, ҳимоя ҳуқуқи, фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги, ошкоралик ва тортишув ишлари, судьяларнинг рад этилиши ва бошқалар.

Дунёning кўплаб мамлакатларида импичмент¹ мавжуд ва қуидаги шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин:

- Президент;
- премьер министр;
- губернатор;

¹Импичмент — юқори лавозимли мансабдор шахсларни ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарликка тортишнинг ҳуқуқий тартибидир. Дунёning кўплаб мамлакатларида импичмент мавжуд.

- министр;
- департамент раҳбарлари ва ҳокимиятнинг ижро этувчи бошқа вакиллари. Қонунчиликда импичмент АҚШ Конституциясида 1878 йилда белгиланган.

Президентга нисбатан импичмент, уни парламент томонидан ишончсизлик овозини бериш орқали ҳокимиятдан четлатишни англатади. Ва келажакда Президент оддий фуқаро сифатида жавобгарликка тортилади.

АҚШ тарихи давомида учта президентга импичмент эълон қилинган. Бу 1868 йилда Эндрю Жонсон (ҳарбий котибнинг ноқонуний истеъфоси тўғрисидаги иш). 1998—1999 йилларда Билл Клинтон (ёлғон гувоҳлик ва адолатга тўсқинлик қилиш ҳақидаги иш). Дональд Трамп 2019—2020 йилларда (ваколатни суиистеъмол қилиш ва адолатга тўсқинлик қилиш ҳақида иш). Учала ҳолатда ҳам президентлар оқланиб, ўз лавозимларини сақлаб қолишиган.

2016 йил августида Бразилия парламенти президент Дилма Руссефга молиявий фирибгарликтаги айловлар бўйича импичмент эълон қилинди.

2016 йилда Жанубий Корея парламенти президент Пак Кин Хэга коррупция ҳуқуқбузарликларини содир этганликда айбланиб билан импичмент эълон қилди.

Конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолатлари ва чекланишлари

Асосий ҳуқуқ ва эркинликларнинг кафолати — бу уларнинг амалга оширилишини таъминлайдиган шартлар ва воситалардир. Инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини давлат томонидан кафолатлаш фақат демократик ҳуқуқий давлат шароитида амалга оширилади. Ҳуқуқ ва эркинликларни Конституцияга мувофиқ тан олиш тамойили инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини давлат томонидан таъминлашнинг муҳим шартидир.

Ҳуқуқ ва эркинликларни ҳимоя қилиш — бу инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қонуний ва ташкилий усуллар ва воситалар билан бузилишининг олдини олиш ёки бузилганларни тиклашдир. Ҳуқуқ ва эркинликларнинг энг муҳим ҳуқуқий кафолати — бу ҳар кимга кафолатланган суд ҳимоясидир.

ҚР фуқаролари шахсан мурожаат қилиш, шунингдек, давлат органларига ва маҳаллий давлат ҳокимияти органларига якка тартибда ва жамоавий мурожаатларни юбориш ҳуқуқига эгадирлар. Мурожаатларнинг шаклларидан бири бу фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилиши билан боғлиқ ариза ва шикоятлариdir.

Қозоғистонда ҳар кимга малакали юридик ёрдам олиш ҳукуқи кафолатланган. Қонунда назарда тутилган ҳолларда юридик ёрдам бепул тақдим этилади.

Хуқуқий давлатда инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига чекловлар мавжуд. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини мутлақ деб ҳисоблаш мумкин эмас: инсон жамиятда яшайди ва ижтимоий муносабатлар тизимида ҳаракат қилади. ҚР Конституциясида бундай чекловлар қатъий белгиланган ҳолларда мумкин ва биринчи навбатда мамлакат конституцион тузумининг асосларини ҳимоя қилиш учун жорий этилишини назарда тутади. Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари ахлоқ ва соғлиқни сақлаш манфаатларида чекланган, шунинг учун, масалан, ирқий ёки миллий адоватни қўзғатишга қаратилган қарашларни тарқатиш тақиқланади. Қонунда фуқароларнинг соғлиғига жиддий хавф туғилса, ҳуқуқ ва эркинликларга, масалан, мамлакатнинг муайян ҳудудларига кириш ёки яшаш жойларига маҳсус чекловлар ўрнатилиши мумкин.

Қонун, хусусан, одамларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини бошқа шахсларнинг тажовузларидан ҳимоя қилади, инсон томонидан унинг ҳуқуқларидан фойдаланиш ва уларни суистеъмол қилиш ўртасида аниқ чизик ўрнатади.

Ҳуқуқ ва эркинликлар миллий мудофаа ва давлат хавфсизлиги манфаатларида чекланган. Давлат мудофааси ва хавфсизлиги манфаатларига заарар етказиши мумкин бўлган маълумотларни тарқатиш тақиқланади. Қонун давлат сирларини биладиган айrim тоифадаги одамлар учун давлат хавфсизлигини таъминлаш мақсадида чет элга чиқиши ҳуқуқини чеклашни кўзда тутади.

Фуқароларнинг муайян ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш мамлакатда фавқулодда ҳолат жорий қилиниши билан ҳам мумкин.

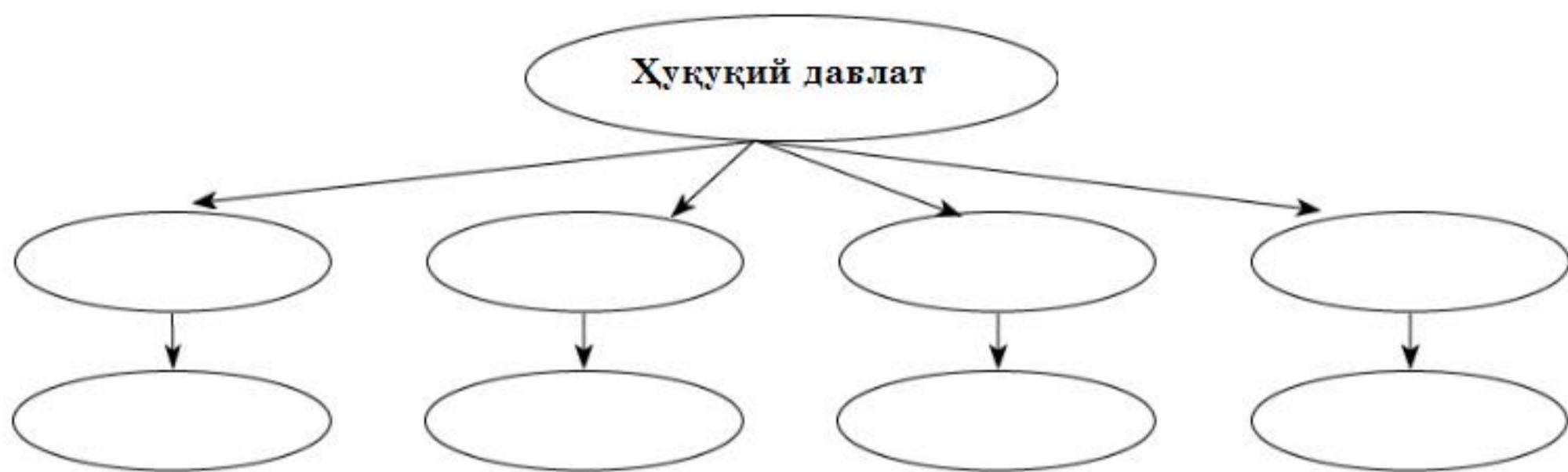

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

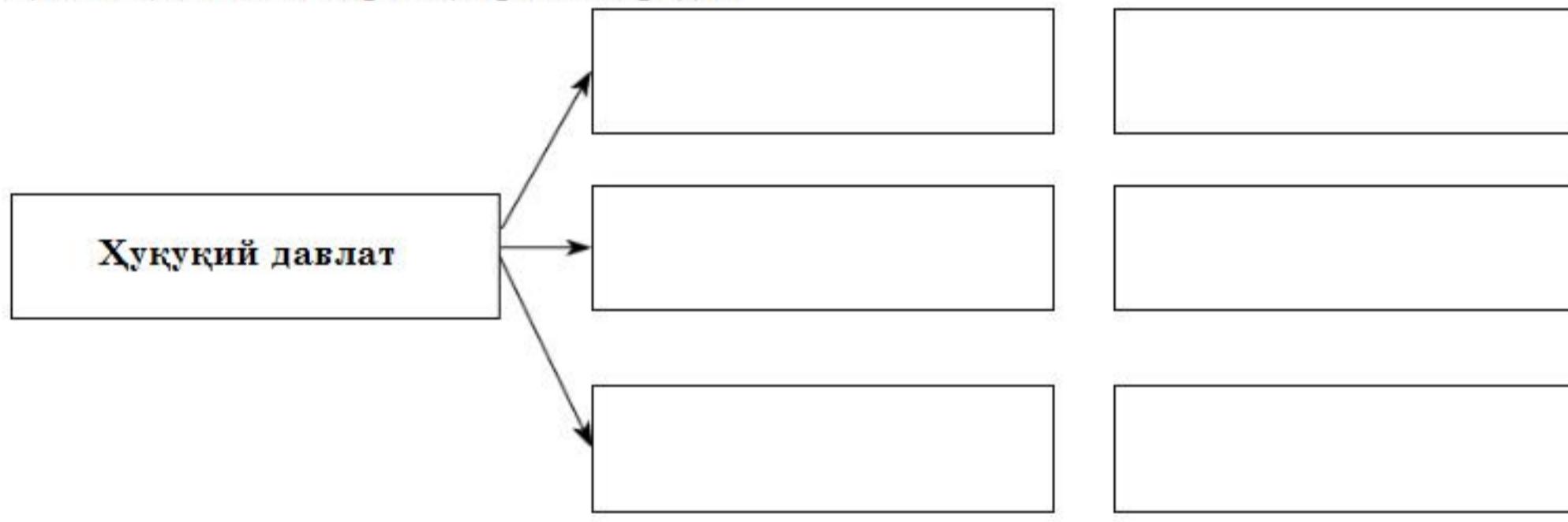
1. Хуқуқий давлат вужудга келишининг тарихий шарт-шароитлари.
2. Хуқуқий давлат қандай тамойилларга асосланади?
3. Импичмент нима? Импичмент эълон қилиш қандай ҳолатларда қўлланилади? Импичментга мисоллар келтиринг.
4. Хуқуқий давлатда қандай ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаш мавжуд?

◆ Вазифалар

1. Қуйидаги иборани дарсда муҳокама қилинг: “Хуқуқий давлат — бу жамият олдида ҳисоб берадиган очиқ давлат”. Фикрлаш учун қуйидаги далиллардан фойдаланинг: Қозогистонда “Фуқаролар учун ҳукумат” давлат корпорацияси яратилди; ҳар бир фуқаро XXКМ (Халққа хизмат кўрсатиш маркази) XXКМга мурожаат қилиши ва турли хил давлат хизматларини олиши мумкин.
2. Ҳар бир инсон учун ҳуқуқий давлатнинг аҳамиятини баҳоланг.
3. Ҳуқуқий давлатга аниқлик киритинг ва унинг белгиларини кўрсатиб чизмани тўлдиринг.

4. Чизмани түлдиринг. Давлат ҳокимияти қандай тармоқларга бўлиниади? Парламент, Олий суд, Хукумат, ҳокимлар, вазирлар, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари қайси ҳокимият тармоқларига киради?

15-§. ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТНИНГ ТАМОЙИЛЛАРИНИ АМАЛГА ОШИРИШДАГИ ТАРИХИЙ ТАЖРИБА

Қадимги ва Ўрта асрлар мутафаккирлари ҳуқуқий давлат ҳақида.

Ҳуқуқий давлат назариясининг шаклланиши асрлар қаърига бориб тақалади. Антик давр мутафаккирлари (Сукрот, Афлотун, Аристотель, Цицерон ва бошқалар) ҳуқуқ ва давлат ҳокимияти ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тадқиқ қилишган. Уларнинг фикрича, фуқаролар учун ҳам, давлат учун ҳам қонун мажбурий бўлган одамлар жамоаси энг оқилона ва адолатли шаклдир.

Афлотун ёзган эди: “Мен қонун кучга эга бўлмаган ва бошқа бирорнинг ҳукми остида бўлган давлатнинг ҳалокати яқинлигини кўрмокдаман. Қонун ҳокимлар устидан ҳукмрон бўлган ва улар унинг қуллари бўлган жойда мен давлатнинг қутқарилишини ва худоларнинг давлатларга берадиган баракаларини кўраман.”

Аристотель қонун ва давлат бир-бирисиз мавжуд бўлолмайди, деб ҳисоблайди. Ҳуқуқ жамият ҳаётини тартибга солувчи, унга барқарорлик берадиган нормалардан иборат. Давлат адолатни таъминлаш учун мажбурий кучdir. Қонун ва давлатнинг мақсади умумий манфаатлардир.

Бугундарсда:

- Машхур мутафаккирларнинг ҳуқуқий давлат ҳақидаги ғояларини, шунингдек, ҳуқуқий давлат тамойилларини амалга оширишнинг тарихий тажрибасини күриб чиқамиз.
- Ҳуқуқий давлатни шакллантириш усулларини таҳлил қиласиз.
- Ҳозирги дунёда Инсон ҳуқуқлари умумжахон декларациясининг маъноси ва аҳамиятини аниқлаймиз.

Калит сўзлар:

Буюк мутаффаккирлар ҳуқуқий давлат тӯғрисида, Инсон ҳуқуқларининг умумий декларацияси, Қозоғистон Республикасининг Конституцияси

Аристотелнинг ҳикмати маълум: “Қонун устувор бўлмаган жойда, давлат бошқарувининг ҳар қандай шаклига ўрин бўлмайди”.

Қадимги Рим нотиғи, сиёсий арбоб ва файласуф **Цицероннинг** дунёқараши катта машҳурликка эришиди. У давлатни “умумий ҳуқуқий тартиб”, қонунни эса фуқаролик жамиятининг “боғловчи бўғини” сифатида белгилайди. Мутафаккирнинг фикрига кўра, ҳуқуқ кучдан юқори бўлиши керак. “Очкўзликдан бошқа жирканч иллатлар йўқ, айниқса, давлатнинг бошида турган биринчи фуқаролар ва одамлар томонидан содир этилса. Давлатни манфаат манбаига айлантириш нафақат уятли, балки жиноят ва гуноҳдир», — деган эди Цицерон.

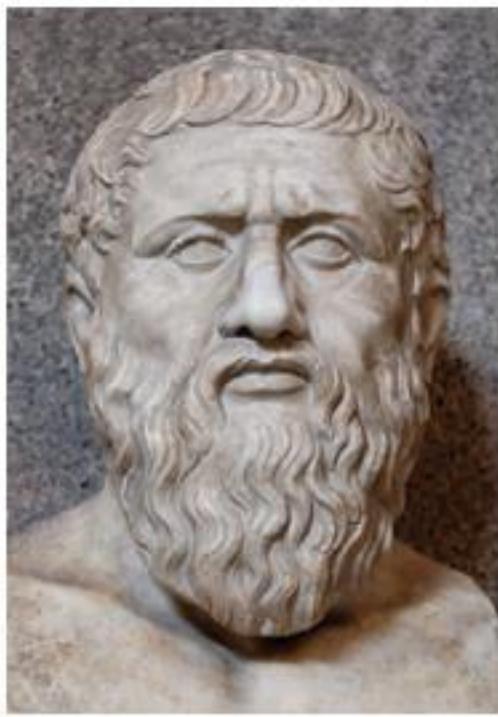
Шарқнинг буюк ўрта аср мутафаккири **ал-Форобийнинг** асаларида ҳуқуқий давлат ғоялари тақдим этилди. Ал-Форобий шаҳар давлатларнинг икки асосий навини — “жоҳил” ва “саҳоватли” ни ажратиб кўрсатди. Фақатгина иккинчисида, ҳукмдорлар шаҳар манфаати ва унинг аҳолиси баҳтлари ҳақида қайғурадилар.

Янги давр мутафаккирлари ҳуқуқий давлат тўғрисида. XVII асрнинг инглиз мутафаккири **Д.Локк** буржуа тузуми даврида ҳуқуқий давлат ғояларининг мумтоз ифодачиси ҳисобланади. Д. Локк ҳуқуқий қонун тушунчасини аниқлади. Одамлар эркинлигини сақлаш ва кенгайтириш ҳокимиятни суистеъмол қилишнинг кафолати сифатида ҳокимиятнинг бўлинишини айтади.

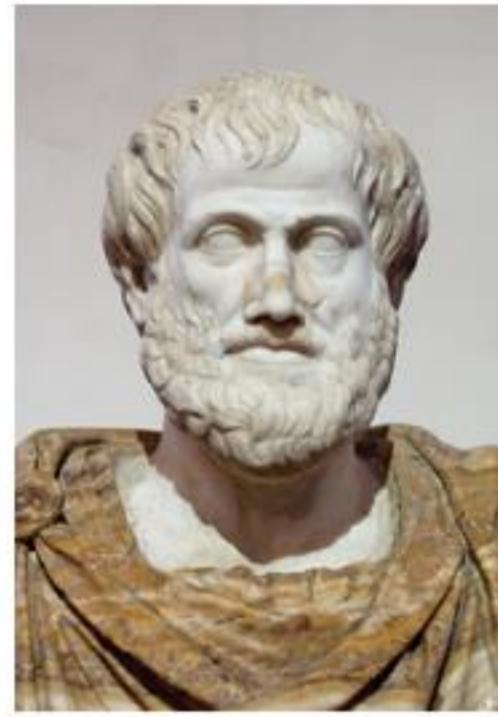
Бундан ташқари, у шахснинг эркинлигини, агар қонун буни тақиқламаса ва “бошқа шахснинг доимий бўлмаган, номаълум ва ноаниқ мустабид иродасига” қарам бўлмайдиган бўлса, унинг хошишларига эргашиб эркинлиги сифатида тавсифлади.

Ҳокимиятни тармоқларга бўлиш назариясининг асосчиси XVIII аср француз ҳуқуқшуноси **Ш.Монтескье** ҳисобланади. Унинг фикрича, айнан ҳокимиятнинг бўлиниши зўравонликни тўхтатади ва ҳақиқий эркинликни таъминлайди. Ҳуқуқий давлатнинг ўрнатилишини Монтескье фуқаролик жамиятидаги сиёсий эркинликка боғлади.

Ҳуқуқий давлат назариясининг асосини немис файласуфлари **И. Кант** ва **Ф. Гегель** берган. Кантнинг аниқлаши бўйича, давлат ҳуқуқий қонунларга бўйсунадиган кўплаб одамларнинг бирлашмасидир.

Платон
(б.з.б. 428/427 –
348/347 йиллар)

Аристотель
(б.з.б. 348–
322 йиллар)

Цицерон
(б. з. б. 106 — 43
йиллар)

Хуқуқий давлатда марказий ўринни инсон, шахс эгаллайди. И. Кантнинг хуқуқий давлат концепцияси қуйидаги тезислардан иборат эди: ахлоқий ва хуқуқий қонунларнинг манбаи бу одамларнинг амалий онги ёки иродаси ҳисобланади; агар инсон ўзининг бутун инсоният олдидаги жавобгарлигини англаса, ахлоқий шахсга айланади.

Г. Гегель таъкидлайди: ҳуқуқ — бу ҳақиқий эркинлик, давлат бу эркинликни таъминловчи институт. Гегелнинг давлатга қарашларининг аҳамияти шундаки, ундаги мажбурлаш, зўравонлик вазифаси унчалик муҳим роль ўйнамайди, асосийси — бу давлат фаолиятининг аниқ ижтимоий ва ҳуқуқий йўналганлиги, унинг чуқур ахлоқий мазмуни, жамият ва шахс учун фойдалилигидир.

Ҳуқуқий давлатнинг асосини даҳлсиз, ажратиб бўлмайдиган ҳуқуқларга эга муҳтор шахс ғояси ташкил қиласи. Ҳуқуқий давлат учун давлат ҳокимиятининг чекланиши унинг ҳуқуқлари ва қонунларининг уйғунлиги билан тавсифланади.

Ҳуқуқий давлат тамоийилларини амалга оширишдаги тарихий тажриба. Илк бор ҳуқуқий давлат тамоийилларини, хусусан, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги, муаллифи Америка маърифатпарвари Т.Жефферсон бўлган. Мустақиллик Декларациясига (1776) киритилди. Сўнгра улар АҚШ Конституциясига (1787) киритилди ва Франциядаги (1789) Инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларациясида қайтадан эълон қилинди.

1787 йилда ҳозирги кунгача амалда бўлган АҚШ Конституцияси қабул қилинди. Бу замонавий тушунчада дунёдаги биринчи конституция ҳисобланади. У VIIта моддадан иборат бўлиб, Конституция амал

**Абу Наср
ал-Форобий**
870 – 950 йиллар

Дж. Локк
(1632 — 1704
йиллар)

Ш. Л. Монтескье
(1689 — 1755
йиллар)

И. Кант
(1724 — 1804
йиллар)

Ф. Гегель
(1770— 1831
йиллар)

Т. Жефферсон
(1743 — 1826
йиллар)

қилган даврда XXVII та тузатиш кирилилди.

АҚШ Конституцияси асосида ҳокимиятни қонун чиқарувчи (Конгресс), ижро әтувчи (Президент) ва суд (Олий судлар ва қуиі судлар) тармоқларига ажратиш тамойили ётади. АҚШ штатларига қонунчилик соҳасида кенг ҳуқуқлар берилған.

АҚШ Конституциясининг (“Ҳуқуқлар ҳақида қонун лойиҳаси”) дастлабки ўнта тузатиши 1791 йилда қабул қилинди. У фуқароларга сўз, йиғилиш ва динни танлаш эркинлигини, шахсий ва туарар жой даҳлсизлигини берди. АҚШда ҳуқуқий давлатнинг ўрнатилишида қулликнинг бекор қилиниши муҳим қадам бўлди. 1865 йилда Конституцияга XIII тузатиш кирилилди: “Қўшма Штатларда... қуллик ҳам, мажбурий хизмат қилиш ҳам мавжуд бўлмаслиги керак...”

XX асрда ҳуқуқий давлат ҳақидаги ғоялар БМТ томонидан 1948 йилда қабул қилинган Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари умумжаҳон декларациясида мустаҳкамланган.

Унда давлатларнинг асосий фуқаролик ҳуқуқларини ҳурмат қилиш мажбуриятлари белгиланган. Декларация инсоннинг ирқи, жинси, тили, дини ва келиб чиқишидан қатъи назар ҳаётга, эркинликка ва шахсий даҳлсизликка, қонун олдида тенгликка, фуқаролик, шахсий ҳаёт сири, туарар жой ва ёзишмаларнинг даҳлсизлиги, эътиқод эркинлиги ва уни матбуотда ва тинч намойишларда ифода қилиши, фикр ва дин эркинлиги, муносиб иш ҳақи

Г. Ч. Кристи. Америка Құшма Штатлари Конституциясининг имзоланиши саңаси

билин ишлаш, касаба уюшмаларини ташкил этиш, дам олиш, таълим ҳуқуқига әгалигини эълон қилди. Судда айбордлиги исботланмагунча, одам бегунох деб ҳисобланиши керак. У яширин овоз беришда қатнашиш орқали ҳокимиятни шакллантиришда bemalol қатнашиши мүмкин. Декларация маҳбусларга қийиноқ ва шафқатсиз муносабатда бўлиш ва асоссиз айловларсиз ҳибсга олишларни тақиқлайди.

Қозоғистон Республикаси Конституциясида қабул қилинган 1995 йил 30 августда бўлиб ўтган республика референдумида мамлакатимиз ўзини ҳуқуқий давлат сифатида намоён этиши мустаҳкамланди. ҚРда инсон, унинг ҳаёти, ҳуқуқлари ва эркинликлари энг юқори қадриятлар ҳисобланади. Республикада давлат ҳокимияти яхлит бўлиб, уларнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд тармоқларига бўлинниши ва улар ўртасидаги тўхтатиш ва қарама-қаршилик тизимидан фойдаланган ҳолда ўзаро таъсир ўтказиш (ҚР Конституциясининг З-моддаси) Конституция ва қонунлар асосида амалга оширилади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий давлатда ҳокимият қонунга хизмат қилишда куч сифатида қаралади, унинг асосий вазифаси қонунларни амалга ошириш ва шунга мос равишда уларда ифодаланган жамоат манфаатларидир.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Қозоғистон Республикасида ҳуқуқий давлат тамойиллари қандай амалга оширилади?

2. 1948 йилдаги Инсон ҳуқуқлари умумжағон декларациясینинг асосий мазмунини очиб беринг.

◆ **Базифалар**

1. Жадвални түлдириңг.

Мутафаккирлар ҳуқуқий давлат ҳақида

Мутафаккирлар	Хуқуқий давлат ҳақидаги ғоялар
Афлотун	
Аристотель	
Цицерон	
ал-Форобий	
Ж. Локк	
Ш. Монтескье	
Г. Гегель	
И. Кант	

2. Қуйида келтирилген матн билан танишинг ва саволларга жавоб беринг.

Хокимият идоралари ёки ҳуқуқ-тартибот идоралари ходимларининг бирорта вакили бўлмаган олис тог қишлоғида, қишида қишлоқ маъмурий марказдан узиб қўйилганда, у ерда ўлим жазоси белгиланадиган жиддий жиноят содир этилган. Жиноятчи воқеа жойида ушланиб, ўзининг айбига икрор бўлган. Қишлоқ аҳолиси йиғини ҳуқуқбузарни қоралашибди ва уни ўлимга ҳукм қилишибди. Ҳукм ижро этилди.

Қишлоқ аҳолисининг бу ҳаракати ҳуқуқий давлатда бўлиши мумкинми? Қишлоқ аҳли ҳақ эдими? Қишлоқ аҳли нима қилиши керак эди?

16—17-§. ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ТУШУНЧАСИ ВА УМУМИЙ ТАВСИФИ

Бугундарсда:

- “Фуқаролик жамияти” тушунчасини ва унинг шаклланиш жараёнини таҳлилқиламиз.
- Фуқаролик жамияти ривожланишининг замонавий жараёнини тавсифлаймиз.
- фуқаролик жамиятида фаолиятюритаётган ташкилотларнинг турларини ва аҳамиятини аниқлаймиз.

Фуқаролик жамияти тушунчаси. Фуқаролик жамияти ғоялари қадимги давлатлар Юнонистон ва Римда пайдо бўлган. Биринчи марта “фуқаролик жамияти” тушунчасининг маъноси *Аристотелда* учрайди: “давлатнинг нима эканлигини аниқлашдан аввал, фуқаро ҳақидаги тушунчани аниқлаштириб олиш керак, зеро, давлат фуқаро ва фуқаролик жамиятининг йиғиндисидир”. Қадимги онгда фуқаролик жамияти ва давлат бўлинмаган ва бир-бирига қарама-қарши қўйилмаган, чунки ҳар бир эркин фуқаро барча сиёсий қарорларни муҳокама қилиш ва амалга оширишда тўла ва мустақил иштирок этган.

Эсдасақланг

Фуқаролик жамияти деб нодавлатжамоат бирлашмалари тизими ва институтларга айтишади. Ушбу тизим орқали инсон ўз фуқаролик ҳуқуқларини амалга ошириш, шунингдек, ўзларининг турли эҳтиёжлари ва манфаатларини билдириш ҳамда уларни давлатҳокимиятига хабар етказиш имконига эга бўлади.

Калит сўзлар:

фуқаролик жамияти, жамоатчилик ҳаракати нодавлатташкилотлар,

Фуқаролик жамиятини замонавий маънода шакллантиришнинг асоси Янги даврда (XVII асрдан бошлаб) Европа жамиятидаги ҳаётнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий соҳаларида рўй берган туб ўзгаришлар эди. Фуқаролик жамияти муаммоларининг ривожланишига **Т. Гоббс, Ж.Локк, С.Монтескье** катта ҳисса қўшдилар.

Вакиллик демократияси институтлари сиёсий соҳада ривожланиб, парламентлар яратилди. Давлатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари тан олинган ҳуқуқий тизимлар шаклланди. Шундай қилиб, давлат фаолияти ҳуқуқий характерга эга бўлган жамият институтига айланди, Нафақат давлат, балки муниципал ва мулкчиликнинг хусусий шакллари ҳам тан олинган ва ривожланган, юқори турмуш даражаси билан, умумий ва ҳуқуқий юқори маданият даражаси билан ажralиб турадиган ўрта синф шаклланди.

Фуқаролик жамиятининг белгилари:

Ривожланган хусусий мулк институти

Ривожланган ўзини ўзи бошқариш тизими

Сайланган давлат органлари

Плюрализмнинг юқори даражаси

Мустақил ОАВ

Шахснинг ҳуқуқ ва эркинлигига ҳақиқатда риоя қилиш

“Фуқаролик жамият” ўз тушунчасининг якуний шаклини XIX асрда немис файласуфи Г. Гегелнинг асарларидағи замонавий талқинида топди. У **фуқаролик жамияти ва давлатни мустақил институтлар** сифатида кўрди. Гегелнинг фикрига кўра, давлат фуқароларнинг

умумий хоҳиши-иродасини ифода этади, фуқаролик жамияти эса шахсларнинг алоҳида, шахсий манфаатларини амалга ошириш соҳаси сифатида намоён бўлади. Унинг асосий холосаси қуйидагича эди: агар давлат қонунийликни сақлаш учун фуқаролик жамияти чегараларига бостириб кирса ёки суд ҳокимиятининг фаолиятига аралашса, у фуқаролик жамиятига қарши бўлиб кўринади.

Ф. Гегелнинг фикрига кўра, фуқаролик жамияти жамият ривожининг натижасидир ва оиладан давлатга борадиган босқичда хусусий шахсларнинг тўпламини, улар орасидаги алоқани қамраб олади.

К. Маркснинг фикрига кўра, фуқаролик жамияти жамиятнинг унга боғлиқ бўлган моддий ҳаётини ўзида мужассам этган нарса. Шундай қилиб, энг муҳим таркибий қисм фуқаролик жамияти — шахс, унинг ҳуқуқлари ва эркинликлари тушунчасидан чиқарилади.

XX аср давомида фуқаролик жамияти тушунчаси кўплаб тадқиқотчиларнинг дикқат марказига айланди. Фуқаролик жамияти ва унинг давлат ҳокимияти билан муносабатларини ўрганишнинг долзарблиги оддий фуқаролар ва уларнинг ихтиёрий бирлашмаларининг инсоният жамиятининг барча соҳаларида: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан ўсиши билан боғлиқ эди.

Эътиборберинг!

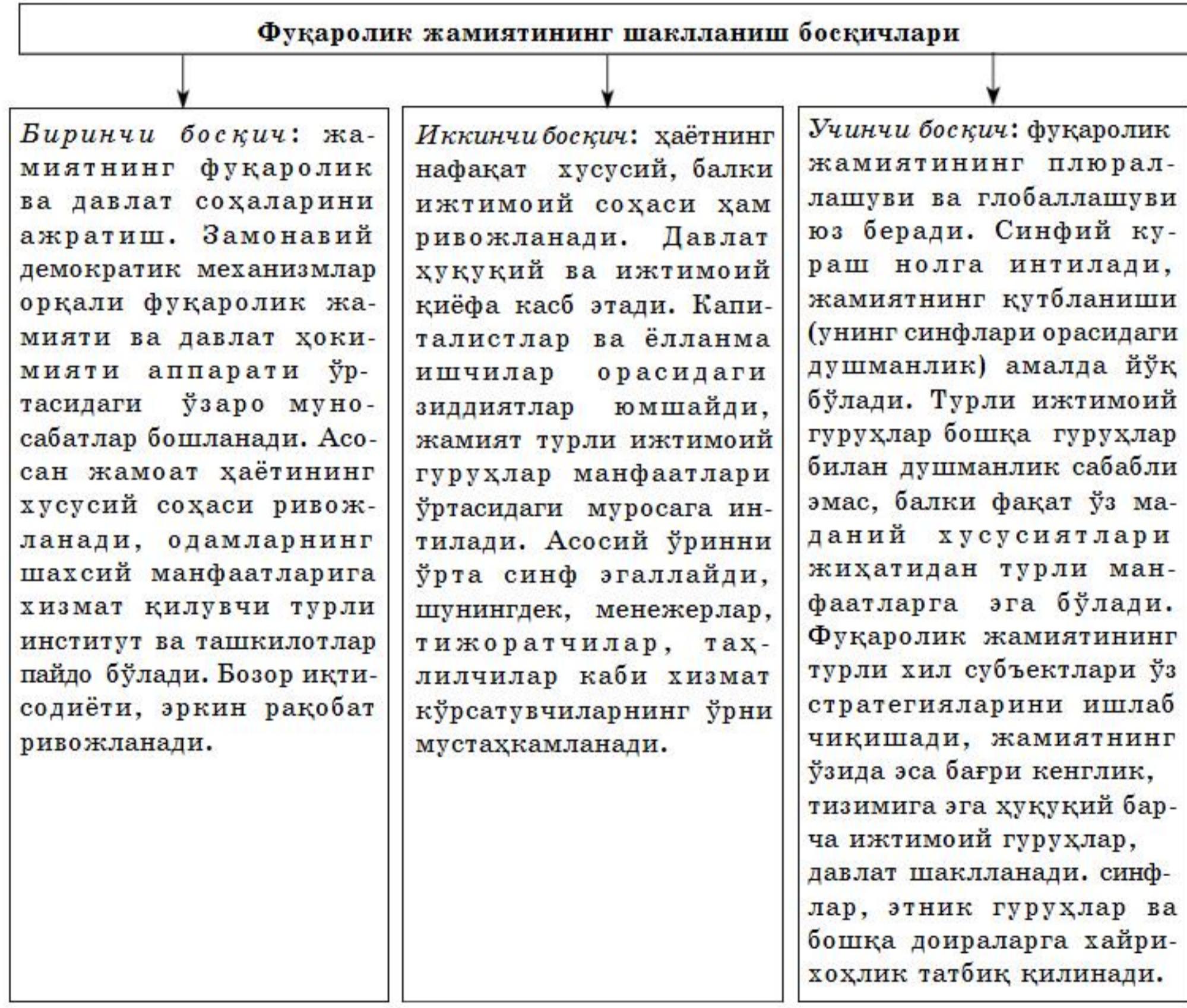
Участник тушунчани ажратиб кўрсатиш мумкин: либерал-демократик, социал-демократик ва вазифаларнибўлиш концепцияси.

Фуқаролик жамиятининг асосий концепцияси жадвали

Либерал— демократик концепция	Социал-демократик концепция	Вазифаларни тақсимлаш Концепцияси
Энг юқори қадрият — бу шахснинг эркинлиги. Давлат шахсни ҳимоя қилишни амалга оширади.	Ҳокимият фуқаролик жамияти сиёсатининг асоси эканлигини тан олади.	Давлат ва фуқаролик жамияти турли мақсадларни кўзлайди. Шунинг учун улар бир-бирларини тақрорламасликлари керак.
Фуқаролик жамияти, ўз навбатида, давлат томонидан мумкин бўлган чеклашлар ва ҳуқуқбузарликлар учун ҳукуматни назорат қиласи.	Давлат уларнинг демократиясини кафолатлаш учун фуқаролик институтларининг ишланиши таъминлашда иштирок этиши керак.	Жамоат бирлашмалари фуқароларнинг ёки уларнинг манфаатларини тақдим этадиган ва ифода этадиган ижтимоий гуруҳларнинг муаммоларини ҳал қилишлари шарт. Давлат органлари умуман жамият манфаатларини ифода этадилар ва ҳимоя қиласидилар.

Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ихтиёрий равища ташкил этиладиган нодавлат жамоат тузилмалари яратилишидан бошланади. Буларга ҳаётнинг турли соҳаларида яратилган жамиятлар, уюшмалар, ташкилотлар, ассоциациялар, бирлашмалар, марказлар, клублар ва фондлар киради. Бу барча ташкилотлар ҳар хил, ҳам ўзаро, ҳам давлат тузилмалари билан - иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ёки диний муносабатларда намоён бўлади. Ушбу уюшмалар ва муносабатларнинг барчаси биргаликда фуқаролик жамиятини ташкил қиласди. Фуқаролик жамиятини ташкил этувчи барча ташкилотларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар давлат томонидан эмас, балки фуқаролар томонидан яратилган ва давлатдан мустақил ҳолда, мавжуд қонунлар доирасида мавжуддир.

Фуқаролик жамияти ўзининг шаклланишида бир неча босқичдан ўтади.

Масалан АҚШдаги фуқаролик жамиятида бир ярим миллионга яқин жамоат ташкилотлари мавжуд. Улар бир-бири билан ўзаро алоқада бўлиб, Америка халқининг бирлиги ва бирдамлигини тарбиялайди,

болаларнинг йўллардаги хавфсизлиги, жиноятчилик даражасини пасайтириш, мактаблар фаолиятини яхшилаш, соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислоҳотларни ва иммиграция қонунчилигини ислоҳ қилиш каби муаммоларни ҳал қиласди.

Мамлакатда кўплаб хайрия ташкилотлари, касаба уюшмалари, тадбиркорлар уюшмалари, сиёсий партиялар ва ташкилотлар мавжуд. Жамоат ташкилотлари маблағ йигиши ҳисобига ўз бюджетларини шакллантирадилар.

Фуқаролик жамиятининг муваффақиятли ишлаши учун унинг мавжуд бўлиш ҳуқуқининг конституциявий кафолатлари ва тегишли қонунлари мавжуд. Фуқаролик жамиятини шакллантириш учун қўйидаги шарт-шароитлар бўлиши зарур:

- мамлакатда турли мулкчилик шаклларининг мавжудлигини ва ривожланишини ва унинг ҳар қайсисида жамиятининг ҳар бир аъзоси иштирокини қонун билан мустаҳкамлаш.
- жамиятда ривожланган ва турли хил ижтимоий тузилишнинг мавжудлиги;
- мамлакатда ривожланган демократия жамиятининг барча ижтимоий тузилмалар ўртасидаги муносабатларни ташкил қилиш ва тартибга солишнинг асосий усули сифатида мавжудлиги;
- шахснинг ижтимоий, интеллектуал ва психологик ривожланишининг юқори даражаси, унинг ички эркинлиги ва тўлиқ мустақилликка қобилиятлилиги.

Охиригисига фуқаролик, ҳуқуқий ва сиёсий маданиятни шакллантиришнинг узоқ давом этган жараёни натижасида эришилди.

Фуқаролик жамиятининг фаол ҳаётининг асосий шартлари: ижтимоий эркинлик, демократик давлат бошқаруви, сиёсий фаолият ва сиёсий мунозараларнинг ижтимоий соҳаси мавжудлиги, фуқароларнинг ошкоралиги ва юқори хабардорлиги ҳисобланади. Унинг асосини ижтимоий ташкилотлар ва оммавий ҳаракатлар ташкил этади, улар орқали жамият ва давлатнинг ўзаро таъсири амалга оширилади.

Эсада сақланг

Замонавий маънода, фуқаролик жамияти - бу ўз мақсадлари, бирлашмалари, шунингдек шу асосдари вожланаётган сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва бошқа маънавий- маданий ва иқтисодий алоқаларни амалга оширувчи мустақил шахслар тўплами.

“Фуқаролик жамияти” ва “давлат” тоифалари бир-бирини тўлдиради ва бир-бирига боғлиқдир. Етук фуқаролик жамиятисиз ҳуқуқий демократик давлатни яратиш мумкин эмас, айнан онгли эркин фуқароларгина инсоният жамиятининг энг оқилона шаклларини яратишга қодир бўлади. Фуқаролик жамияти мавжуд бўлиб, давлат билан қарама-қарши бўлган бирлиқда ишлайди. Демак, демократик

сиёсий режим остида у давлат билан ўзаро муносабатда бўлади ва антидемократик режим остида у давлатга нисбатан пассив ёки фаол қаршилик кўрсатади.

Хозирги кунда фуқаролик жамиятининг асоси сифатида шахс ўзининг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда уларни амалга ошириш кафолатлари билан намоён бўлмоқда.

Замонавий ривожланган мамлакатларда фуқаролик жамиятининг асосини юқори турмуш даражаси, даромадлари, шунингдек, умумий ва ҳуқуқий маданияти, умумий ва ҳуқуқий онгининг юқори даражаси бўлган ўрта синф (жами аҳолининг 70 фоизигача) ташкил этади.

Замонавий фуқаролик жамияти ўз ичига олади:

- давлат ривожланиши натижасида шаклланган одамларнинг ўзини ўзи бошқаришнинг бирламчи жамоалари: оила, мактаб, жамоат, диний, этник, ижодий ва бошқа ташкилотлар, соғлиқни сақлаш муассасалари, шунингдек, мулк, умуман жамият ҳаётини таъминлаш тизимлари, ва қисман алоҳида шахс;
- эркин меҳнат, шахсий ҳаёт, тадбиркорлик соҳаси ва шу асосда шаклланадиган сиёсий, иқтисодий, маънавий, ҳуқуқий ҳамда бошқа алоқалар ва муносабатлар;
- одамларнинг хулқ-авторини тартибга солувчи ижтимоий нормалар (ахлоқ меъёрлари, одоб-ахлоқ, урф-одатлар, анъаналар);
- маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг қонун билан қўриқланадиган мустақил тизими.

Дунё тараққиётининг ҳозирги босқичи кучли давлат ва самарали фаолият кўрсатадиган, уни мувозанатлаштирадиган ва тўлдирадиган фуқаролик жамияти билан уйғунлаштиришни афзал кўради, бу сиёсий тизимнинг муваффақиятли ишлаши учун зарур шартдир. Агар давлат ўз вазифаларини бажаришдан муддатидан олдин воз кечса, бу унинг заифлигини исботлайди. Ҳаддан ташқари мустақиллик ва жамият устидан давлат назоратининг йўқлиги жамиятнинг заифлигидан далолат беради.

Ташкилий	Тарбиявий	Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш
1	2	3
фуқаролик ташаббусларини қўллаб-қувватлаш, ривожлантириш ва рағбатлантириш; одамларнинг касаба уюшмаларига, бирлашмаларига ихтиёрий равишда қўшилиши учун шароит яратишка иштирок этиш, бунда манфаатлар	жамиятда умуминсоний инсоний меъёрлар, қадриятлар ва ахлоқий тамойилларни қабул қилиш; ижтимоий хизматлар кўрсатиш	фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва аҳолининг турли гуруҳлари манфаатларини амалга оширишга ёрдам бериш; инсоннинг мустақил ҳаётини таъминлайдиган самарали меҳнат учун шароит яратишка иштирок этиш;

1	2	3
ва маълум мақсадларга эришишда яқинлашиши асос бўлади; умумдавлат ва маҳаллий муаммоларни ҳал қилишда фуқаролар иштирокини таъминлаш		ижтимоий ва меҳнат муно- сабатларини тартибга солиш бўйича энг муҳим ижти- моий вазифаларни амалга оширадиган касаба уюшма- лари фаолиятини қўллаб- қувватлаш; сўз эркинлигини қўллаб- қувватлаш, ОАВ мустақил- лигини мустаҳкамлаш ва ахборот маконининг очиқ- лигини таъминлаш

Жамият фақат демократик ривожланишнинг муайян босқичида фуқароликка айланади ва мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ривожланиши, халқнинг фаровонлиги, маданияти ва ўз-ўзини англишининг ўсиб бориши билан шаклланади. Фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва мамлакатда демократиянинг ривожланиши бир-бири билан чамбарчас боғлиқ: фуқаролик жамияти қанчалик ривожланган бўлса, давлат шунчалик демократик бўлади.

Демократияда фуқаролик жамияти институтлари ва давлат турли хил, аммо ўзаро боғлиқ бўлган умумий вазифани бажаради. Ҳукумат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар оммавий келишув асосида қурилади ва ўзаро таъсир муросага эришишга қаратилган. Демократик давлат фуқаролари шахсий эркинлик ҳуқуқига эгадирлар, аммо шу билан бирга улар бошқа давлат институтлари билан биргаликда келажакни қуриш учун жавобгардирлар.

Эътиборберинг!

Фуқаролик жамияти юқори даражага фақат демократик сиёсий тизимда эришади, бу ерда давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги муносабатлар жамоат шартномаси асосида қурилади.

Фуқаролик жамиядидаги демократик процедуралар давлат фаолияти сифатини ва жамоат манфаатларида ҳокимиятнинг таъсир қилиш механизмларини баҳолаш учун оммавий қонунларга асосланади.

Фуқаролик жамияти институтларига сиёсий партиялар, маҳаллий жамоалар, касаба уюшмалари, диний бирлашмалар, ижодий, ижтимоий ва илмий уюшмалар ва бирлашмалар, оммавий ахборот воситалари, шунингдек, ижтимоий фойдали масалаларни ҳал қилиш учун турли фаолиятни амалга оширувчи, жамиятга хизматларининг кенг мажмуини тақдим зтубчи нодавлат ташкилотлар, нодавлат жамғармалар, нотижорат ташкилотлар, юридик шахсларнинг

бирашмалари (ассоциациялари), бошқа ташкилотлар ва ташаббускор гурұхлар күринишидаги ташкилотлар киради.

Фуқаролик жамиятининг түзилиши

Оила

Жамоат ташкилотлари ва институтлар

Диний уюшмалар

Мустақил ОАВ

Сиёсий партиялар ва ҳаракатлар

Эътиборберинг!

Қозғистон Республикаси фуқаролик жамияти ривожланиши масалалари билан Ахборот ва ижтимоий ривожланиш министрліктер шуғулланади. 2018 йилда республикада 229 жамоат кенгашлари иш олиб борган, улар барча даражаларда жамият манфаатларини ифода этувчи ҳокимият билан ўзаро ҳамкорлық қилишган. Давлат ва фуқаролик жамияти ўртасидаги мұлоқотни кучайтириш мақсадида **НДТ¹** билан ўзаро ҳамкорлық бүйіча мұвоғиқлаштирувчи кенгаш түзилген.

2018 йил ноябрда Фуқаролик форуми үтказилди, мунтазам равишда давлаторганлари раҳбарлари билан НДТ ўртасида учрашувлар ташкил этилади, давлат органлари қошида нотижорат ташкилотлар билан ҳамкорлық бүйіча вакилліклар инититути иш олиб боради.

Эсдас сақланғ

Фуқаролик жамияти мустақил равишида ташкиллаштирилған ва ривожланаётған тизим бўлиб, у давлаттомонидан қўллаб-қувватланади ёки аксинча, қонун асосида ишлайдиган нодавлатсиёсий тузилмалар томонидан амалга оширилади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Қуйидаги тушунчалар ўртасидаги фарқ нимада: жамият ва фуқаролик жамияти? Ҳар қандай жамият фуқаролик бўла оладими?
2. Фуқаролик жамияти шаклланиши учун қандай шарт-шароитлар зарур?
3. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти бир-бири билан ўзаро қандай боғлиқ?

◆ Вазифалар

1. Қуйида берилган матнни муҳокама қилинг ва саволларга жавоб беринг: Фуқаролик жамияти давлатга қандай таъсир күрсатиши мумкин? Давлат фуқаролик жамияти ишларига аралашиши мумкинми?

¹ Қозғистонда 20 мингдан ортиқ НДТ рўйхатга олинган.

Демократик, дунёвий, ҳуқуқий ва ижтимоий давлатнинг вазифаси фуқаролик жамиятининг вазифаси ҳар томонлама ривожланиш учун зарур шарт-шароитларни яратышдан иборат бўлиб, бунда фуқаролар ва юридик шахсларнинг бирлашмалари (партиялар, нодавлат НДТ, ОАВ, касаба уюшмалари, ассоциациялар, ташаббус групкалари ва бошқалар) ўзларининг табиатига кўра инсон ва давлат ўртасида ўзаро алоқа қиладилар ва давлатнинг ҳокимиятни эгаллаб олишига йўл қўймайди.

Фуқаролик жамиятининг вазифаси — шахс ва давлат ўртасида воситачилик қилишдир.

Фуқаролик жамиятининг мақсади жамиятнинг ҳар бир аъзосининг манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳокимият ва жамият олдида ўз манфаатларини ифода этиш, ҳокимият органлари фаолияти устидан жамоатчилик назорати ва ушбу жамиятнинг ички ва ташқи сиёсатини шакллантириш.

2. Шахсий вазифа.

Оилангизни тасвирлаб беринг. Оиланинг вазифалари нимадан иборат? Оилангиздаги муносабатларни тартибга солувчи қоидалар қандай? Оилани ривожлантириша давлатнинг ролини қандай тасаввур қиласиз? Оила давлат учун нима қилиши мумкин?

3. “Мустаҳкам оила — мустаҳкам давлат” иборасини муҳокама қилинг. Сизнингча, оила мустаҳкам бўлиши учун нима қилиш керак?

18—19-§. ДАВЛАТЛАРНИНГ СИЁСИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТИЗИМИ РИВОЖЛАНИШИННИНГ ЗАМОНАВИЙ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Давлатларнинг сиёсий ва ҳуқуқий тизими тушунчаси. Ҳар қандай тизим ўзаро боғлиқ бўлган маълум элементлардан иборат. Бу элементлар маълум бир яхлитликни, бирликни ташкил қилади ва аниқ мақсадга бўйсунади. **Сиёсий-ҳуқуқий тизим давлат органларидан, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялардан ташкил топади.** Шу билан бирга, ушбу институтларнинг умумий мақсади бор — сиёсатда ва ҳуқуқий нормаларда ўз хоҳиш-иродасини амалга ошириш.

Биз “ҳокимият” тушунчасига мурожаат қиласиз. У сиёсий институтлар, сиёсатнинг ўзи ва давлатни тушуниш учун калит беради. Жуда кенг маънода ҳокимият — бу ўз хоҳиш-иродасини амалга ошириш ва ҳал қилувчи таъсир кўрсатиш қобилияти ва имконияти, одамларнинг фаолияти, хатти — ҳаракатига маълум бир восита — обрў-эътибор, қонун, зўравонлик ёрдамида аниқ таъсир ўтказиш. Ушбу жиҳатдан, ҳокимият иқтисодий, сиёсий, давлат, оилавий ва яна бошқача бўлади.

Бундай ёндашув, шунингдек, ўзаро боғлиқ бўлган, лекин бир-бирини такорроламайдиган синф, груп ва шахсий ҳокимият ўртасидаги фарқни талаб қилади, лекин бир бирига боғлиқ бўлмайди.

Ҳокимиятнинг энг муҳим кўриниши сиёсий кучdir. Лекин кучнинг ўзи маълум манбаларга эга. Куч манбалари бойлик, лавозим, маълумотга эгалик, билим, тажриба, маҳсус кўнилмалар, ташкилот бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳокимият манбаи устун, ҳукмрон, доминант иродани яратадиган ижтимоий омиллар тўпламидир. Бошқача айтганда, булар сиёсий ҳокимиятнинг иқтисодий, ижтимоий,

психологик асосларидир. Ҳокимият намоён бўлишининг асосий шакллари ҳукмронлик, етакчилик, бошқарув, ташкиллаштириш, назоратни ўз ичига олади.

Ҳокимиятнинг энг муҳим кўриниши сиёсий ҳокимиятдир. **Сиёсий ҳокимият** — бу маълум синф, груп, шахснинг сиёсатда ва ҳуқуқий нормаларда ўз хоҳиш-иродасини амалга ошириш қобилиятидир. Сиёсий ҳокимият ижтимоий ҳукмронлик, ёки етакчи роль ёки маълум грухларнинг етакчилиги ва кўпинча ушбу фазилатларнинг турли хил комбинациялари билан тавсифланади.

Таъкидлаш керакки, “**сиёсий ҳокимият**” тушунчаси “давлат ҳокимияти” тушунчасидан кенгроқдир. Сиёсий ҳокимият нафақат давлат органлари томонидан, балки турли хил партиялар ва жамоат ташкилотлари фаолияти орқали амалга оширилади.

Сиёсий ҳокимият сиёсий маънода етакчилик ва ҳокимият билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у муайян маънода ҳокимиятни амалга оширишнинг шаклидир. “Сиёсий ҳокимият” тушунчаси “қонунийлик” тушунчаси билан чамбарчас боғлиқ. “Қонунийлик” атамаси “қонунларга уйғун, қонуний, ҳаққоний, тегишли, талаб этилган, тўғри” деган маънони англатувчи лотинча “legitimus” сўзидан келиб чиқкан. Легитимлик (қонунийлик) сиёсатда тан олиш, тушунтириш, асослаш деган маънони англатади. Ҳокимият қонуний ёки ноконуний бўлади.

Давлат ҳокимияти — сиёсий ҳокимиятнинг ўзига хос ўзагидир. У маҳсус мажбурлаш аппаратларига таянади ва у ёки бу мамлакатнинг барча аҳолисида қўлланилади. Давлат барча фуқаролар учун мажбурий бўлган қонунлар ва бошқа норматив ҳужжатларни **ишлаб чиқиша монополия ҳуқуқига эга**. Давлат ҳокимияти деганда ушбу ташкилотнинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишда маълум бир ташкилот ва фаолият тушунилади.

Давлат ҳокимияти ўз мақсадларига турли йўллар билан, шу жумладан мафкуравий таъсир, ишонтириш, иқтисодий рағбатлантириш ва бошқа билвосита усуллар билан эришиши мумкин. Фақатгина у жамиятнинг барча аъзоларига нисбатан маҳсус аппарат ёрдамида мажбурлаш монополиясига эга.

Қонуний ҳокимият ўз әгаларининг бошқа шахслар учун ўзини тутиш меъёрларини белгилаш ҳуқуқини тан олишга асосланади.

- “Давлатнинг сиёсий - ҳуқуқий тизими” тушунчасини таҳлил қиласиз.

- Давлатларнинг сиёсий - ҳуқуқий тизими ривожланишининг замонавий тенденцияларини аниқлаймиз.

- Фуқаролик жамиятини шаклантириш ва ривожлантиришда нодавлат ташкилотларнинг ролини аниқлаймиз.

- Турли мамлакатлардаги нодавлат ташкилотларнинг фаолиятини баҳолаймиз.

Калит сўзлар:

ҳокимият, сиёсат, сиёсий-ҳуқуқий тизим, нодавлатташкilot, ҳокимиятнинг қонунийлиги

Макс Вебер
(1864—1920)

Эътиборберинг!

Қонуний ҳокимият — бу маълум бир давлатнинг фуқаролари, ҳеч бўлмагандакўпчилиги тан олган ва ишонган ҳокимият.

Шундай қилиб, қонунийлик маълум сиёсий ҳокимиятнинг қонунийлигига ишонишга асосланган. Аммо фуқароларнинг бундай ишончига турли омиллар сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун сиёсатшуносликда ҳокимият қонунийлигининг типологияси мавжуд.

Замонавий қонунийлик типологияси немис социологи, тарихчиси, иқтисодчиси ва ҳуқуқшуноси Макс Вебердан бошланади. У унинг учта турини ажратди, қонунийликнинг бу турлари энг олий хусусиятга эга, яъни сиёсий воқеликда соф шаклда мавжуд бўлмайди.

Қонунийликнинг уч тури

<i>Анъанавий қабул қилинмаган қонунларга, анъаналар ва урф — одатларга асосланган</i>	<i>Харизматик — ҳиссий-ихтиёрий, маҳсус эътиқодга асосланган, лидернинг, доҳийнинг файритабии фазилатлари</i>	<i>Оқилона — давлатда қабул қилинган тартиблар, қонунлар, бамаъни мулоҳазаларга асосланади</i>
---	---	--

Муайян сиёсий тизимларда ушбу уч тур улардан бирининг *устунлиги* билан ўзаро боғлиқ бўлиб, бу қонунийликни анъанавий ёки харизматик ё ақл-идрокка асосланганлик сифатида тавсифлашга имкон беради. Бошқача қилиб айтганда, ушбу тасниф ҳар бир аниқ сиёсий тизимда ҳокимият қонунийлигини таҳлил қилиш воситаси бўлиб хизмат қиласди.

Давлатларнинг сиёсий-ҳуқуқий тизими ривожланишининг ҳозирги тенденциялари. Ҳозирги кунда давлат сиёсий ва ҳуқуқий тизимининг ривожланишидаги қўйидаги тенденцияларни ажратиб кўрсатишади:

- *Тўлқинга ўхшашиб ҳаракат.* Либераллаштириш давлатнинг тобора ортиб бораётган ролига алмаштирилмоқда. Замонавий давлатда башорат ва режалаштиришдан борган сари кўпроқ фойдаланилмоқда, илмий асосланган тавсиялар яратилмоқда.
- *Замонавий давлатларда демократлаштириш, ижтимоийлаштириш ва жамоалаштириш жараёнларининг ривожланиши.* Ҳаммадан кўпроқ шунчаки teng ҳуқуқлилик ҳақида эмас, балки ижтимоий тенглик ҳақида, нафақат сиёсий, балки ижтимоий демократия ҳақида гап кетяпти. Ижтимоий йўналтирилган (давлат) иқтисодиёт, ижтимоий адолат ва давлат томонидан инсоннинг муносаб ҳаёти таъминланиши талаблари юзага

келди. Жамоалаштириш нафакат сиёсий партиялар, балки фуқароларнинг бошқа бирлашмалари ҳам давлат органлари фаолиятида ва унинг сиёсатини белгилашда тобора муҳим аҳамият касб этаётганлигидан далолат беради. Давлат аппарати томонидан қарорлар қабул қилишда жамоачилик элементидан тобора кўпроқ фойдаланилмоқда. Ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар, жамият, давлат, жамоа ва шахснинг ўзаро жавобгарлиги мавжуд.

- Замонавий давлатлар учун бюрократлаштириш ва технократия каби хусусиятлар хос. Ушбу жараёнлар кураш жараёнида ва шу билан бирга демократлаштириш билан биргаликда ривожланмоқда. Парламент, ҳукумат ва вазирлик остидаги турли кенгашларда сиёсатчилар эмас, кўпинча технократлар якуний хулосаларни чиқарадилар. Улар кўп ҳолларда ҳукуматнинг таркибиға киритиладилар.
- Замонавий давлатларда унинг фаолиятининг турли нисбати ўзгармоқда, мажбурлаш элементининг нисбий салмоғи пасаймоқда, ташкилотчи- давлатнинг роли, шунингдек, ижтимоий-сиёсий арбитраж давлат сифатидаги роли ошмоқда. Замонавий давлатга жамиятдаги ижтимоий-сиёсий арбитраж роли хосдир. Бу демократик жамиятда давлатнинг тартибга солувчи ролининг моҳиятини ифодалайди.
- Давлат — фақат бир иттифоқ эмас, балки турли хил манфаатларни ҳокимият ва бўйсундириш усули билан тартибга соладиган сиёсий бирлашмадир. Маълум даражада, давлат ташкилоти, ҳар қандай уюшма сингари, ихтиёрийлик элементларига эга, аммо шунга қарамай, давлат асосан мажбурият асосида қурилади. Давлат ҳудудида истиқомат қилаётган барча шахслар, хоҳлаш ёки хоҳламаслигидан қатъи назар, ушбу ташкилотнинг ҳокимиятига бўйсунишлари, давлат қонунларига риоя қилишлари шарт. Қонунларни бузганлиги учун барча шахслар ҳуқуқий жавобгарликка тортилиши мумкин.
- Давлат, биринчидан, энг кучли табақалар, қизиқиш гурухлари манфаатларини кўзлаб иш юритадиган ҳакам, иккинчидан, аҳолининг заиф, ночор қисмларини ҳаддан ташқари маҳрумликлардан ҳимоя қиласиди, учинчидан, ҳаддан ташқари ижтимоий қарама-қаршилик, анархия ва жамиятнинг қулашининг олдини олиш, маълум даражада ижтимоий бирдамликни таъминлаш мақадида бутун жамият манфаати йўлида воситачилик қиласиди.
- Замонавий давлат учун аралаш, ўтиш даври шаклларини яратиш тенденцияси тобора равшан бўлмоқда. Президент ва парламент республикаларининг собиқ классик моделлари, федерализм, автономия аста-секин ярим президент, ярим парламент республикалари билан алмаштирилмоқда.

Нодавлат ташкилотлар (НДТ) ва уларнинг фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожланишишдаги роли. Нодавлат ташкилотлар — хуссий шахслар ёки бошқа жамоат (нотижорат) томонидан давлат муассасалари иштирокисиз ташкил этилган ташкилотлардир. НДТ ўз уставига биноан ва ўз ҳисобидан ишлайди, бу маблағлар унинг аъзоларининг бадаллари ва жалб қилинган маблағлардан, хуссий ва корпоратив хайр-эҳсонлар, хуссий ва давлат грантлари, НДТ ваколати соҳасида ишлаш учун буюртмалар ва бошқалардан иборат. НДТларни яратиш ва уларнинг фаолияти ихтиёрийдир. Улар ўзини ўзи бошқариш асосида ишлайди, асосий мақсад уларнинг фаолиятидан фойда олиш эмас.

НДТ турли номлар остида фаолият кўрсатиши мумкин: уюшмалар, хайрия фондлари, фондлар, нотижорат корпорациялар, жамиятлар ва ишонч фондлари.

НДТга хос бўлган умумий белгилар:

- фойда олиш фаолиятнинг асосий мақсади эмас;
- давлат органлари таъсисчи ёки қатнашчи эмас;
- ташкилот ихтиёрий равишда ташкил этилган;
- ўзини ўзи бошқариш биргаликда белгиланган мақсад асосида амалга оширилади;
- ташкилот ҳокимиятга эришиш учун сиёsatда бевосита қатнашмайди;
- ташкилот ҳам норасмий, ҳам қонунда белгиланган асосда ишлаши мумкин;
- ташкилот зўравонлик усулларини ишлатмайди ва тарғиб қилмайди;
- ташкилот ўз фаолиятининг таркиби ёки миқёсида миллий ёки халқаро бўлиши мумкин.

НДТ турлари аниқланади:

- фаолият ҳудуди бўйича (халқаро, мамлакат, маҳаллий);
- мавжудликнинг ташкилий шакли (жамоат ташкилоти, жамоат фонди ва бошқалар);
- характеристига кўра мақсадли гуруҳлар, яъни жамоат ташкилотларининг асосий фаолияти йўналтирилган аҳоли гуруҳлари;
- жамоат бирлашмаси фаолияти соҳасида;
- молиялаштириш турлари бўйича: ички ва ташқи манбалар.

Дунёда энг машҳурлари айнан халқаро нодавлат ташкилотлари (ХНДТ).

Уларнинг орасида:

Халқаро ҳуқуқ ассоциацияси — 1873 йилда ташкил этилган илмий ихтисослашган ХНДТ. БМТда маслаҳатчи мақомига эга. Уюшма халқаро ҳуқуқнинг изчил ривожланишига, унинг адолатли

құлланилишига, қонунларнинг бирлаштирилишига ва қонунларнинг түқнашувларига барҳам берилишига, халқаро тушунча ва ниятнинг мустаҳкамланишига ёрдам беришга даъват этилади.

Чегара билмас шифокорлар (ЧБШ) — бу мустақил халқаро тиббий гуманитар ташкилот, инсонпарварлық фаолияти ва қуролли можаролар қурбонларига, табиий ва техноген оғатлардан ёрдами учун 1999 йилда тинчлик соҳасида Нобель мукофотининг ғолиби. У 1971 йилда Парижда Нигерия можароси қурбонларига ёрдам бериш мақсадида ташкил этилган. У күплаб қайноқ нұқталарда ишлайди, гиёхвандлик ва ОИТСга қарши кураш бүйіча маърифий ва профилактика ишларини олиб боради, жамоатчиликни инқироз ҳолатлари ва уларнинг оқибатларидан хабардор қилинади.

Хозирда 20 та минтақавий бўлимлар мавжуд, уларнинг кўнгиллилари (3 мингдан ортиқ киши) ҳар йили 80 дан ортиқ мамлакатларда ишлайди. Ташкилотнинг бош қароргоҳи Брюсселда. Умумий штатлар 2500 дан ортиқ бирликларни ташкил этади, уларнинг асосий қисми шифокорлар ва тиббиёт ходимларидир. Ташкилот хусусий хайрия маблағлари ҳисобидан молиялаштирилди, унинг маблағларининг қарийб 80 фоизи икки миллион индивидуал ҳомийлар ҳисобидан бўлади. Энг муҳим ЧБШ акцияларига киради: 1979—2004 йиллар — Афғон-Покистон чегарасида ва Афғонистоннинг ўзида; 1994 йилдан - Буюк кўллар минтақасидаги этник ва минтақавий можаролар қурбонларига ёрдам бериш; 1994 йил — Руандадаги геноцид қурбонларига ёрдам. ЧБШ фаоллиги туфайли инсонпарварлик ёрдами муаммоси халқаро сиёсатнинг энг муҳимларидан бирига айланди.

Фаолият тамойиллари:

- табиий ва техноген оғатлар қурбонларига ва қуролли можаролар қурбонларига, ирқи, дини ёки сиёсий қарашларидан қатъи назар, камситишилиз ёрдам кўрсатиш;
- умумэътироф этилган тиббий этика ва инсонпарварлик ёрдамига умумэътироф этилган ҳуқуқ номидан бетарафликни сақлаш.

ЧБШнинг кўнгиллилари ва доимий ишчилари ташкилотнинг сиёсий, диний ва иқтисодий кучлардан тўлиқ мустақиллигини таъминлашга содикдир.

Миллий ҳукуматлардан, ЧБШ ўз фаолиятини амалга оширишда тўлиқ эркинликни талаб қиласи. Чегарасиз шифокорлар давлат органларига тўғридан -тўғри ва билвосита, жамоатчилик фикри ва ахборот компанияларини жалб қилиш орқали инсон ҳуқуқлари бузилишини ҳимоя қиласидилар. Масалан, ташкилотнинг собиқ раҳбари Бернард Кушнер 1999 йилдаги Косово инқирози пайтида

ХНДТ “Чегара билмас шифокорлар”

ХНДТ “Гринпис”

қочоқларга ёрдам бериш учун ўзини НАТОга аъзо давлатлар ҳукуматларидан узоклаштириб, ахборот компаниясини бошлади. Қейин ЧБШ НАТОга аъзо давлатлар ҳукуматларининг хайрияларидан ва ўзининг ҳаракатларини альянснинг ҳарбий қўмондонлиги билан мувофиқлаштиришдан бош тортди. Расмийлар билан масофани босиб ўтишнинг иложи бўлмаган жойда ташкилот ўз фаолиятини тўхтатади. Унинг мустақил мавқеи учун баъзи ҳукумат амалдорлари уни вақти-вақти билан танқид қилишади ва ҳатто уни жосусликда айблашади.

Гринпис — бу халқаро нодавлат ҳуқуқни ҳимоя қилиш (табиатни қўриқлаш) ташкилоти. 1971 йилда Ванкувер шаҳрида (Канада) ташкил этилган. Унинг асосий мақсади: глобал экологик муаммоларни ҳал қилишга ХНДТ “Гринпис” эришишdir. Жамият ва ҳокимият эътиборини бу муаммоларга жалб қилиш учун ташкилот фаол иш олиб бормоқда: унинг аъзолари экологик жиноятлар содир бўлган жойга ташриф буюришга ва улар ҳақида ОАВ ни маълумот билан таъминлашга ҳаракат қилмоқдалар.

Ташкилотнинг Европа, Осиё, Африка, Америка, Австралия ва Океанияда вакилларига эга. Гринпис факат тарафдорларнинг хайр-эҳсонлари эвазига мавжуд бўлиб, давлат идоралари, сиёсий партиялар ёки бизнеснинг молиявий ёрдамини қабул қилмайди. Ташкилотнинг энг муҳим фаолиятига фойдаланганда атмосферани заҳарли моддалар билан ифлослантирадиган нефть маҳсулотларини истеъмол қилишга қарши акциялар киради.

Конго Демократик Республикаси: гуманитар инқизорозни бартараф этиш учун шошилинч чоралар кўриш зарур

Гринписнинг фаолияти илмий жамоатчиликда турли хил реакцияга сабаб бўлмоқда, чунки унинг бир қатор фаоллари генетик муҳандислик ва нанотехнология соҳасидаги тадқиқотларни бутунлай тақиқлашга чақирмоқда. Профессионал экологлар ташкилотни унинг фаолиятида илмий асосланганликнинг йўқлиги учун танқид қиласидилар.

Халқаро Амнистия (ХА) — бу 1961 йилда Великобританияда ташкил топган халқаро нодавлат ҳуқуқий ҳимоя ташкилоти, Тинчлик учун Нобель мукофоти ва БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги мукофоти совриндори. У БМТ, Европа Кенгаши ва ЮНЕСКОда маслаҳатчи мақомига эга. ХА инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ўзининг бош вазифаси деб ҳисоблайди.

Ташкилот виждан тутқунлари тўғрисидаги ҳужжатлар архивига эга, маҳбусларнинг қариндошларига ёрдам беради, суд жараёнларига ўз кузатувчиларини юборади, ҳукуматларга вакиллик қиласиди ва собиқ маҳбусларга чет элдан бошпана ёки иш топишда ёрдам беради. ХК қийноқларни расман қоралаган БМТнинг 3059-сонли резолюциясини қабул қилишда ҳал қилувчи роль ўйнади. У БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссари (1993 йилда ташкил этилган) ва Халқаро жиноий суд (2002 йилда ташкил этилган) лавозимларини жорий этиш тарафдори бўлди.

Глобаллашув даври ташкилотни иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар учун курашда ўз фаолиятини кенгайтиришга мажбур қилди. Ҳозирги вақтда ишнинг асосий йўналишлари: аёллар, болалар, қочқинлар ва виждан маҳкумлари ҳуқуқлари, қийноқларга ва ўлим жазосига барҳам бериш.

Ҳозирги кунда дунёда жамият ва давлат ривожланишининг турли йўналишларида фаолият юритаётган кўплаб халқаро нодавлат ташкилотлар мавжуд.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. “Давлатнинг сиёсий — ҳуқуқий тизими” тушунчасига аниқлик киритинг.
2. Давлатларнинг сиёсий — ҳуқуқий ривожланиш тизимининг тенденциялари ҳақида гапириб беринг.
3. Замонавий давлат ва жамиятнинг ривожланишида НДТнинг ўрнини кўрсатинг.

◆ Топшириқлар

1. Қозогистонда фаолият юритаётган НДТларнинг фаолияти ҳақида маълумот тайёрланг муҳокама қилинг.

“Халқаро амнистия”

2. Қўшимча манбалардан фойдаланиб, жадвални тўлдиринг.

Қозғистонда фаолият юритаётган халқаро нодавлат ташкилотлар

№	Номи	Мақсади ва вазифалари	Фаолиятининг асосий натижалари
1	Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти (ВОЗ/WHO)		
2	БМТнинг Болалар жамғармаси (ЮНИСЕФ /UNICEF)		
3	Халқаро полиция (ИНТЕРПОЛ)		
4	СПИД, сил ва безгакка қарши кураш бўйича жаҳон фонди		
5	“Оролни қутқариш халқаро жамғармаси” жамоат фонди (IFAS)		
6	Фридрих Эберт жамғармаси (Германия) (ФФЭ / FES)		
7	Туркий маданият ва санъат масалалари бўйича бирлашган қўмита (ТУРКСОЙ)		

3. “Чегарасиз шифокорлар” мавзусида илмий изланиш ўтказинг. Унда қўйидаги далилларни акс эттиринг. 1994 йил — Буюк кўллар минтақасидаги этник ва минтақавий можаролар қурбонларига ёрдам бериш; 2003 йил — Ироқдаги миссия, Бағдодда Қизил Хоч вакилларига террорчилик ҳужумидан кейин ходимлар олиб чиқилган; 1979-2004 - Афғон-Покистон чегарасида ва Афғонистоннинг ўзида олиб борилган ишлар.

4. “Гринпис” жамиятининг фаолиятини таҳлил қилинг.

- Ижобий томонлар.
- Салбий томонлар.

Хулоса чиқаринг.

5. Қўйида келтирилган манбалардан фойдаланиб, Оролни қутқариш халқаро жамғармаси фаолияти тўғрисида илмий иш олиб боринг.

• Орол денгизининг қуриши сабабларини аниqlанг, ушбу сабабларни табиий ва антропоген сифатида таснифланг:

- Оролни қутқариш Халқаро жамғармаси фаолиятини баҳоланг;
- Оролни қутқариш бўйича мавжуд вазиятни баҳоланг ва тавсияларингизни беринг.

ЖАХОННИНГ ЗАМОНАВИЙ СИЁСИЙ ТИЗИМИ

5-боб

20-§. ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРНИНГ БИПОЛЯР ТИЗИМИНИНГ ЎЗГАРИШИ ВА ҚУЛАШИ (1985—1996-йиллар)

Эсдасақланг

1945—1985 йилда биполяр тизимини шакллантириш ва ривожлантириш босқичларининг сабаблари.

Трансформация ва биполяр тизимнинг қулаши. Биполяр ёки Ялта-Потсдам халқаро муносабатлар тизими, Иккінчи жағон урушидан кейин юзага келген тизим, бир пайтда энг йирик ҳарбий-сиёсий блоклар — НАТО ва Варшава шартномаси ташкилоти (ВШТ) лидерлари бўлган қудратли олий ҳокимиятлар СССР ва АҚШ фикрларининг мувофиқлиги натижасида пайдо бўлган. Блок тартиби лидерлар қабул қилган қарорларнинг мазкур ташкилотнинг бошқа аъзолари томонидан бажарилишини кифоятлаган.

Бундан ташқари, СССР ва АҚШ ривожланаётган давлатлар тегишли бўлган учинчи дунёда ўз таъсир доираларига эга әдилар. Бу давлатларнинг кўпчилигига иқтисодий ва ижтимоий муаммолар, шунингдек, сиёсий кучлар ва намояндалар ҳукмронлик ўрнининг мустаҳкамлиги ташқаридан ёрдам ва қўллаб-қувватлаш билан боғлиқ эди. Учинчи дунё мамлакатларининг ўзларига йўналтирилган ташқи сиёsatдаги хатти-харакатини белгилаб олиб, кучли давлатлар бу вазиятдан ўзларининг манфаатларида фойдаландилар.

АҚШ ва СССР (НАТО ва ВШТ) жойлашган қарама-қаршилик ҳолати, томонларнинг мунтазам равишда бир-бирларига душманона қадамлар қўйишига олиб келди. Шу билан бирга, “қўрқув мувозанати” асосида ядро кучини тўхтатиш ва стратегик барқарорлик концепциясига риоя қилган ҳолда, улар тўқнашувлар ва ташқи можаролар катта уруш хавфини туғдирмаслигини таъминладилар.

Бугундарсда:

- халқаро муносабатларнинг Ялта-Потсдам тизимининг қулаши сабабларини таҳлилқиламиз.
- Жағоннинг биполяр тизимининг қулаш хусусиятларини тавсифлаймиз.

Калит сўзлар:

халқаро муносабатлар, халқаро муносабатлар тизими, биполяр тизим, қарама-қарши ва кооператив биполярлик

Эсдасақланғ

Ялта-Потсдамгизими қаттық тартибгаәга, халқаромуносабатларгадоир мұхим масалаларни ҳал этишдас самаралива яшовчан тизим әди.

Ушбу тизимнинг узок муддатли барқарорликка әришишига имкон бермайдиган омил ижтимоий ва ахлоқий қадриятларнинг турли хил тизимлари қарама-қаршилигіда келиб чиқсан *мафкуравий қарама-қаршилик* әди. Бир томондан — тенглик, ижтимоий адолат, жамоачилик, номоддий қадриятларнинг устуворлиги ғоялари; бошқа томондан — әркинлик, рақобат, индивидуаллик, моддий истеъмол ғоялари. Мафкуравий қутбланиш томонларнинг мурасасизлигини аниқлади, уларга қарама-қарши ижтимоий-сиёсий тизим устидан мутлақ ғалабага қаратылған стратегик йүналишдан воз кечишга имкон бермади.

1940 йилларнинг ўрталаридан 1980 йилларнинг ўрталарига қадар Ялта-Потсдам тартиби қарама-қарши әди.

Вазият 1985 йилда СССР Марказий Құмитасининг Баш котиби М. С. Горбачевнинг келиши билан үзгарды.

Эътиборберинг!

Қарама-қарши биполярлық **кооперация** биполярлигига үзгара бошлади.

Совет Иттифоқининг янги раҳбари томонидан эълон қилинган қайта қуриш сиёсати халқаро муносабатларда ўз аксини топди. Горбачёвнинг ташқи сиёсати "янги сиёсий фикрлаш"нинг мавҳум тамойилларини тасдиқлаш учун Farbga бир томонлама ён беришга олиб келди". Янги совет раҳбари СССРнинг учинчи дунёдан чиқиб кетиши томон йўл олди, 1991 йилга келиб эса амалда барча иттифоқчиларидан айрилди. Ушбу бўшлиқни тезда АҚШ тўлдира бошлади.

Қуролланиш масаласи бўйича Совет-Америка диалоги тикланди. 1985—1988 йилларда Совет-Америка музокараплари олий даражада бўлиб ўтди. Улар ядрорий қуролларни қисқартириш масаласини мухокама қилишди. Музокараплар давомида ижобий натижаларга эришилди. Шундай қилиб, 1987 йил декабрда *СССР ва АҚШ ўртасида ўрта ва қисқа масофали ракеталарни йўқ қилиш тўгрисидаги шартнома* имзоланди ва 1988 йил июнь ойида кучга кирди.

Дунё демократик ҳамжамияти Совет қўшинларининг 1989 йилда Афғонистондан олиб чиқилишини мамнуният билан қабул қилди, бу минтақавий можароларни сиёсий ҳал этишда мұхим қадам сифатида баҳоланди. СССРдаги қайта қуриш социалистик мамлакатларда инқизозни келтириб чиқарди. 1989 йилда социалистик тизимнинг емирилиб қулаши содир бўлди. СССРнинг стратегик мавқеи ҳалокатли

равища ёмонлашди. Ушбу жараённинг энг авж нүктаси 1990 йилда ГДР ва ГФРнинг бирлашиши бўлди. СССР хавфсизлиги учун ушбу муҳим масалада, М. С. Горбачёв Фарбга бир томонлама ён берди.

1991 йил баҳорида СЭВ ва ВШТ нинг тарқатилиши расмий равища расмийлаштирилди. Шундан сўнг, Шарқий Европа мамлакатларининг чегаралари Фарбий Европа товарлари ва капиталининг кенг кириб бориши учун очиқ бўлиб қолди.

Горбачёв ҳокимиютининг сусайишини кузатиб, Америка маъмурияти Совет Иттифоқи билан стратегик қурол назорати тўғрисида битим тузиш бўйича музокарапар натижаларидан хавфсирашни бошлади. 1991 йилда Совет-Америка навбатдаги учрашуви бўлиб ўтди, унинг давомида **Стратегик ҳужум қуролларни қисқартириш шартномаси (СҲҚ-1)** имзоланди.

1991 йил 8 декабрда учта совет республикалари — Белоруссия, РСФСР ва Украина раҳбарлари Беловежская Пушчада (Белоруссия) бўлиб ўтган йиғилишда СССР мавжудлигини тўхтатганлигини эълон қилишди ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигини (МДҲ) тузиш тўғрисидаги битимни имзоладилар. 25 декабрда СССР Президенти М.С. Горбачёв СССР Президенти сифатидаги фаолияти тўхтатилишини эълон қилди. 26 декабрда СССР Олий Кенгаши Юқори палатасининг сессиясида СССР тугатилиши тўғрисида декларация қабул қилинди.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан кейин халқаро муносабатларнинг йўналишини белгиловчи иккинчи жаҳон қутби бўлган СССРнинг дунё сиёсий харитасидан йўқолиши биполяр тизимнинг қулашига олиб келди.

Биполяр тузилманинг қулаши (1991—1996). СССРнинг ўз-ўзидан тугаши ва биполяр тизимнинг парчаланиши халқаро муносабатларнинг табиатини бутунлай ўзгартирди.

Ўрта ва қисқа масофали ракеталарни йўқ қилиш тўғрисида Совет-Америка шартномасини имзолаш.
М.С. Горбачев ва Р. Рейган. Вашингтон. 1987 йил, 8 декабрь

Эътиборберинг!

90-йилларнинг биринчи ярми биполяр тузилишнинг парчаланишининг якуний босқичи бўлиб, бу даврда жаҳон жараёнларининг бошқарилиши йўқолди:

- Советтаъсири остида бўлган давлатларназоратсиз ҳолатдаэди;
- АҚШ таъсири доирасидаги давлатларбир умумий душман йўқлигидан мустақил ҳаракат қила бошладилар;
- сепаратив, этник ва диний ҳаракатларнинг фаоллашишинатижасида “дунёнинг бўлиниб кетиши” кучайди;
- халқаро муносабатлардакучнинг аҳамияти ошиб борди.

Шу билан бирга, дунёда юзага келган маҳаллий ва минтақавий можаролар жаҳон урушининг бошланишига олиб келмади.

90-йилларнинг ўрталарида Россиянинг (СССР вориси) АҚШга қарши туриш қобилиятига эга эмаслиги ва халқаро муносабатларда Farbga қарши чиқиш нияти йўқлиги маълум бўлди. Аксинча, у ҳатто бу ҳамкорлик учун шароитлар ўзининг миллий манфаатларига мос келмаса ҳам, улар билан ҳамкорлик қилишга интилади. Ўз навбатида, АҚШни халқаро сиёsatдаги асосий рақиб сифатида кўришни бошлаган Хитой, 1945—1991 йилларда СССР эгаллаб турган АҚШ га қарши салмоқли ролни, халқаро муносабатлардаги ролини ўйнаш имкониятини йиға олмади. Натижада, дунёда ноёб вазият пайдо бўлди: АҚШ рақобатдан ташқарида эди. Бу уларни рақобатдош устунликларни англаш ва миллий манфаатларига мос келадиган халқаро тартибни яратиш учун тажовузкор ташқи сиёsat юритишга унади.

АҚШ ташқи сиёsatининг пировард мақсади Қўшма Штатларнинг асосий манфаатларига мос равишда кооператив дунё ҳамжамиятини яратиш эди. Ягона супер куч учун муҳим бўлган нарса, дунё сиёсий майдонида унга қарши тура оладиган рақибнинг (давлат ёки давлатлар коалициясининг) йўқлиги эди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Ялта-Потсдам халқаро муносабатлар тизимига тавсиф беринг.
2. “Қарама-қарши ва кооператив биполярлик” тушунчаси мазмунини очиб беринг.
3. Хронологик рамкаларни айтинг ва биполяр тизимнинг қулашининг якуний мазмунини очиб беринг.

◆ Вазифа

Қўшимча тарихий материаллардан фойдаланиб, СССР парчаланиши жараёни ҳақида қисқача эссе ёзинг.

21-§. ДУНЁ ТУЗИЛИШИННИГ ПОСТ-БИПОЛЯР ТИЗИМИ

Бир қутбли дунё (плюрализмча бир қутблилик). 90-йилларнинг иккинчи ярмида халқаро муносабатларнинг янги тизимини шакллантириш жараёни бошланди. Бу вақтда намоён бўлди:

1) дунё давлатларининг ўзаро боғлиқлиги улар ўртасидаги молиявий, иқтисодий, савдо ва сиёсий алоқаларнинг интенсивлиги кескин ошиши натижасида ўсди;

2) дунё ахборот оқимлари ҳажмининг ошиши, алоқа воситаларининг ривожланиши.

Биполяр дунё даврининг сиёсий ажралишини тугатиш бу алоқаларга дунёвий характер берди. Энди сайёрамизнинг барча қисмлари глобал молиявий ва ахборот оқимларига сайёранинг ҳамма қисми, шу жумладан 1991 йилгача улардан нисбатан яккаланиб қолганлар ҳам жалб қилинди.

АҚШ ва унинг иттифоқчилари саъй-харакати билан **плюрализмча бир қутблилик**¹ шакллана бошлади.

90-йилларнинг иккинчи ярми ва 2000-йилларнинг бошларида биполяр (бир қутбли) дунё энг эҳтимолий бўлиб туюлди ва СССР парчаланганидан кейин **ягона дунё кучига** айланган АҚШ билан боғланди. Ушбу далилга қўшимча равища қўйидагилар келтирилди:

— фақат АҚШ симметрик кучга эга, яъни бир вақтнинг ўзида ҳарбий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларда;

— Америка ривожланиш моделининг устунлиги, бу АҚШнинг муваффақиятли тарихида исботланган ва энг муҳими, совук урушдаги ғалаба билан тасдиқланган;

— АҚШда жиддий рақобатчи йўқ.

Плюрализмча бир қутблилиknинг шаклланиши қўйидаги ҳаракатларда намоён бўлди:

— дунёда демократияни (“демократияни кенгайтириш” таълимотини) ёйишга ёрдам қилиш бўйича 1993 йилдаги АҚШ маъмуриятининг қарори;

— Шимолий Атлантика альянсининг янги аъзоларни жалб қилиш орқали шарққа томон кенгайиши, 1996 йил декабрь ойида НАТО Кенгашининг Брюссель сессиясидан бошланиб, альянсга янги аъзоларни қабул қилиш жадвали тасдиқланди;

Бугундарсда:

- Халқаро муносабатлар янги тизимининг шаклланиш жараёнини тавсифлаймиз.

Калит сўзлар:

бир қутбли дунё, плюрализмча бир қутблилик, АҚШнинг глобал стратегияси, огоҳлантирувчи зарба, чекланган суверенитет, кўп векторли ташқи сиёсат, постбиполяр тизим

¹Плюрализмча бир қутблилик — ягона қутб (ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, молиявий ва бошқа кучларга эга бўлган куч маркази, шунингдек, жаҳон жараёнларини тартибга солиш истаги, бошқа иштирокчиларнинг жаҳон саҳнасидаги хатти-харакати чизиги) НАТО институтлари ва G7 томонидан бирлаштирилган АҚШ ва бутун Фарбни ташкил қиласи. Фарбий қутб бир хил эмас, унинг аъзолари жамоавий ҳокимият учун турли хил ҳисса қўшадилар ва турли вақтларда уларнинг иттифоқчилик муносабатлари турли даражадаги бирдамлик билан ажралиб туради.

— НАТО кенгаши Париж Кенгашининг 1999 йилда альянс учун янги стратегик концепцияни қабул қилиши ва Шимолий Атлантиканан ташқарыда жавобгарлик доирасини кенгайтириш түғрисидаги қарори;

— АҚШ ва унинг баъзи иттифоқчилари 1996 ва 1999 йилларда собиқ Югославияда, 1991, 1998 йилларда Ироқда ва 2001—2002 йилларда Афғонистонда ўзлари учун манфаатли халқаро тартиб ўрнатиш учун кучдан фаол фойдаланганлар.

2001 йил сентябрь ойида АҚШда бўлиб ўтган террорчилик ҳаракатлари уларнинг хусуий халқаро ҳаёт қоидаларини белгилаш истагига туртки берди. 2002 йил 29 январда АҚШ Конгрессида сўзлаган Президент кичик Жорж Буш, АҚШ таҳдидини йўқ қилиш учун *бир томонлама ҳаракатларни амалга ошириши мумкинлигини*, улар хавф кучайиб бораётган шароитда воқеалар содир бўлишини кутиш ниятида эмаслигини айтди. **АҚШ замонавий дунёда алоҳида роль ўйнаб, ўзларини ташқи конвенциялар ва келишувларга қарам бўлмаслиги керак, деб ҳисоблайди.**

Совуқ уруш тугаганидан бери биринчи марта АҚШда Американинг барқарор дунё тартибини қандай яратиши керак деган саволга жавоб сифатида **янги глобал стратегия ишлаб чиқилди**.

Глобал стратегия асосига еттита тамоил олинди:

1. АҚШга teng рақобатчи бўлмаган *бир қутбли дунёга жиддий тарафдорлик*. Америка ҳеч қандай давлатга, биронта ҳам коалициянинг ўз даражасига яқинлашишига йўл қўймайди.

2. АҚШ накд пул таҳдидларини кўриб чиқди. *Янги таҳдидларга* фавқулодда вайрон келтириб чиқариши мумкин бўлган террорчиларнинг кичик групҳлари киритилди. Уларнинг қўлида ядро, кимёвий ёки биологик қуроллар бўлиши мумкин, улар ҳақида АҚШ маълумотга эга эмас. Аммо террор асрида ҳимоячиларда хато бўлмаслиги керак. Душман — музокарага киришиш учун, кучлар мувозанатида ўйнаш учун давлат эмас, ушлаб туриш стратегиясидан фойдаланиш нияти йўқ. Йўқ қилиниш таҳди迪 тегишли чораларни талаб қиласди. Террорчиларни тинчлантириш ёки қўрқитиш мумкин эмас, улар йўқ қилиниши керак.

3. Ҳеч қандай тўхтатиш ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Ягона самарали усул — бу ҳужум, биринчи бўлиб ҳужум қилиш. **Огоҳлантириш зарбаси** — бу янги вақтнинг зарурати мана шу. Олдингисидан камроқ аниқланган таҳдид тезкор чораларни талаб қиласди, акс ҳолда бу жуда кеч бўлади.

4. **Суверенлик тушунчаси қайта кўриб чиқилиши керак.** Суверенитетнинг муқаддаслиги, чегаралар мустаҳкамлиги ва бошқалар ўтмишдаги нарсадир. Террорчиларни “ушлаб туриш” мумкин эмаслиги сабабли, АҚШ давлат чегараларини аввалгидек ҳурмат қилмасдан, ҳамма жойда зарба беришга тайёр бўлиши керак. Террорчилар

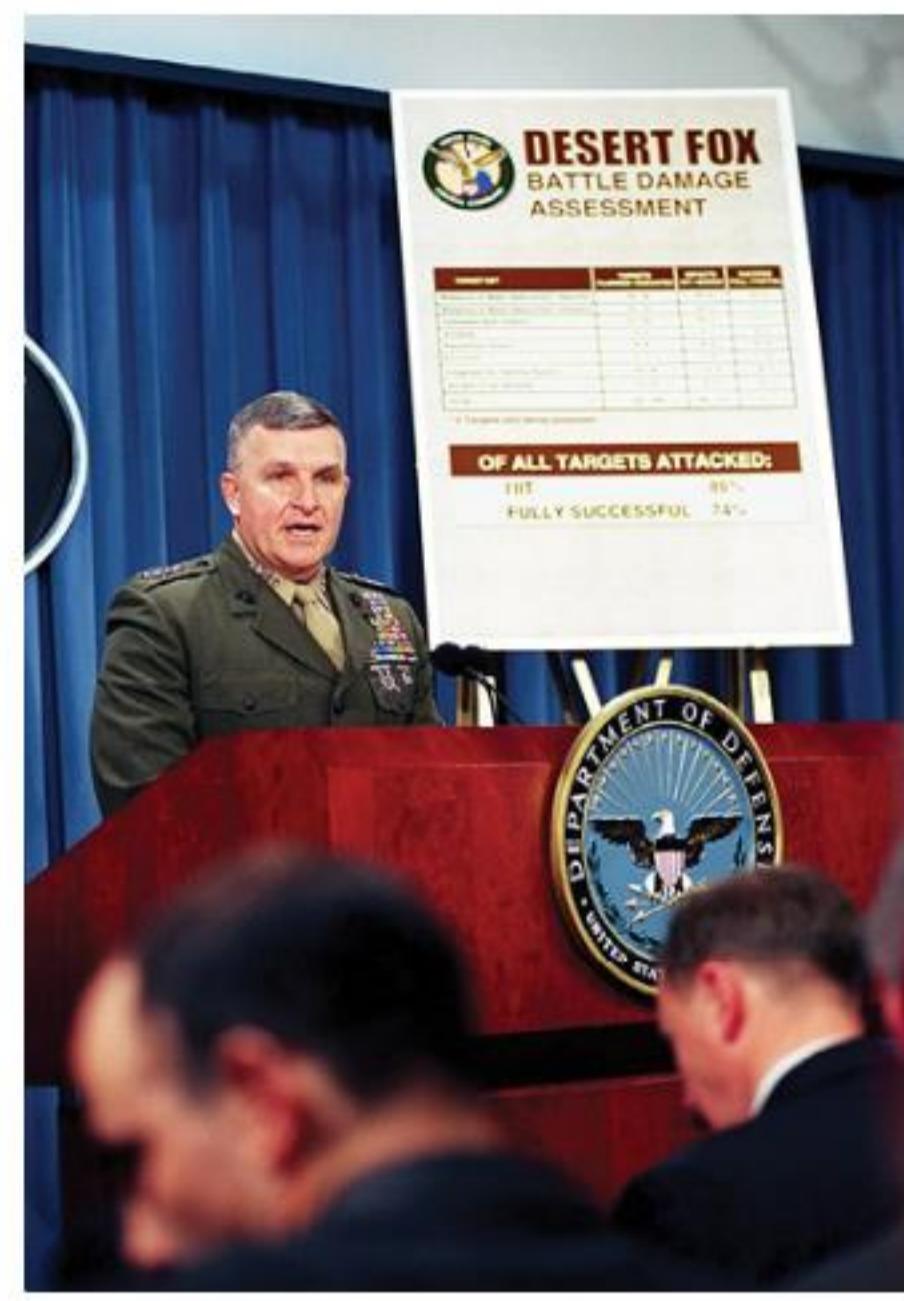
чегараларни ҳурмат қилмайды, АҚШ ҳам шундай қиласы. *Суверенитеттинг “чекланганлиги”* пайдо бўлади. Ҳукуматлар ўз чегараларида содир бўлаётган нарсалар учун жавобгардирлар. Агар ҳукуматлар ушбу мажбуриятларни бажара олмаса, улар суверенитет имтиёзларидан маҳрум бўлишади. Бошқа ҳукуматлар, шу жумладан АҚШ ҳукумати, суверенитетни бузиш ҳуқуқини, хусусан, ўзини ҳимоя қилиш учун огоҳлантирувчи зарба бериш ҳуқуқини олишади.

5. Кўп томонлама шартномалар, мудофаа ва хавфсизликни таъминлаш соҳасида ҳамкорлик тўғрисидаги битимлар аввалги аҳамиятини йўқотмоқда. 11 сентябрдан сўнг дунё **биринчи навбатда ўзининг адолатли тушунчасига**, сўнгра Киото баённомаси, Халқаро суд ёки Биологик қурол бўйича конвенция каби халқаро шартномаларга таяниши керак. АҚШ шартномавий ёрдамсиз ҳам етарлича кучлидир.

6. Уюшмалар чекланган қийматга эга. Бу НАТО ёки Япония билан тузилган шартномадан воз кечиш керак дегани эмас, лекин бу Америка зарур бўлган ҳолларда иттифоқлардан фойдаланиб, ўз асосий вазифасини ўз кучи билан бажаришга тайёрлигини англатади.

7. Янги стратегия халқаро барқарорликка муҳим аҳамият бермайди. Үнга ишониш — ўтмишдаги ёндашув. Дунё **Американинг бир томонлилиги** билан келишиб олишга мажбур бўлади. Барқарорлик энди мақсадга ўз ҳолича айланиши мумкин эмас. Америка қандайдир глобал барқарор тартибни ўрнатмоқчи эмас, у ўзининг ашаддий душманини йўқ қилмоқчи.

Вашингтон ташқи сиёсатининг янги концепцияси, унинг асосий элементи бўлган **огоҳлантирувчи зарба** АҚШ га барча келишувларни бузган ҳолда ядро қуролидан фойдаланиш имкониятини берди. АҚШ биологик қуроллар тўғрисидаги конвенцияни рад этди, ядерий синовларни тўлиқ тақиқлаш тўғрисидаги шартномани ратификация қилишдан бош тортди, Халқаро жиноят судининг юрисдикциясини тан олмади. 2002 йил 14 июня АҚШ 1972 йилдаги ПРО шартномасидан чиқди. 2001 йил **11 сентябрь** воқеаларидан кейин АҚШ сўзнинг кенг

“Чўл тулкиси” операцияси тугаганидан кейин журналистлар учун ўтказилган брифингда АҚШ Марказий қўмондонлиги бошлиғи генерал Энтони Зинни. 1998 йил
21 декабрь

маъносида ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқига эга эканлигини таъкидлаб, 2003 йил 20 марта улар Ироққа бостириб киришни бошлиши ва натижада С. Хусейн режими ағдарилди.

XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги ўрталарига келиб халқаро муносабатлар тизими плюрализмча бир қутблилик эди, чунки АҚШ ўзининг ташқи сиёсатини олиб бориша халқаро муносабатларнинг бошқа иштирокчилари билан, хусусан, G8 — АҚШдан ташқари, Буюк Британия, Германия, Франция, Италия, Канада, Япония ва Россия (2014 йилгача) каби давлатларни ўз ичига олган нуфузли норасмий давлатлараро тузилма билан ҳам ҳисоб-китоб қилиши керак эди.

Халқаро муносабатларнинг янги тизимини шакллантириш. XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги охирига келиб Халқаро муаммоларни ҳал қилишда АҚШнинг дангал ёндашуви замонавий дунёning ривожланишидаги қийинчиликларни тушунишга имкон берди. АҚШнинг янги дунё тартибини яратувчиси сифатида иштирок этиш имконияти ва қобилиятига оид тасаввурлар унинг фақат ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ва халқаро муносабатларнинг бошқа иштирокчиларини менсимай қўйғанлигидан тарқалиб кетди.

Эътиборберинг!

Дунё ҳамжамиятининг қатъий талаби бир қутбли дунёning қурилиши эмас, балки унинг барча иштирокчиларининг ўзаро муносабатига қаратилган халқаро муносабатлартизими ни шакллантириш эди.

СССРнинг ўз-ўзини тугатиши ва икки томонлама тизимнинг қулаши натижасида пайдо бўлган мустақил давлатлар **кўп векторли ташқи сиёсатни** амалга ошира бошладилар, бу уларнинг мустақиллигини таъминлаш, барча давлатлар билан халқаро ҳамкорликнинг асосий институтлари — халқаро форумлар ва ташкилотлар билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатиш орқали мақбул ташқи сиёсат ва ташқи иқтисодий қарорлар қабул қилиш имкониятларини яратишга қаратилган эди.

Эсадасақланг

Кўп векторли сиёсат турли геосиёсий ва иқтисодий куч марказлари билан ҳамкорликда кучлар мувозанатини топишни ўз ичига олади.

XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги охирига келиб қўйидаги муносабатлар халқаро муносабатлар тизимининг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатишни бошлади:

1. Глобаллашув. Бу иқтисодиётнинг халқаро миқёсда кенгайиши, ахборот оқимлари капиталнинг, одамларнинг ўзлари дунё бўйлаб тобора ошиб бораётган чегаралар билан намоён бўлади. Глобаллашув

натижасида дунё тобора яхлит ва ўзаро боғлиқ бўлиб бормоқда. Дунёнинг бир қисмидаги ҳар қандай силжишлар бошқа қисмларида акс садо беради. Шу билан бирга, глобаллашув салбий оқибатларга ҳам эга бўлган қарама-қарши жараён бўлиб, давлатларни ўзини яккалаш чораларини кўришга ундаиди.

2. Глобал муаммоларнинг ўсиши, уларни ҳал этиш жаҳон ҳамжамиятининг биргаликдаги саъй-харакатларини талаб қиласди. Шундай қилиб, сайёрамиздаги иқлим аномалиялари билан боғлиқ муаммолар инсоният учун тобора муҳим аҳамият касб этмоқда.

3. Жаҳон миқёсидаги янги кучларнинг халқаро ҳаётдаги ролининг тобора ортиб бориши, биринчи навбатда Хитой, Ҳиндистон ва Бразилия, Эрон, Жанубий Африка ва бошқалар. Халқаро муносабатларнинг шаклланаётган тизими фақат Атлантика кучларига боғлиқ бўлиб қолишдан тўхтади.

4. Жаҳон ҳамжамиятидаги ижтимоий тенгсизликнинг чуқурлашиши глобал жамиятнинг бойлик ва барқарорлик (“олтин миллиард”) ва қашшоқлик дунёси, бекарорлик, зиддиятларга тобора бўлиниб бориши натижаси сабаб бўлган. Ушбу дунё қутблари ўртасида қарама-қаршилик кучаймоқда. Бу радикал ҳаракатларга ёрдам беради, халқаро террорчилик манбаларидан бири ҳисобланади. Қашшоқлик дунёси адолат тикланишини истайди ва бунинг учун қашшоқ одамлар ҳар қандай террорчиларни қўллаб-қувватлаши мумкин.

Жаҳон сиёсатида янги ҳаракатдаги шахслар ва янги глобал миқёсидаги тенденциялар пайдо бўлди. Трансмиллий корпорациялар (ТМК) ва халқаро ташкилотлар, глобал алоқа тизими, жаҳон иқтисодий ўзаро боғлиқлиги, ҳарбий омилнинг ўзгарувчан роли, кўп жиҳатдан бирлашган оммавий маданиятнинг тарқалиши, ички ва халқаро муаммоларнинг ўзаро аралашиши, глобал демократлаштириш¹ тўлқини — буларнинг барчаси бугунги кунда халқаро муносабатларнинг янги қирраларини белгилайди. Brexit, АҚШ Президенти Д.Трампнинг АҚШнинг европалик иттифоқчиларига бўлган даъволари, Россиянинг ён бермаслиги ва Хитой билан муносабатлари дунё сиёсатидаги ўзгаришлар ва Фарбнинг ҳукмронлигига шубҳа туғдиради.

Эътиборберинг!

Замонавий халқаро муносабатларҳали якуний шаклланган тизим эмас ва ҳали ташкил топиш жараёнида турибди. Биполяр ва якка қутбли дунё ўрнига кўп қутбли ва кўп ўлчовли янги дунё тизими келади.

Замонавий халқаро муносабатлар тизимини яратиш жараёнида ягона жаҳон ҳамжамияти элементларининг шаклланишига қарамай,

¹Глобал демократлаштириш тўлқинлари — жаҳон тарихидаги демократик жараёнлар ривожланиши билан боғлиқ бўлган даврлардир.

янги бекарорлаштирувчи кучлар ва тенденциялар пайдо бўлди, “янги авлод” низолари пайдо бўлди.

Булар янги маҳаллий, биринчи навбатда, этнополитик можаролар, ривожланган шимолдан орқага — ортда қолган жануб йўналишдаги кескинлик, ҳар доим ҳам бир-бири билан бирлаштирилмайдиган янги халқаро режимларнинг хилма-хиллиги, ривожланган жамиятга қўшилиб кета олмайдиган қуи табаканинг пайдо бўлишига олиб келадиган янги миграция оқимлари, глобал режим ўзгаришлари (демократлаштириш тўлқинлари), натижасида сиёсий ва бошқа бекарорлик ва бошқалар.

Эсадасақланг

Халқаро муносабатларнинг замонавий тизими бугунги кунда ўтиш ҳолатидатурибди: анъ-анавий кучлар ва қонунийлик, янги омиллар ва тенденцияларунда ўзаро ҳаракат қиласи.

Халқаро муносабатларнинг халқаро тизимининг кўп ўлчамлилиги иқтисодий, ҳарбий-стратегик, геосиёсий, дипломатик, маданий — мафкуравий, алоқа ва бошқа йўналишларни ўз ичига олади.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Биполяр тизим қулаганидан кейин бир қутбли дунё пайдо бўлиши фойдасига қандай далиллар келтирилди?
2. “Кўп векторли ташқи сиёsat” тушунчасининг маъносини очиб беринг.
3. Нега халқаро муносабатларнинг бир қутбли тизими яратилмаган?

◆ Вазифалар

Жадвалларни тўлдиринг.

АҚШ глобал стратегиясининг тамойиллари (2000 йилларнинг боши)

Номи	Мазмуни

Халқаро муносабатларнинг янги тизимини шакллантиришга таъсир қилувчи омиллар.

Номи	Мазмуни

22-§. ХАЛҚАРО МУНОСАБАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ҲОЗИРГИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Халқаро муносабатларнинг ҳозирги босқичи дунё иттифоқларининг тугатилиши билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар кўлами билан тавсифланади. Бугунги кунда халқаро муносабатларни ривожлантиришда қуидаги тенденциялар ажralиб туради:

1. Халқаро муносабатлар иштироқчилари сонининг кўпайиши. Халқаро муносабатлардаги муҳим иштироқчилари халқаро ташкилотлар — давлатлараво ва нодавлат ташкилотлар ҳисобланади.

Давлатлараво ташкилотлар — давлатларнинг шартномаларга асосланган барқарор бирлашмалари ҳисобланади. Давлатлараво муносабатларнинг мураккаблиги, халқаро ҳаётни тартибга солиш **нодавлат ташкилотларнинг** ташкил қилинишига олиб келди, улар соғ нодавлат ёки аралаш характерга эга бўлиши мумкин: ҳукумат тузилмаларини, ижтимоий ташкилотларни ва алоҳида аъзоларни қамраб олиши мумкин. Халқаро ташкилотлар давлатлараво муносабатларга ўз номидан ва улар таркибига кирган давлатлар номидан киришлари мумкин.

2012 йилда Пекин шаҳрида Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг (ШХТ) саммити бўлиб ўтди, унда ташкилот доирасидаги ҳамкорликни кенгайтириш, узоқ муддатли тинчлик ва ўзаро фаровонликни ўрнатиш, шунингдек, ахборот хабари бўйича ҳужжатлар тўплами қабул қилинди.

Халқаро ташкилотлар халқаро муносабатларнинг турли қирраларини қамраб олади. Улар иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа соҳаларда яратилади. Халқаро ташкилотлар таркибига қўйидагилар киради:

- минтақавий ташкилотлар (ЕИ, ШХТ, АСЕАН);
- савдо, молия ва бошқаларни қамраб оладиган иқтисодий характердаги ташкилотлар (МВФ);
- жаҳон иқтисодиётининг алоҳида тармоқлари соҳасидаги ташкилотлар (МАГАТЭ, ОПЕК);
- сиёсий — иқтисодий ташкилотлар (ОАЭ);
- профессионал ташкилотлар (журналистларнинг халқаро ташкилоти, ИНТЕРПОЛ);
- демографик ташкилотлар (Халқаро аёллар демократик федерацияси, Жаҳон ёшлар уюшмаси);
- маданият ва спорт соҳасидаги ташкилотлар (ЮНЕСКО, МОК);
- ҳарбий-сиёсий ташкилотлар (НАТО, КХШТ);
- касаба уюшмалари ташкилотлари (Жаҳон меҳнат конфедерацияси);
- тинчлик ва ҳамжиҳатликни қўллаб-қувватловчи ташкилотлар (Жаҳон тинчлик кенгаши);
- диний ташкилотлар (жаҳон черковлари кенгаши);
- экологик ташкилотлар (Гринпис).

Бугундарсда:

- Ҳозирги халқаро муносабатларни ривожлантиришнинг асосий тенденцияларини атамиз ва таҳлил қиласиз.

Калит сўзлар:

кўп қутбли дунё, халқаро ташкилотлар, глобаллашув, минтақалашув, интеграция, ғоясизлаштириш, халқаро сиёсий ўзаро таъсирларнинг янги шакллари, демократлаштириш, инсонпарварлаштириш

БМТ халқаро муносабатлар тизимида әнг муҳим роль үйнайды. Бу тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, барча халқларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиётига ҳисса қўшиш мақсадида турли давлатлар ўртасидаги кўп қиррали ҳамкорлик механизмига айланди.

Халқаро монополиялар (ТНК) жаҳон саҳнасида катта таъсирга эга. Улар улкан иқтисодий ресурсларга эга, бу эса бу борада йирик давлатларга ҳам устунлик беради. Жаҳон сиёсатининг шаклланиши ва фаолиятининг таъсирчан субъекти — бу ўз мамлакатлари ва умуман олганда ташқи сиёсий стратегиясининг асосий тамойилларини ишлаб чиқишида ҳал қилувчи роль үйнайдиган одамларнинг ўзи.

2. Ҳокимиятнинг тарқалиши, халқаро муносабатларнинг биполяр тизимининг йўқ қилинишига боғлиқ. Ҳозирги вақтда янги дунё иқтисодий ва сиёсий марказлари таъсири шаклланмоқда.

Бунда, баъзи олимларнинг фикрига кўра, бугунги кунда АҚШ, Фарбий Европа ва Японияда жамоавий етакчилик тизими ишлаб чиқилмоқда, бошқалари эса СССР ўрнига Хитой АҚШ билан мафкуравий ва ҳарбий-сиёсий қарама-қаршиликка дуч келадиган биполяр тизимнинг тикланиши ҳақида гапиришмоқда, учинчилари АҚШни дунёning ягона лидери деб билишади. Халқаро ҳаётда баъзи “куч марказлари” пайдо бўлиши билан боғлиқ бошқа тахминлар ҳам мавжуд.

Бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти алоҳида давлатларнинг мутлақ етакчилигини истисно қиласидиган позицияни ўрнатмоқда. Баҳс ва можароларни тинч йўл билан ҳал қилиш учун янги имкониятлар очадиган халқаро тенденциялар кўп қутбли дунёning шаклланишида асосий тенденция ҳисобланади.

Эътиборберинг!

Халқаро муносабатларнинг кўп қутбли тизими деганда унга бир нечта (тўртта ва ундан кўп) ўзаро халқаро муносабатларга ўзининг иқтисодий, сиёсий, ҳарбий — кучлар ва маданий-маърифий таъсириининг бирлашган потенциалларини қиёслаб бўладиган энг нуфузли давлатларнинг мавжудлиги хос бўлган дунё ташкилоти тушунилади.

3. Замонавий халқаро муносабатларнинг глобаллашуви. Бу замонавий дунё тизимининг муҳим жиҳати бўлиб, сайёрамизнинг ривожланишини белгилайдиган энг таъсирли кучлардан бирига айланди. Глобаллашув мамлакатлар ва халқлар учун ўзаро ҳамкорлик ва ўзаро бойлик учун янги имкониятларни очди. Глобаллашув қўйидаги жараёнларда ўз ифодасини топади:

- давлатлараро чегараларнинг ўтказувчанлиги ошиши;
- капитал, ахборот, хизмат ва инсон ресурсларининг трансмиллий оқими ҳажми ва интенсивлигининг кескин ўсиши;
- сайёрамизнинг барча қисмларида умумий истеъмол стандартларини оммавий тақсимлаш;

- жағон иқтисодиёти ва халқаро муносабатларни нодавлат тартибга солувчилар ролини күчайтириш;
- ички ва ташқи сиёсатни фарқлашнинг мумкин эмаслиги;
- алоқа коммуникациясининг ягона маконини шакллантириш.

Шу билан бирга глобаллашувнинг салбий оқибатлари ҳам үзини намоён қилмоқда.

Бу дунёда мавжуд бўлган қарама-қаршилик ва зиддиятларни күчайтиради, уларни глобаллаштиради, янги муаммоларни келтириб чиқаради: глобал экологик инқизоз, технологик ҳалокат хавфи ва бошқалар.

4. Замонавий халқаро муносабатларни мінтақалаштириш. Мінтақавийлаштириш жараёни глобаллашув, айниқса унинг энг ривожланган шакли — **интеграция** билан чамбарчас боғлиқ. Мінтақавийлик глобал тенденцияга айланди. ЕИ, АСЕАН, НАФТА, МДХ, МЕРКОСУР ва бошқалар пайдо бўлди. Улар асосан иқтисодий омиллар таъсирида шаклланди. Ушбу уюшмаларнинг асосий мақсади эркин савдо зоналари, эркин савдо режимларини яратиш эди. Сармоялар оқими ва технологик ҳамкорлик алоҳида мінтақалар ичida уларнике қараганда тезроқ үсмоқда. Баъзи пул тизимлари ўз мінтақалари доирасида роль ўйнайди: Европада — евро, Узок Шарқда — иена.

Мінтақавий тузилмалар миграция, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, телекоммуникацияларни ривожлантириш ва бошқа нозик соҳаларда ҳамкорлик қилиш учун кўпроқ мос келади.

ШХТга аъзо давлатлар Давлат раҳбарлари кенгашининг 17-мажлиси.
Астана, 2017 йил

Миллий чегараларни кесиб ўтадиган субмиллий минтақалар пайдо бўляпти. Италияда бундай минтақа Ломбардия, Испанияда — Каталония, Германияда — Баден-Вюртемберг, Қанадада — Онтарио ва Қвебек.

5. Замонавий халқаро муносабатларни ғоясизлантириш — оппозиция ва икки ижтимоий-сиёсий тизимнинг кураш тамойилларига асосланган ҳолда дунёнинг қарама-қарши қарашларини енгиб ўтишдир. Совук уруш билан боғлиқ мафкуравий хурофотлар ва стереотиплардан халос бўлиш, халқлар ва давлатларнинг иккита душман лагерларга бўлинниши, замонавий дунёнинг ўзаро боғлиқлиги ва яхлитлигини тан олиш, халқаро муносабатлар муаммоларини куч билан ҳал қилиш уринишларидан воз кечиш, дунё сиёсатининг асосий муаммоларни ҳал қилишда мувофиқлаштириш ва умумий ёндашиш истаги.

6. Хавфсизлик тўғрисида янги тушунча, унга кўра миллий хавфсизликни таъминлаш масалалари жамоавий ва умумбашарий хавфсизликни мустаҳкамлаш билан чамбарчас боғлиқ. Бугунги кунда миллий мудофаа учун зўравон босимга ишониш энди самарасиз эканлиги аён бўлди. Жамоавий хавфсизлик тизими тажовузкорга қарши курашда бошқа мамлакатларнинг кўп миллатли кучлари, ҳарбий ва иқтисодий имкониятларини ҳисобга олишга имкон беради. Бу миллий ҳарбий харажатларни сезиларли даражада камайтиради.

7. Халқаро сиёсий ҳамкорликнинг янги шаклларининг пайдо бўлиши, Жаҳон ҳамжамиятининг можаролар тарафларига таъсирини олдини олиш усулларини ишлаб чиқиш билан боғлиқ. Замонавий шароитда тинчликнинг самарали кафолатлари тизимини яратишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Шу мақсадда ҳарбий можароларнинг олдини олиш бўйича давлатлараро, минтақавий марказлар, доимий музокаралар механизмлари шакллантирилмоқда ва ҳарбий-сиёсий соҳада мустақил экспертиза ўtkazilmоқда. Ҳозирги пайтда музокаралар тобора ўзаро мақбул ечимларни топиш жараёни сифатида қаралмоқда, бунда томонлар ўзаро ён берадилар ва низоларни ҳал қилиш истагини билдирадилар.

8–9. Халқаро муносабатларни демократлаштириш ва инсонпарварлаштириш — ташқи сиёсатнинг жамият ички сиёсий тузилиши демократияси даражаси билан боғлиқлигини акс эттирувчи тенденциялардир. Ушбу тенденциялар дунё миқёсидаги ҳамкорликнинг чукурлашуви, халқаро муносабатлар иштирокчиларининг кўпайиши, сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар, черков, маданий, спорт ва бошқа ташкилотлар вакиллари ўртасидаги турли алоқаларни ривожлантиришда намоён бўлади. Бу, шунингдек, ҳуқуқий давлатлар ва фуқаролик жамиятларининг ҳамкорлиги ва ўзаро ёрдами, умумбашарий қадриятларнинг устуворлиги, илмий натижалар ва маданий мерос алмашинуви, қолоқлик ва қашшоқликни енгиш, инсон,

жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштиришни англатади; янги дунё сиёсий, иқтисодий, ахборот тартибини ўрнатиш. Халқаро алоқаларнинг инсонпарварлашуви жаҳон ҳамжамияти очлик, бемор, қочқинлар, табиий оғатлар қурбонларига, зўравонлик, сиёсий камситишларга ёрдам кўрсатаётган аниқ ҳолатларда намоён бўлади. Халқаро ҳамжамият террорчилик, экстремизм, диний ақидапарастлик, миллатчилик ва бошқаларга қарши тобора кўпроқ қарши чиқмоқда.

Халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган мурожаатлар, тавсиялар ўша ёки бошқа давлатларнинг позицияларига таъсир кўрсатмоқда.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Халқаро муносабатлар иштироқчилари сонининг кўпайиши нимага боғлиқ?
2. Халқаро нодавлат ташкилотлар қандай таркибда бўлиши мумкин?
3. Халқаро ташкилотлар халқаро муносабатларнинг қайси жиҳатларини қамраб олиши мумкин? Мисоллар келтиринг.

◆ Вазифалар

1. Кўшимча манбалардан фойдаланиб, субмиллий минтақалар бўйича ҳисобот тайёрланг.
2. Жадвални тўлдиринг.

Халқаро муносабатлар ривожланишининг ҳозирги тенденциялари

Номи	Мазмуни

6-боб

ХОЗИРГИ БОСҚИЧДА ТИНЧЛИК, ХАВФСИЗЛИКНИ САҚЛАШ МУАММОЛАР

23–24-§. ХАЛҚАРО ХАВФСИЗЛИККА ХОЗИРГИ ҚАРШИЛИКЛАР ВА ТАҲДИДЛАР

Бугундарсда:

- “Халқаро хавфсизлик” түшүнчесининг маңысина таҳлил қиласыз.
- Хозирги халқаро хавфсизликка қаршилик ва таҳдидларни аниқтаймиз ва күриб чиқамиз.

Калит сүзлар:

халқаро хавфсизлик сепаратизм, террорчилик фундаментализм, экстремизм, қочқынлар.

тартиб шароитида ўз мустақиллигини сақлашлари ва таъминлашлари керак;

— халқаро хавфсизликни таъминлашга халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари ва умумәттироф этилган нормаларига халқаро ҳуқуқ ва тартиб шароитида риоя қилинган тақдирдагина эришиш мүмкін.

Замонавий шароитда сепаратизм, террорчилик, фундаментализм, экстремизм ва қочқынлар муаммолари халқаро хавфсизликка таҳдид солмоқда.

A. Сепаратизм

Эсдасақланг

Сепаратизм(латинча *separatus*— "апохида")— ажратиш сиёсатива амалиёти, янги мустақил давлат(чикиш) яратиш ёки мухторият мақомини олиш мақсадидадавлатхудудини ажратиш.

Эътиборберинг!

Сепаратизм, бир томондан, халқарнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқининг халқаро тамойилига асосланганва халқаро тан олинган миллий-озодлик ва мустақилликка эришининг күринишидир, бошқа томондан, суверенитетнинг халқаро тамойиллари, давлатнинг яхлитлиги, чегараларнинг даҳлсизлигининг бузилишига олиб келади ва энг кескин давлатларарова миллатлараронализолар манбаи бўлиши мумкин.

Сепаратизмнинг сабаблари халқларнинг, этник ва диний озчиликларнинг ҳуқуқларининг қўпол равиша бузилиши билан боғлиқ. Бундай ҳолда, мустамлакачиликка қарши курашда, янги давлатларнинг шаклланишида бўлгани каби, сепаратизм ҳам ижобий роль ўйнаши мумкин.

Сепаратизм Австрия-Венгрия, СССР, Югославия, Чехословакия каби давлатларнинг қулашида ҳал қилувчи роль ўйнади.

Бугунги кунда сепаратизм ривожланган (Буюк Британия, Канада, Испания ва бошқалар) ҳамда ривожланаётган (Ҳиндистон, Покистон, Ироқ, Африка давлатлари) ҳаётида кўплаб қийин ва ўткир муаммоларни келтириб чиқармоқда.

Замонавий изланишларга кўра, дунёда 220 миллион аҳолига эга 12,7 миллион квадрат километр майдонни қамраб олувчи 50 та асосий сепаратизм марказлари мавжуд. Уларнинг 20 тасида можаролар қуролланганлик хусусиятига эга.

Сепаратчилик ҳаракатларини ўз иштирокчиларининг кўзлаган мақсадларига қараб ажратадилар:

- мақсади ажralиб чиқиш бўлган сепаратизм (Туркиядаги курдларнинг, Ҳиндистондаги сикхлар ва тамилларнинг кураши);
- ажralиб чиқиш ва бошқа давлат таркибига кириш мақсадидаги сепаратизм (Хитойнинг Ички Мўғулистон ҳудудининг Мўғулистонга қўшиб олиш ҳаракати);
- сепаратизм, унинг мақсади катта минтақани давлат таркибида ушлаб туриш пайтида автономияга эга бўлишdir (Францияда Корсика мухториятининг ҳуқуқларини кенгайтириш учун кураш).

Сепаратчилик ҳаракатлар кўпинча мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий бекарорлик (СССР, Чехословакия, Югославия). шароитида юзага келади. Сепаратизмнинг пайдо бўлиши кўпинча этно-конфессиявий можаролашаётган ислом ақидапарастларининг ҳаракатлари (Косово, Шимолий Кипр), католиклик (Босния ва Герцеговина, Жанубий Филиппин), Ҳиндуизм (Кашмир), Буддизм (Мьянма) ва бошқалар.

Европанинг урушдан кейинги тарихида ажralиб чиқишининг ягона ҳолати 2008 йилда юз берди, ўша пайтда Сербиянинг Косово вилояти ҳокимиюти бир томонлама тартибда Сербиядан мустақиллигини эълон қилди. Суверенитетга эришган сепаратчилик ҳаракатларининг

Каталониянинг мустақиллиги учун ҳаракат

мисоли 2010 йилда БМТнинг Халқаро Суд томонидан Косовонинг мустақиллигини тан олиши эди. Айни пайтда Косово республикаси БМТнинг 111 аъзо мамлакати томонидан тан олинган. Сербия конституциясига биноан, Косово ҳудуди ҳали ҳам Косово ва Метохия Автоном вилояти сифатида республиканинг бир қисми ҳисобланади.

Баъзи мамлакатларда ажралиб чиқишига бир қанча шартларга риоя қилиш мавжуд бўлса, қонун томонидан рухсат этилади, асосийси бу референдумда ўз хоҳиш-иродасини эркин ифода этиш. Масалан, **Буюк Британияда** тарихий қисмлар, мустамлака ва қарам ҳудудларнинг мустақиллиги учун референдум ва кўпчилик овоз билан ажралиб чиқиши қўллаб-қувватлаш етарли. Шотландия мустақилликка эришиш учун жуда яқин имкониятга эга, гарчи ўтказилган референдумлар ижобий натижага бермаган бўлса-да, 1997 йилдан (маҳаллий парламент пайдо бўлганида) ажралиш тарафдорлари сони сезиларли даражада ошди. Шу каби ҳуқуқлардан мамлакатнинг бошқа қисмлари — Англия, Шимолий Ирландия ва Уэльс фойдаланишлари мумкин. Аммо Ирландия католиклари ташаббуси билан Шимолий Ирландиянинг ажралиб чиқиши бўйича такорий референдум католик бўлмаган Anglo-Шотландия аҳолисининг кўплиги сабабли муваффақиятсиз бўлди. Референдумда аҳоли Британия фуқаролиги имтиёзларидан воз кечмасликка қарор қилғанлиги сабабли Бермуд оролларидағи ҳақиқий мустақиллик ҳам ҳали қўлга киритилмаган.

Испания ажралишга нисбатан қаттиқроқ сиёсатга эга (буни Баск мамлакати ва Каталония талаб қиласпти). Унинг Конституциясида мухтор минтақага ажралиб чиқиш бўйича марказий ҳукумат билан келишмасдан референдум ўтказиш ва бир томонлама равища

мустақиллик ҳақида эълон қилишга рухсат берувчи моддалар йўқ. Асосий қонуннинг 155-моддасида марказий ҳукуматнинг мамлакат манфаатларини (яхлитлигини) ҳимоя қилиш учун куч ишлатиши мумкинлиги ҳақида гап боради.

Канадада Квебекнинг ажралиб чиқиши учун бўлиб ўтган иккита референдум унинг мустақиллигига олиб келмади, аммо охиргисида бунинг учун оз сонли овоз етмади.

Ҳиндистонда сепаратизм Жамму ва Кашмир штатларида (сепаратчилар мустақил Кашмир давлатининг яратилишини талаб қиласидиган), Фарбий Бенгалда (Бангладеш билан бирлашиш учун Бенгалликлар ҳаракати), Ҳиндистоннинг жанубида (мустақил Дравидистон давлатини яратиш учун Тамилия қуролли курашлари), Панжобда (сикх сепаратистларининг мустақил Халистон давлатини яратиш учун қуролли кураши) кўпроқ ривожланди. Сепаратчилар қўллаган кураш усуллари этник тозалаш, гаровга олиш ва террорчилик ҳаракатларини ўз ичига олган. 1984 йилда сикх айирмачилари Ҳиндистон Бош вазири И. Гандини ўлдирдилар. 1991 йилда Ҳиндистон Бош вазири Р. Ганди сайловолди кампанияси пайтида Тамил айирмачилари томонидан ўлдирилган.

Сепаратчи ҳаракатлар ва уюшмалар бир қатор глобал ва мінтақавий халқаро ташкилотларни туздилар. Улар орасида энг асосийси — *Вакилларига эга бўлмаган миллатлар ва халқлар ташкилотидир*, ўзини БМТнинг аналоги сифатида намоён қиласиди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Сепаратизмни аниқланг ва унинг пайдо бўлиш сабабларини айтинг.
2. Испанияда ажралиб чиқиши амалга оширишда қандай қийинчиликлар мавжуд?
3. Сепаратчилар қандай кураш усулларидан фойдаланадилар?

◆ Вазифа

Каталонияда сепаратизм ҳақида ҳисбот тайёрланг.

Б. Террорчилик

Террорчилик. Иқтисодий соҳадаги тезкор ўзгаришлар ва жамоат тузилмалари ўртасидаги қарама-қаршиликлар, жамоат тузилмалари томонидан ушбу ўзгаришларни қабул қилишга тайёр бўлмаганини, шунингдек, аҳолининг ижтимоий табакаланиши ўсиши жиноятчиликнинг кўпайишига ва жамиятнинг мудофаа механизmlари самарадорлигининг пасайишига олиб келади. Қарама-қаршиликлардан озод бўлмаган кўплаб замонавий давлатларнинг бутун гуруҳи террорчиликни ривожлантириш учун яхши заминга айланмокда.

Эътиборберинг!

Террорчилек — бу жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий бекарорлиги самарасидир.

Эсадасақланг

Террорчилек — 1) мағкуравий сабабларга кўра зўравонликда қўлланишга боғлиқ сиёсий кураш тактикасининг усулларидан бири; 2) террорчилар манфаати учун бирон-бир қарор қабул қилинишига ёки рад қилинишига бевосита ёки билвосита таъсир қилиш мақсадида аҳолини ёки ижтимоий гурӯҳларни қўрқитишга қаратилган оммавий хавфли хатти-ҳаракатларёки уларнинг таҳдидлари.

Террорчилекнинг субъекти алоҳида шахслар, нодавлат касбий ташкилотлардир.

Террорчилекнинг объекти бу алоҳида давлат хизматчилари ёки алоҳида фуқаролар жамоаси, хусусий ва давлат мулки, инфратузилма ва ҳаётни таъминлаш тизимлари қиёфасидаги ҳокимиятдир.

Террорчилекнинг мақсади — террорчилар ҳодисаларнинг ўзлари хоҳлагандай ривожига эришиш учун: жамиятни бекарорлаштириш, хорижий давлат билан уруш бошланиши, баъзи ҳудудларда мустақилликка эришиш, ҳокимият нуфузининг тушиши, ҳукумат томонидан сиёсий ён беришлар ва бошқалар.

Эсадасақланг

Террорчилек — кучлар ва ташкилотлар томонидан амалга ошириладиган ноқонуний зўравонлик амалиётидир. Террорчилек ҳокимиятни йўқ қиласи ва давлатнинг сиёсий тизимини вайрон қиласи.

“Япониянинг Қизил Армияси” террорчилек ташкилоти ташкил қилинган Японияда 1960 йилларнинг охирида террорчиларнинг жиддий ҳужумини бошдан кечирди. Япония террорчилари 1975 йилда Лод аэропортида 25 киши ҳалок бўлган ва 72 киши яраланган жангдан кейин маълум бўлди. Кўп ўтмай ташкилот мағлубиятга учради ва ўз фаолиятини аввал Европага, кейин Осиёга кўчирди.

Фаластин муаммосини келтириб чиқарган Араб-Исройл можароси Яқин Шарқда террорчилекнинг пайдо бўлишига олиб келди. 1950-йилларда Мисрда ФАТХ (Фаластин миллий озодлик ҳаракати) террорчилек ташкилоти вужудга келди, унинг мақсади Исройлни йўқ қилиш ва Фаластин давлатини ташкил қилишгача курашиш эди. 1950 йилларнинг охирида Жазоир, Тунис, Ливия, Ливан ва Иорданияда ФАТХ бўлинмалари пайдо бўлди. 1967 йилдаги “олти кунлик” урушда мағлубиятдан сўнг Фаластин араблари ташкилотларининг раҳбарлари Исройлга қарши тўлиқ фитна ва террорчилек урушини бошлашга қарор қилишди. Унга Фаластин Озодлик Ташкилоти раҳбарлик қилди.

1993 йилда Фаластин мухториятининг таъсис этилишига эришган Фаластиналар, террорчилик усулларидан фойдаланмасдан, суверен давлат яратиш учун курашни давом эттирдилар. Автономия ҳудудида “Хамаз”, “Исломий жиҳод” ва бошқа террорчилик ташкилотлари мавжуд эди.

Фаластин террорчилигининг ўзига хос хусусиятлари қўйидагилардан иборат: манзисиз террорчиликнинг кенг қўлланилиши; ўз жонига қасд қилувчи террорчиларни ўқитиш ва оммавий равишида фойдаланиш; дунё жамоатчилик фикрига йўналтирилган юқори даражадаги тадбирларни режалаштириш ва амалга ошириш (самолётни олиб қочиш ва бошқалар); террорчилик ҳаракатларидан сиёсатнинг элементи сифатида фойдаланиш.

Чеченистон, Югославия ва Афғонистондаги урушлар террорчи ташкилотларнинг ўсишига, террорчиларнинг малакасини оширишга ва жиҳод жангчиларининг халқаро ҳамжамиятини (“кофирларга қарши уруш”) шаклланишига ёрдам берди. Афғонистон урушида Ислом ақидапарастларининг Усама бин Ладеннинг “Ал-Қоида” халқаро ташкилоти вужудга келди. Дунё бўйлаб ҳарбий амалиётларни амалга ошириши.

“Ал-Қоида”нинг зарба берувчи кучи — Афғонистондаги уруш фахрийлари ҳисобланади. Унинг асосий мақсади исломий давлатлардаги дунёвий тузумларни ағдариш ва шариат асосида исломий тартиботни ўрнатишидир. 1998 йилда Бин Ладен “Яҳудийлар ва салибчиларга қарши жиҳод учун Ислом жаҳон фронти” халқаро ташкилоти тузилганлигини эълон қилди, унинг таркиби Жазоир, Покистон, Афғонистон, Кашир ва “Ал-Қоида” билан бир қаторда бошқа террорчилик ташкилотлари ҳам кирди. Ўзларининг ҳаракатларини мувофиқлаштириб, ушбу ташкилотлар деярли бутун Ислом оламида (Афғонистон, Жазоир, Чеченистон, Эритрея, Косово, Покистон, Сомали, Тожикистон, Яман) иш олиб борди.

2001 йил 11 сентябрда АҚШда амалга оширилган террорчилик ҳаракатидан сўнг террорчилик дунё тамаддунига асосий хавф деб эълон қилинди ва уни йўқ қилиш дунё ҳамжамиятининг асосий вазифаси ҳисобланди. АҚШ халқаро террорчиликка қарши коалиция тузишга раҳбарлик қилди.

Шу билан бирга, террорчилик тобора кучайиб борди ва қамров доираси кенгайиб борди. 2006 йилда “Ал-Қоида” иштирокида Ироқ Исломий Давлати (ИИД) ташкил этилди. 2013 йилда у “Ироқ ва Левант¹ ислом давлати” (ИШИД)номи билан маълум бўлди. Ушбу ташкилот 2014 йил ёзида, Ироқнинг шимолий ва ғарбий минтақаларига,

¹Левант (Шом) — замонавий Сурия, Ливан ва Истроил ҳудудидаги тарихий жой.

Суряяниң шимолий қисмiga кенг миқёсли ҳужумни бошлаган ва үзи әгаллаб олган ҳудудда **халифалик — сунний ислом давлати** (бирон бир мамлакат томонидан тан олинмаган) ташкил этилганини эълон қилганида кенг танилган эди. Унда ваҳший қонунлар ўрнатилди: аёллар қулликка тортилди, эрқаклар исломчилар учун курашишга мажбур қилинди, бошқа дин вакиллари таъқиб қилиниб, жисмонан йўқ қилинди, исломга оид бўлмаган маданият ёдгорликлари вайрон қилинди. ИШИД әгаллаб олинган ҳудудларда ноқонуний равиша нефть савдоси билан шуғулланган ва олинган маблағга қурол сотиб олган ва янги жангариларни ўз сафларига жалб қилган.

ИШИД га қарши улар қўлга олган ҳудудларни озод қилиш ва унинг террорчилик ҳаракатларига чек қўйиш учун бир қатор давлатлар иштирокида ижобий натижалар берган ҳарбий амалиёт бошланди.

Бугунги кунда дунё ўзини хавфсиз ҳис қилмайди. Террорчилик хавфли даражада авж олмоқда. Бунинг натижасида 2005 йилда БМТнинг 60-сессиясининг асосий мавзуси террорчиликка қарши кураш бўлди.

Эътиборберинг!

Террорчилик муаммоси энди алоҳида давлатларнинг муаммоси эмас — у глобал миқёсга эга бўлиб, уни ҳал қилиш бутун инсониятнинг биргалиқдаги саъй-ҳаракатларини талаб қиласди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Террорчилик юзага келишининг сабабларини айтинг.
2. Фаластин террорчилигининг пайдо бўлиш сабабларини тушунтириинг ва унинг хусусиятларини айтинг.
3. Замонавий террорчиликнинг хусусиятлари нимада?

◆ Топшириқ

Хужжатни ўқинг ва дарсда жавоб бериш давомида фойдаланинг.

Халқаро террорчилик ҳаракатларига қарши курашиш тўғрисидаги халқаро конвенция 2005 йил 13 апрель

(парча)

6-модда

Ҳар бир иштирокчи-давлат зарур бўладиган... Конвенция доирасига кирувчи жиноий ҳаракатлар, хусусан, ушбу жиноятларни содир этишга қаратилган ҳаракатларни таъминлаш учун чораларни кўради ёки аҳоли, бир гурӯҳ шахслар ёки алоҳида шахслар ўртасида террорчилик мухитини яратиш учун мўлжалланган, ҳеч қандай шароитда бирон бир сиёсий, фалсафий, мафкуравий, ирқий нуқтаи назардан оқлаб бўлмайдиган этник, диний ёки бошқа шунга ўхшаш хусусиятларга эга ва уларнинг оғирлигига қараб жазо тайинланади.

Б. Ақидапарастлик. Экстремизм. Қочқинлар

Ақидапарастлик (лот. *fundamentum* — “асос”) — 1) ўта **консерватив** фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий ҳаракатларнинг номи; 2) ижтимоий, мағкуравий, диний оқимлар, маълум таълимотларнинг бошланғич ғоялари, тамойиллари, қадриятларига содиқликни эълон қилиш, уларнинг ривожланиши давомида юзага келган ўзгаришларни бартараф этиш ва асл покликни тиклаш, “*илдизларга қайтиш*” талабларини илгари суриш.

Ақидапарастлик бошқа нарсалар қатори, зўравонлик билан ўзгартириш, янгилаш жараёнига қарши туради. Кўпинча замонавий жамиятда юз берадиган **глобаллашув** жараёнларига ва дунёвийлашиш жараёнларига қаршилик кўрсатади. Ақидапарастлик барча дунёқараш ғояларининг асл маъноларини қайтаришга интилади.

Эсадасақланг

Ақидапарастлик асослари — эътиқоднинг моҳияти ўзгаришсиз қолишига ишонч.

Одамнинг кучли қўрқувларидан бири — тартибсизлик ҳамда дунё ва қалбдаги анархиядан қўрқувдир, зўравонларча мажбурлашсиз одамлар назоратдан чиқиб кетиши қўрқувиdir. Бу қўрқув кўплаб ақидапарастлик оқимларнинг асосий сабабидир.

Ақидапарастлик одамларнинг руҳи учун курашадиган яхши ва ёмоннинг кескин тоифаларини яратади. Ёвузлик шунчалик кучли тасвирланганки, одам ўзини имон билан қуролланмасдан унга қарши турал олмайди. Шу муносабат билан таъкидламоқда: **қўрқувдан қутулишнинг ягона йўли қатъий ишончдир** — маълум бир мағкурани сўзсиз қабул қилишдир. Ақидапарастликнинг психологик жозибаси шундаки, у ички низоларни бартараф этадиган ва маънавий енгиллик келтирадиган **ишонч беради**. Бундай эътиқодга ҳеч қандай соғлом идрок ва тажрибага мурожаат қилиш таъсир кўрсатмайди. **Ишончнинг асоси имондир.**

Ақидапарастларнинг ғояси — шахсий мустақилликни, шахсий ташаббусни бутунлай йўқ қилиш; одамлар ҳаётининг барча соҳаларини бошқарадиган ҳокимият билан шуғулланиш. Ақидапарастларнинг фикрига кўра, юқори ҳокимият буйруқларига сўзсиз ва ўзгармас риоя қилиниши тикланиши керак. Инсоннинг заиф томонлари одамларни ёвузликка берилиб кетишига мажбур қиласди, шунинг учун уларнинг фикрича, илдизларга қайтиш жуда зарур.

Ақидапарастликнинг **жозибаси** шундаки, у авторитар усуллар ёрдамида тартибни тиклашга ваъда беради. Ақидапарастлик **авторитардир**, чунки у одамларни назорат остида ушлаш учун хизмат қиласди. У фактат авторитар тизимларда ҳаракат қилиши мумкин,

чунки улар фақат әътиroz қилинmasлиken тан оладилар ва қўллаб-қувватлайдилар.

Ақидапарастликнинг вариантларидан бири бу диний ақидапарастлик. У ўзининг асосий вазифаларидан бири сифатида жамиятдаги ҳукмрон мавқега эга диний тузилмаларга қайтишни кўриб чиқади.

Диний ақидапарастликнинг асосий мафкуравий қоидалари қўйидагилардан иборат:

1) диний муқаддас китобларда белгиланган кўрсатмаларга қатъий риоя қилиш зарурияти;

2) танқидга йўл қўймаслик, муқаддас матнларни эркин талқин қилиш. Энг фаол ақидапарастлик ислом, христианлик, иудаизм ва индуизмда намоён бўлади.

Экстремизм (лотин *extremus* — “энг кескин”) — ҳаддан ташқари қарашлар ва ҳаракатлар усулларига(одатда сиёсатда) содиқлик. Экстремизм — бу:

- ижтимоий, миллий, ирқий, диний нафратнинг кучайиши;

- инсон ва фуқаронинг ижтимоий, миллий, ирқий, диний ёки тилга боғлиқлигига қараб ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларининг бузилиши;

- фуқароларнинг ўз сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланиши, зўравонлик ёки ундан фойдаланиш таҳди迪 билан бирга бўлишига тўсқинлик қилиш;

- давлат органлари, жамоат, диний ва бошқа ташкилотларнинг зўравонлик ёки ундан фойдаланиш таҳди迪 билан биргаликда қонуний фаолиятига тўсқинлик қилиш;

- конституциявий тизим асосларини мажбурий ўзгартириш ва давлат яхлитлигини бузиш;

- ижтимоий, сиёсий, мафкуравий, миллий, ирқий, диний адоват ва адоват ва ҳоказолар асосида жиноят содир этиш ва бошқалар.

Алоҳида шахслар ҳам, ташкилотлар ҳам, асосан сиёсий, экстремизмга дучор бўладилар. Сиёсий экстремистик ҳаракатларга тартибсизликлар, террорчилик ҳаракатлари ва партизанлар уруши киради.

Экстремизмнинг кучайишига ижтимоий-иқтисодий инқирозлар, аҳолининг катта қисми турмуш даражасининг кескин пасайиши, ҳокимият томонидан мухолифатни бостириш ва ўзгача фикрловчиларни таъқиб қилиш билан тоталитар сиёсий режимлар ёрдам бермоқда. Бундай вазиятларда экстремистларнинг вазиятга таъсир қилишининг ягона йўли экстремал чоралар бўлиши мумкин.

Экстремистик фаолият давлат ҳаётига реал таҳдид солади, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига, жамоат ҳавфсизлиги ва жамоат тартибига тажовуз қиласди. Экстремизмга қарши тизимли кураш бошланганидан бери у камдан-кам учрайдиган

безориликдан, оммавий ноқонунй ҳаракатлар, портлашлар, ўт қўйишлар, қотилликлар ва бошқа оғир жиноятларга қадар ривожланди. Ягона экстремистлар ўрнига уларнинг фаолиятига кўп сонли шахслар, биринчи навбатда ёшлар жалб қилинган экстремистик ташкилотлар келди.

Қочқинлар. Қарама-қаршиликлар, биринчи навбатда, ҳарбий, ижтимоий-иқтисодий таназзуллар, инсон ҳуқуқларининг бузилиши, иқлим ўзгариши натижасида юзага келган табиий оғатлар одамларни ўз мамлакатларидан чиқиб кетишга ва қочқин бўлишга мажбур қилмоқда.

Эътиборберинг!

Қочқинлар — фавқулодда ҳолатларга кўра ва бошқа мамлакатлардан бошпана излашга мажбур одамларнинг доимий истиқомат қилган мамлакатини тарк этиши. Улар қўшимча кафолатлар, моддий ва ҳуқуқий ёрдам беришга асос бўладиган қочқин мақомини олишлари учун маълум тартиблардан ўтишлари керак.

Ҳеч ким қочқин бўлишни хоҳламайди ва бунга интилмайди. Қочқин бўлиш бегона мамлакатда бўлиб қолиш дегани эмас. Бу дегани, муҳожирликда яшаш ва ўзларини озиқ-овқат, кийим-кечак ва уйжой билан таъминлашда бошқаларга қарам бўлиб қолиш. 2018 йилда дунёда қочқинлар сони 70,8 миллионга етди. Қочқинлар билан боғлиқ масалаларни БМТнинг Қочқинлар бўйича Олий Комиссарлиги Бошқармаси (ҚОКБ) ҳал қиласиди. БМТ ҚОКБнинг энг катта амалиётлари орасида Афғонистон, Колумбия, Конго Демократик Республикаси, Мали, Пакистон, Сурия, Иордания, Ливан, Туркия ва Ироқдаги

Қочқинлар лагери

дастурлар мавжуд. Қочқинларга ёрдамни Халқаро Қизил Хоч Құмитаси ҳам тақдим этади.

Эътиборберинг!

Қочқинлар муаммоси—бугунжағон ҳамжамияти олди датурганәнг мураккаб масалалардан биридир.

Хозирги қочқинлар оқимлари алохидан одамларнинг қочиши әмас, балки **оммавий равиша кетиши** шаклини оляпти. Қочқинларнинг аксариятини Осиё ва Африкадан чиққанлар ташкил қиласы. Шундай қилиб, XXI асрнинг иккінчи ўн йиллигидеги Сурия инқирози, ахолининг күчіб кетиши билан боғлиқ бўлиб, дунёда энг каттаси бўлди: 6,3 миллион мамлакат ахолиси мажбурий кўчирилган, қарийб 4 миллион киши қочоқ бўлган.

Кўпгина қочқинлар лагерларда яшашга мажбур бўлмоқдалар ҳамда суд ва ҳуқуқий ёрдам олиш имкониятига эга әмаслар. Қочқинлар иш топа олмасликлари, ўз шахсий ишлари билан шуғулланишлари ёки ерга әга бўла олмасликлари мумкин.

Баъзи жойларда қочқинлар зўравонлик ва суиистеъмол нишонига айланишмоқда. Кўпчилик қочқинлар лагерлари ва турар-жойларига бўлган қуролли ҳужумлар пайтида ҳалок бўлмоқдалар. Шунинг учун қочқинлар лагери кўпинча БМТнинг тинчликпарвар кучлари томонидан ҳимоя қилинади. БМТ агентликлари қочқинларга озиқовқат, сув, санитария ва соғлиқни сақлаш каби асосий эҳтиёжлардан фойдаланиш имкониятини тақдим этади.

Йигитлар ва вояга етмаганлар кўпинча қуролли ёки исёнчи гурухларга жалб қилиниб, фуқаролар урушларида қатнашишга мажбур қилинадилар. Хозирги кунда қочқинларнинг 80% ини ташкил этадиган аёллар ва болалар айниқса ҳимоясиз қочқинлар гурухига киради.

Сўнгги йилларда қочқинларга қарши зўравон ҳужумлар кўпаймоқда. Бугунги кунда ушбу ҳодисалар кенг тарқалган мамлакатларда қочқинлар доимий равиша жисмоний зўравонлик қурбонига айланиш имкониятидан қўрқишидаи ҳамда ўз ҳаётлари ва хавфсизлиги учун қўрқувни бошдан кечиришидаи.

Қочқинлар, айниқса чет элликларнинг заиф гурухлари сифатида, ирқий нафратнинг асосий нишонига айланмоқда.

Эътиборберинг!

Қочқинлар муаммоси халқаро ҳамжамиятдан ватанларига қайтиш учун узоқ муддатли ҳаракатларни талабқилади:

а) қочқинлар чиққан мамлакатуларнинг оммавий кетишларига сабаб бўлган ҳаракатларни тўхтатишикерак;

- б) жағон ҳамжамияти янги қочқинлар оқимининг олдини олишнинг энг самарали усулларини аниқлаши керак;
- в) қочқинлар оқимининг асосий сабаби қашшоқлик бўлса, муаммони ҳал қилишнинг усулларидан бири ривожланишга ёрдам бериш бўлиши мумкин;
- г) оммавий равишда кетишининг асосий сабаблари инсон ҳуқуқарининг бузилиши бўлса, муаммони ҳал қилиш БМТнинг инсон ҳуқуқлари тизими томонидан воқеалар ривожини доимий равишда кузатиб бориш, халқаро ҳамжамият томонидан бузилишларни қоралашни ўз ичига олиши мумкин;
- д) қочқинлар оқимининг сабаблари куч ишлатиш воситасидаги зиддиятлар бўлса, у ҳолда қарорни зиддиятларни тартибга солишда воситачилик йўли билан огоҳлантирувчи дипломатия соҳасидан топиш мумкин; БМТ Бош котиби томонидан яратилган эрта огоҳлантириш тизими катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин, у қочқинларнинг катта оқимини келтириб чиқариши мумкин бўлган вазиятларни аниқлашда муҳим роль ўйнаши мумкин.

Эътиборберинг!

Қочқиларнинг ихтиёрий қайтишлари учун зарур шарт-шароитлари қуйидагилар:

- 1) инсон ҳуқуқарининг барча тоифаларини ҳурматлаш ва рағбатлантириши тиклаш;
- 2) мамлакатлардакелиб чиққан қуролли зиддиятларни тўхтатиш.

Қочқинлар бўйича Бирлашган Миллётлар Ташкилотининг қочқинлар ишлари бўйича Олий комиссари Садако Огата сўзларига кўра, "қочқинлар муаммосига боғлиқ муносабатларда инсон ҳуқуқарини ҳимоя қилиш иши барча ҳукуматлар ва халқлар учун текширув бўлиши лозим."

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Ақидапаастликнинг юзага келиш сабабларини айтинг.
2. Ақидапаастликнинг моҳиятини очиб беринг.
3. Диний ақидапаастликнинг асосий вазифаси нимадан иборат?
4. Экстремизмнинг юзага келиш сабаблари нимада?
5. Экстремизмнинг асосий таркибий қисмларини санаб беринг.
6. Экстремизмнинг хавфи нимада?
7. Одамларни қочқин бўлишга нима мажбур қилмоқда?
8. Қочқинлар муаммосини қандай ҳал қилиш мумкин?

◆ Вазифа

Мавзуларга хабар тайёрланг: ислом, христиан, яхудий ва ҳинд ақидапаастлиги..

25–27-§. ТИНЧЛИК ВА ХАВФСИЗЛИКНИ САҚЛАШ УЧУН ДАВЛАТЛАРНИНГ УМУМИЙ КУЧЛАРИ

Бугунги муаммолар ва таҳдидларнинг аксарияти глобал характерга эга. Давом этаётган қонли миңтақавий зиддиятлар, халқаро террорчилик ва чегаралар орасидаги уюшган жиноятчиликнинг кўлами ва шафқатсизлигининг ошиб бориш муносабатлари бутун халқаро жамоатчилик умумий кучининг бирдамлигисиз ҳал қилиб бўлмайдиган муаммоларнинг бир қисми ҳисобланади.

Халқаро муносабатларнинг ривожланиш динамикаси, ХХ аср охирида янги таҳдидларнинг пайдо бўлиши тинчликнинг ва халқлар умумий фаровонлигининг ягона ривож топадиган стратегияси мавжуд жамоавий хавфсизлик тизими ва халқаро ҳамкорлик қилиш эканлигини тасдиқлайди. Унинг маркази Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ҳисобланиб, уни халқаро минтақавий ташкилотлар, шунингдек, муайян зиддиятли вазиятлар учун ташкил қилинган коалициялар тўлдиради.

А. Тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун курашда БМТнинг роли

Бугундарсда:

- халқаро муносабатларнинг ривожланишнинг ҳозирги тенденцияларини воқеалар, жараёнлар ва ҳодисалар асосида тавсифлаймиз;
- Халқаро ташкилотларнинг тинчликни сақлаш ва хавфсизлик йўналишидаги фаолиятинитаҳлил қиласиз;
- Хавфсиздунёни ривожлантиришнинг имконли йўллари билан танишамиз.

Калит сўзлар:

халқаро универсал ва минтақавий ташкилот, хавфсизлик, халқаро ҳамкорлик, ялпи қирғин қуроли, тинчлик ўрнатиш, миссия, БМТ, ОБСЕ, НАТО, ШҲТ, ОЙЧК, КХШТ

БМТ — жамоавий хавфсизлик тизимининг универсал ташкилотидир. Унинг асосий вазифаси халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлашdir. БМТ Низомида тинчликни бузувчи давлатларга нисбатан *огоҳлантирувчи* чора билан бир қаторда мажбурловчи чора ҳам кўзда тутилган. Тинчлик ва хавфсизликни сақлаш вазифалари Бош ассамблея ва БМТ Хавфсизлик Кенгашига юклатилган. Бугун БМТ халқаро можароларни ҳал қилиш марказий ўйинчи ҳисобланади, унинг доирасида халқаро муаммолар бўйича универсал қарорлар ишлаб чиқилади.

Эътиборберинг!

БМТқурол пойгаси ва қуролсизланишни тўхтатиб, ядровий урушнинг олдини олиш, тинчликни асрashiшларида асосий роль ўйнашга даъватқилинган.

Шу муносабат билан БМТнинг энг муҳим вазифалари қўйидагилардан иборат:

- қуролларнинг тарқалишига йўл қўймаслик;
- оммавий қирғин (йўқ қилиш) қуролларининг барча захираларини камайтириш ва йўқ қилиш.

Бу борадаги БМТ фаолиятининг натижалари қўйидагича: Ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисида 1968 йилдаги шартнома ва 1996 йилда Синовларни ҳар томонлама тақиқлаш тўғрисидаги шартнома; ядро қуролидан холи зоналарни барпо этиш

БМТнинг тинчликпарварлик фаолияти

тўғрисидаги шартномалар; кимёвий (1992) ва бактериологик қуролларни ишлаб чиқариш ва тўплашни тақиқловчи шартномалар (1972), денгиз ва океан тубида (1971) ва космосда (1967) ядро қуролини жойлаштиришни тақиқловчи шартномалар, шунингдек, қуролнинг бошқа тоифаларини тақиқловчи ёки чекловчи шартномалар. 2001 йилга келиб, 120 дан ортиқ мамлакат 1997 йилги ер усти миналарини тақиқловчи Оттава конвенциясининг иштирокчиларига қўшилди. МАГАТЭ тинч мақсадларда фойдаланиш учун мўлжалланган ядерий материаллар ва жиҳозларнинг ҳарбий мақсадларга ўтказилмаслигини таъминлаш учун жавобгардир.

80-йилларнинг ўрталарида **БМТ Тинчликни сақлаш амалиётлари** бўлими ташкил қилинган, унинг вазифалари қуйидагилардан иборат: амалиётларни режалаштириш ва уларни амалга оширишда Бош котибга ёрдам бериш; амалиёт ўтказиладиган ҳудудда юзага келган вазиятни кузатиш; БМТнинг қуролли кучларидан фойдаланиш режаларини ва ўкув дастурларини ишлаб чиқиш, ҳарбий ва фуқаролик ходимларини амалиётларда қатнашишга ўргатиш ва ҳ.к.

БМТ туфайли халқаро ҳамжамият ўнлаб можароларни ҳал қилишга ва янги инқирозларнинг олдини олишга муваффақ бўлди ва сўнгги йилларда кескин ва глобал ва минтақавий муаммоларни ҳал қилишда кўп томонлама ҳамкорликни йўлга қўйди.

Хозирги босқичда БМТнинг тинчлик ўрнатиш билан боғлиқ бўлган фаолияти. Африка. Тинчлик ўрнатиш учун БМТнинг бу ердаги саъй-ҳаракатлари турли шаклларга эга бўлди: Жанубий Африкада апартеидга қарши узок муддатли кампания, Намибиянинг мустақилликка ўтишини фаол қўллаб-қувватлаш, бир қатор сайловларга ёрдам бериш миссиялари ва кўплаб тинчликпарварлик амалиётлари (Либерия,

2003 йил; Кот-д'Ивуар ва Бурунди, 2004 йил; Судан, 2005 йил ва бошқалар). БМТ Буюк күллар мінтақасыда тинчликни тиклаш учун фаол дипломатик чоралар күрди ва Фарбий Сахаранинг келажаги бүйіча референдумга тайёргарлик күришда ёрдам берdi. БМТнинг миссиялари Гвинея-Бисау, Сомали, Марказий Африка Республикаси ва Фарбий Африка мінтақасыда тинчлик үрнатиш ишларини давом эттиремоқдалар.

Осиё-Тинч океани мінтақасы. 2002 йилдан бери БМТнинг Афғонистондаги ёрдам миссияси

(МООНСА) миллий ярашувни қўллаб-қувватлаш ва инсон ҳуқуқлари, инсон ҳуқуқлари ва гендер тенглиги каби соҳаларни ўз ичига олган вазифаларни амалга ошириш, шунингдек, БМТнинг барча инсонпарварлик ва гуманитар фаолиятини ташкил этиш, ушбу мамлакат ҳукумати билан келишган ҳолда Афғонистонда фавқулодда ёрдамни тиклаш ва қайта қуриш бүйіча иш олиб бормоқда.

БМТнинг ҳарбий кузатувчилари Жамму ва Кашмирда Ҳиндистон ва Покистон ўртасида ўт очиши тўхтатиш чизигини кузатишда давом этишиди.

Шарқий Тиморда, БМТ шафеълигига Ҳиндистон ва Португалия ўртасидаги музокаралар 1999 йилда ушбу ҳудуднинг ҳолати бүйіча умумхалқ сўровини ўтказиш учун йўл очган битим қабул қилиниши билан якунланди. БМТнинг ушбу сўровда қатнашиши керак бўлган шахсларни рўйхатга олиши туфайли 1999 йил август ойида овоз бериш бўлиб ўтди, унда Шарқий Тимор аҳолисининг 78% и мустақиллик учун овоз беришиди ва натижада 2002 йил 20 майда мустақил Тимор-Лешти давлати яратилди.

БМТнинг Шарқий Тимордаги миссияси мамлакатда барқарор маъмурият тузилмаларини, шу жумладан адлия ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларини барпо этишга кўмаклашиш билан бирга барқарорлик ва хавфсизликни сақлашга ёрдам бермоқда.

Яқин Шарқда БМТ Араб-Исройл можаросига катта эътибор қаратяпти. У кенг қамровли тартибга солиш учун асос бўлиб қоладиган адолатли ва давомли тинчлик БМТнинг тинчликпарварлик фаолияти үрнатиш тамойилларини ишлаб чиқди. Шунингдек, Қўшма Штатлар, Европа Иттифоқи ва Россия Федерациясини ўз ичига олган “Тўртлик” аъзоси сифатида БМТ Яқин Шарқ инқирозини ҳал қилишда фаол иштирок этмоқда.

2003 йилда БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши БМТнинг Ироққа ёрдам миссиясини (БМТИЁМ). Унинг мақсади инсонпарварлик қайта тиклаш ёрдамини мувофиқлашириш, шунингдек, халқаро

микёсда тан олинган Ироқнинг суверен ҳукуматини шакллантиришга қаратилган сиёсий жараёнларга кўмаклашиш эди. 2004 йил 28 июнда Ироқ суверенитетининг тикланиши мамлакатнинг ўтиш жараёнидаги янги босқични бошлаб берди ва 2005 йил 30 январда тўғридан-тўғри парламент сайловларига олиб келди.

БМТИЁМ, БМТ Бош Қотибнинг Махсус вакили ва сайловларга ёрдам Идораси кўмаги билан ва доимий зўравонлик таҳдидларига қарамасдан, Ироқ халқи сиёсий ҳуқуқларидан фойдаланиш имкониятига эга бўлди.

Европада БМТ собиқ Югославиядаги можароларни ҳал қилишга эришади. 1992-1995 йилларда БМТнинг тинчликпарвар кучлари Хорватияда тинчлик ва хавфсизликни тиклашга, Босния ва Герцеговинадаги тинч аҳолини ҳимоя қилишга ва Македония Республикасини урушдан сақлашга ёрдам беришди. 1995 йилда Дайтон тинчлик шартномаси тузилгандан сўнг, БМТнинг тўртта миссияси минтақада тинчликка ҳисса қўшди.

БМТнинг тинчликни сақлаш борасидаги саъй-ҳаракатлари *Марказий Америкадаги* низоларни ҳал қилишда муҳим роль ўйнади. 1989 йилда *Никарагуада* БМТнинг тинчликпарварлик саъй-ҳаракатлари қаршилик кўрсатиш ҳаракатининг ихтиёрий равишда демобилизация қилинишини таъминлади, уларнинг қатнашчилари ўз қуролларини БМТга топширишди. Сальвадорда, тинчлик музокаралари БМТ Бош котиби воситачилигида ўтди ва БМТнинг тинчликни сақлаш Миссияси барча шартномаларнинг амалга оширилишини текширишни таъминлади. Гватемалада БМТ шафелигида ташкил этилган музокаралар 35-йиллик фуқаролар урушини тугатди.

2004 йилда БМТнинг Хавфсизлик Кенгashi Гаитида БМТнинг барқарорлаштириш бўйича Миссиясини ташкил қилди, у 2005 йилда сайловлар ўтказиш ва 2006 йилда сайланган президентга ҳокимиятни топшириш учун шароит яратиш бўйича иш олиб борди.

Б. Тинчлик ва хавфсизлик учун қурашда ЕХХТнинг роли

Европада ҳамкорлик ва хавфсизлик ташкилоти — хавфсизликни кўллаб-қувватловчи мавжуд ташкилотларнинг энг йириги. Унинг ташкил этилиши 1975 йилда Хельсинки битимлари имзолангандан сўнг бошланиб, 1995 йилда расман якунланди. Ҳозирги вақтда ЕХХТ халқаро минтақавий сиёсий бирлашма бўлиб, унга 57 та иштирокчидавлатлар киради (барча Европа мамлакатлари, АҚШ, Канада, Марказий Осиё давлатлари ва Закавказье).

1992 йилда ЕХХТнинг ажралмас қисми сифатида **ЕХХТнинг Хавфсизлик бўйича форуми** ташкил этилди. Хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлашнинг, асосан, оддий қуролларга йўналтирилган аниқ муаммоларини мунтазам равишда муҳокама қилиш ҳуқуқига эга бўлган мустақил орган. Форум қарорлари сиёсий

жиҳатдан мажбурийдир. Унинг таркибиға ЕХХТнинг барча давлатлар делегациялари киради.

Форумнинг асосий вазифалари:

- қурол назорати, қуролсизланиш, ишонч ва хавфсизликни таъминлаш бўйича музокаралар олиб бориш;
- хавфсизлик масалалари бўйича доимий маслаҳатлашувлар ва яқиндан ҳамкорлик қилиш;
- юзага келиши мумкин бўлган можаролар хавфини янада камайтириш.

Форум, шунингдек, ишонч ва хавфсизликни мустаҳкамлаш чораларини (ХМЧ) ишлаб чиқиш ва амалга оширишга, уларнинг бажарилишини баҳолаш учун ҳар йили йиғилишлар ўтказишга масъулдир, ХМЧ томонидан келишилган алмашинув давомида тақдим этилган маълумотларни муҳокама қилиш ва аниқлаштириш учун жой бўлиб хизмат қилади ва ЕХХТ Бош штаблари раҳбарлари иштирокида ҳарбий доктриналар бўйича семинарларни тайёрлайди.

Ушбу форум ҳарбий ислоҳотлар бўйича сиёсий мулокот учун замин бўлиб хизмат қилади ва амалий тадбирлар маҳаллий жойларда, шу жумладан, Можароларнинг олдини олиш маркази томонидан ўтказилади.

ЕХХТ фаолиятининг ҳарбий-сиёсий соҳаси. Ташкилот иштирокчи давлатларнинг мажбуриятлари ва можароларнинг олдини олиш ва ҳал этишнинг бир қатор механизмларини ўз ичига оладиган ҳарбий-сиёсий соҳадаги хавфсизлик учун *кенг қамровли ёндашувни қўллайди*. Шунингдек, ЕХХТ ушбу соҳада янада очиқлик, ошкоралик ва

ЕХХТ Саммити. Астана, 2010 йил.

ҳамкорликни күчайтириш орқали ҳарбий хавфсизликни күчайтиришга интилади.

Қуролларни назорат қилиш. Совуқ урушнинг тугаши халқаро миқёсда кулранг қурол бозорининг пайдо бўлишига олиб келган жуда катта микдордаги ортиқча қурол-аслаҳаларни пайдо қилди. ЕХХТ бундай қуролларнинг тарқалишини тўхтатишга ёрдам беради ва уларни йўқ қилишга ёрдамини таклиф қиласиди. ЕХХТ Европада одатий қуролли кучлар тўғрисидаги Шартнома бўйича ҳар йили маълумот алмашади.

Чегараларни бошқариш. Можароларни олдининг олиш ва бартараф этиш учун чегара назорати доирасида ЕХХТ томонидан олиб борилаётган ҳаракатлар.

Террорчиликка қарши кураш. Можароларнинг олдини олиш, инқирозларни бошқариш ва эрта огоҳлантириш бўйича тажрибага эга бўлган ЕХХТ террорчиликка қарши курашга ўз ҳиссасини қўшмокда.

Низоларнинг олдини олиш. ЕХХТ можароларнинг олдини олиш бўйича иш олиб боради ва мавжуд зиддиятларни сиёсий равища ҳал этишга кўмаклашади. Шунингдек, у можародан кейинги ҳудудларда реабилитация жараёнини ўтказишга ёрдам беради.

Ҳарбий ислоҳотлар. ЕХХТ Хавфсизлик бўйича ҳамкорлик форуми ҳарбий ислоҳотлар бўйича сиёсий мулоқот учун замин яратади ва амалий тадбирлар маҳаллий жойларда, шу жумладан низоларнинг олдини олиш маркази томонидан олиб бориласиди.

Полиция амалиётлари. ЕХХТ полиция фаолияти ташкилотнинг можароларнинг олдини олиш ва можародан кейинги қайта тикланишдаги ҳаракатларининг ажралмас қисмидир.

Эътиборберинг!

ЕХХТ ҳарбий — сиёсий, иқтисодий, экологик ва гуманитар жиҳатларни ўз ичига оладиган хавфсизликучун кенг қамровли ёндашувни қўллайди.

ЕХХТ қўйидаги масалалар бўйича кенг кўламли масалалар билан шуғулланади:

- қурол тарқатиш устидан назоратни;
- террорчиликка қарши кураш;
- ишончли муносабатларни ўрнатиш чоралари;
- инсон ҳуқуқлари ва миллий озчиликлар;
- демократик институтларни ривожлантириш;
- ҳуқуқий фаолиятни қўллаш стратегиялари;
- иқтисодий ва экологик фаолият.

ЕХХТнинг Европада хавфсизликни сақлаш ташкилотлари орасидаги ноёблиги шундаки, у минтақаларда эрта огоҳлантириш, можароларнинг олдини олиш, инқирозларни бошқариш ва можароларни қайта тиклаш учун асосий восита сифатида яратилган минтақавий келишувдир.

ЕХХТнинг низоларни тартибга солиш механизми. 1991 йилдан бери ЕХХТ миссиялар институтини фаол равища қўлламоқда, уларнинг мақсадлари ва вазифалари қўйидагилар:

- можаронинг олдини олиш ёки ҳал этишга қаратилган сиёсий жараёнларга ҳисса қўшиш;
- бир мамлакатда ёки минтақадаги вазият ҳақида ЕХХТ вакилларини ўз вактида ахборот билан таъминлаш

Дастлаб, ЕХХТга Европа хавфсизлигининг архитектураси учун асос сифатида, фаолиятининг тўрт йўналишида тажриба тўплаган ташкилот сифатида қаралди.

- инқироз вазиятлари ҳақида эрта огоҳлантириш;
- инқирозли вазиятнинг можароларга айланишига йўл қўймаслик бўйича олдини олиш ҳаракатлари;
- инқирозни тартибга солиш;
- можародан кейинги тикланиш.

Бугунги кунда, бир қатор мустақил эксперталар ташкилот ўз иштирокчиларига барча турдаги таҳдидлардан ишончли хавфсизлик кафолатларини таъминлаш учун етарли жамоавий, институционал ва ташкилий имкониятларга эга эмас деб ҳисоблашади.

В. Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти (НАТО)

Иккинчи Жаҳон уруши тугаганидан кейин бошланган АҚШ ва СССР бошлигидаги икки тизим ўртасидаги қарама-қаршилик шароитида 1949 йил 4 апрелда **НАТОнинг ҳарбий-сиёсий блоки** ташкил этилди. Европанинг ўнта мамлакати, АҚШ ва Канада жамоавий мудофаани яратиш ва тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш учун бирлашдилар.

НАТО “Совет таҳдилига қарши туриш” учун тузилган ва СССРга қарши туришга қаратилган эди. НАТО Бош котиби А. Ф. Расмуссеннинг (2009–2014) сўзларига кўра ташкилот Европани Совет истилосидан ҳимоя қилиш учун тузилган.

НАТОнинг асосий мақсади аъзо мамлакатларнинг хужумга қарши туриш, аъзолар ўртасидаги низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш ва улар ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш учун индивидуал ва жамоавий қобилиятни кучайтириш эди. НАТОнинг **мақсадлари**дан **били** сифатида НАТО аъзоси бўлган ҳар қандай давлатнинг ҳудудига нисбатан унга қарши агрессиясининг ҳар қандай шаклини тўхтатиш ёки ундан ҳимоя қилишни таъминлаш эканлиги айтилди.

НАТОнинг **вазифасига** иттифоқчи давлатлар билан ўз аъзоларининг ҳаётий муҳим манфаатларини, яъни уларнинг хавфсизлигини хавф остига қўйиш мумкин бўлган воқеаларни ўз ичига олган, ҳар қандай масалалар бўйича масалада маслаҳатлашувлар ўтказиш киради.

Шартнома жамоавий хавфсизлик тизимини яратди. Барча томонлар шартноманинг исталган иштирокчисига тажовуз қилинишини

НATO давлатлари саммити

биргаликда ҳимоя қилишга вайда беришли. НАТО мамлакатларининг умумий ҳарбий кучлари тузилди ва Европада Америка қўшинлари учун базалар таъминланди.

Эътиборберинг!

НАТОсовуқ уруш даврида ғарб мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорликнинг муҳим воситасига айланди.

СССР томонидан НАТОнинг яратилиши ўз хавфсизлигига таҳдид сифатида қабул қилинди. 1954 йилда Берлиндаги АҚШ, Буюк Британия, Франция ва СССР ташқи ишлар вазирларининг йиғилишида совет вакилларини НАТОнинг бутунлай мудофаа ташкилоти эканлигига ишонтиришган. Ҳамкорлик чақириқларига жавобан СССР 1954 йил 31 марта “тегишли ҳукуматлар билан биргаликда Шимолий Атлантика шартномасида СССРнинг ушбу ташаббус жавоб хатида ташкилот “ҳарбийдан кўпроқ” эканлиги таъкидланди ва бундай таклиф” мудофаа тизими ва ғарб давлатларининг хавфсизлиги билан боғлиқ бўлган тамойилларга зиддир” деган иддао билан рад қилинди. Бунга жавобан Совет Иттифоқи 1955 йилда Совет Иттифоқига мойил сиёsatни олиб борган давлатлар ҳарбий блокини — Варшава Шартномаси Ташкилотини тузди. 1949 йилдан 1991 йилгача НАТОнинг стратегияси биринчи навбатда **мудофаа ва тўхтатиб туриш тушунчалари** билан белгиланади, ваҳоланки бу даврнинг сўнгги йигирма йили ичидаги эътибор диалог ва кескинликни юмшатишга ортиб борди.

1991 йилдан бошлаб кенг қамровли ёндашув қабул қилинди, унда ҳамкорлик ва хавфсизлик тушунчалари тўхтатиб туриш ва мудофаанинг асосий тамойилларини тўлдиради.

СССР тугатилгандан сўнг, НАТО Европа ва Осиёning бир қатор давлатлари билан ҳамкорлик шартномаларини имзолади. Ушбу мамлакатлар билан ҳамкорлик дастури “Тинчлик учун ҳамкорлик”

номини олди. Ушбу дастур иштирокчилари орасида собиқ Совет республикалари — Озарбайжон, Арманистон, Беларусь, Грузия, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Россия, Тожикистон, Туркманистон, Ўзбекистон ва Украина бор эди.

2003 йилдан бери Қозоғистон ҳудудида халқаро тинчликтарварлик машқлари мунтазам ўтказилиб келинмоқда, унда НАТОга аъзо мамлакатлар ва МДҲ мамлакатлари (Россиясиз) ҳарбий контингенти қатнашмоқда. Қозоғистонда, НАТО стандартларига мувофиқ, Казбат “тинчликтарварлик” батальонининг контингенти ўқитилмоқда.

Совуқ уруш тугагунига қадар НАТО кучлари ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатларда расмий равишда қатнашмаган. XX аср охири — XXI аср бошларида НАТО қўшинлари қўйидаги можароларда қатнашдилар:

- БМТ шафелигига Қувайтнинг Ироқ ҳудудидаги Ироққа қарши уруш;
- собиқ Югославиядаги уруш
- Афғонистондаги уруш: 2001 йилдан бери Афғонистонда БМТ Хавфсизлик Кенгашининг резолюциясига биноан НАТО ҳомийлигига халқаро ҳарбий контингент бўлган Хавфсизликка кўмак кучлари фаолият олиб боряпти;
- Ливиядаги уруш.

ВШТ ва СССР қулаганидан кейин, НАТО ўз мавжудлигини тўхтатмади ва шарққа томон кенгая бошлади. 1999 йилда унинг таркиби Польша, Венгрия ва Чехия кирди, 2004 йилда — Болгария, Латвия, Литва, Руминия, Словакия, Словения ва Эстония, 2009 йилда — Хорватия ва Албания, 2017 йилда — Черногория. Ҳозирги кунда 29 мамлакат НАТО аъзоси ҳисобланади. Ҳар бир НАТО аъзоларининг ҳарбий харажатлари дунё умумий ҳажмининг 70 фоизидан ортиғини ташкил этади. 2018 йилда НАТО мамлакатлари мудофаа учун бир триллион доллар сарфлади. Ушбу маблағларнинг деярли 70 % и АҚШга тегишли.

2018 йилда НАТОнинг стратегик концепцияси ушбу ташкилотни “шахсий эркинлик, демократия, инсон ҳуқуқлари ва қонун устуворлиги тамойилларига содик бўлган умумий қадриятларга эга ноёб демократик давлатлар иттифоқи” деб таърифлайди ва ўз аъзоларига бутун дунё бўйлаб “инқирозларни тартибга солиш” бўйича саъй-ҳаракатларининг бир қисми сифатида ушбу нормаларни ҳимоя қилиш ва риоя қилиш ҳуқуқини беради. Ушбу ҳужжатга мувофиқ альянснинг яна иккита устувор йўналиши — бу жамоавий мудофаа ва хавфсизлик соҳасидаги ҳамкорликни ривожлантириш.

НАТОнинг янги ҳарбий стратегияси 2019 йил 22 майда қабул қилинди. НАТО ушбу стратегияни имзолашни “тобора мураккаблашиб бораётган хавфсизликка таҳдидларга альянсни мослаштиришда муҳим қадам” деб эълон қилди. НАТО Бош котиби Йенс Столтенберг, ўз

навбатида, ҳужжат “келажакда мудофаага түлиқ тайёр бўлиши ва барқарорликни таъминлашга қодирлиги” ҳақида, бу альянснинг ҳарбий концепциясини қисман янгилашни талаб қиласди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. Тинчлик ва хавфсизликни сақлаш учун БМТнинг фаолияти тўғрисида гапириб беринг.
2. ЕХХТнинг хавфсизликка ҳар томонлама ёндашуви нималарни ўз ичига олади?
3. ЕХХТ низоларни ҳал қилиш усусларини очиб беринг.
4. НАТОнинг юзага келиши, унинг мақсадлари ва фаолияти ҳақида гапириб беринг.

◆ Вазифалар

1. ЕХХТ иштирокчилари бўлган давлатларнинг ҳужжати билан танишинг ва ҳуқук ва мажбуриятларини айтиб беринг.

“Хавфсизлик ҳамжамияти сари” ЕХХТ Астана декларацияси

3 декабрь 2010 йил
(парча)

1. ...Биз яна ҳар бир иштирокчи мамлакат хавфсизликни таъминлашда ўз чораларини эркин танлаш ёки ўзгартиришнинг, шаклланиш ва ривожланиш чоралари бўйича иттифоқ шартномаларида иштирок этишнинг дахлсиз ҳуқуқини тасдиқлаймиз. Ҳар бир давлат бетарафликни сақлаш ҳуқуқига эга. Ҳар бир иштирокчи давлат бошқа барча иштирок этувчи давлатларнинг тегишли ҳуқуқларини ҳурмат қилиш мажбуриятини олади. Аъзо давлатлар ўзларининг хавфсизлигини бошқа аъзо давлатлар хавфсизлигига зарар етказадиган даражада кучайтираслик мажбуриятини оладилар. ЕХХТда бирон бир давлат ёки давлатлар груҳи ёки ташкилот ЕХХТ ҳудудида тинчлик ва барқарорликни таъминлаш учун асосий жавобгарликни зиммасига олмайди ва бирон бир давлат ёки давлатлар груҳи ёки ташкилот ЕХХТ ҳудудининг бирон бир қисмини ўз таъсир доираси деб ҳисоблай олмайди. Биз халқаро ҳуқуқ бўйича мажбуриятларни ва аъзо давлатларнинг қонуний хавфсизлик манфаатларини ҳисобга олган ҳолда, шахсий ёки жамоавий хавфсизликка оид қонуний эҳтиёжларимизга мос келадиган ҳарбий потенциални сақлаб қолиш мажбуриятини оламиз. Биз ЕХХТнинг барча тамойиллари ва мажбуриятлари, истисносиз, ҳар бир иштирокчи давлат учун тенг равища қўлланилишини ва биз ўз фуқароларимиз ва бир-биримиз олдида уларнинг тўлиқ бажарилиши учун жавобгар эканлигимизни таъкидлаймиз. Биз бу мажбуриятларни умумий ютуғимиз деб биламиз ва шунинг учун уларни барча иштирок этувчи давлатлар учун шошилинч қонуний манфаатлар масалалари деб биламиз.

Г. Тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашда Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг(ШҲТ) роли

2001 йилда ташкил этилган ШҲТ 2004 йилда ўзининг институционал лойиҳасини якунлади: унинг доимий органлари, **Котибияти ва Минтақавий аксилтеррор тузилмаси (МАТТ)** расмий равища иш бошлади. ШҲТ ривожланган халқаро ташкилотга айланди, у мураккаб хавфсизлик муаммоларини ҳал қилишга қодир ва минтақавий барқарорликнинг асосий омили бўлиб хизмат қиласди.

ШХТ фаолиятининг устувор йўналиши янги таҳдидларга қарши биргаликда курашишдир. Таъкидлаш жоизки, ШХТнинг пайдо бўлиши кўп жиҳатдан Афғонистон ҳудудидан келиб чиқадиган таҳдидларга қарши курашишда саъй-ҳаракатларни бирлаштириш зарурати билан боғлиқ эди. Шу муносабат билан, 2001 йилда Шанхай мажлисида таъсисчи — давлатларининг раҳбарлари **террорчилик, ва экстремизмга қарши кураш тўғрисидаги Конвенцияни** ва Санкт-Петербург саммитида **МАТТ ҳақида Шартномани** имзоладилар.

ШХТга аъзо давлатларнинг мудофаа идоралари янги авлоднинг таҳдидлари ва даъватларига қарши курашишда ҳамкорлик қилмоқда. 2003 йилда Қозогистон ва Хитой ҳудудларида ШХТга аъзо давлатлар қуролли кучларининг қўшма терроризмга қарши қураш машқлари бўлиб ўтди. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва маҳсус хизматларнинг раҳбарларини бирлаштирган “Бишкек гуруҳи” фаолият кўрсатмоқда ва хавфсизлик кенгашлари котибларининг учрашувларини ўтказиш механизми ишга туширилди.

Эътиборберинг!

ШХТда ҳарбий блок ёки мудофааальянси мавжуд эмас. ШХТ Хартияси ҳеч қандай қўшма ҳарбий тузилмалариниёки миллатларустидан буйруғи тузилмаларияратишни кўзда тутмаган. МАТТ ўзининг кучга оид одамлар гуруҳига эга эмас. Бу мувофиқлаштириш ва ахборот-таҳлилий таъминлаш учун бир механизм- ШХТ аъзоларининг ваколатли идоралари ҳисобланади.

ШХТ ташкилий шаклланиш босқичида ҳам очиқчасига ўзини халқаро миқёсда эълон қилди У 2001 йил 11 сентябрь куни АҚШда содир бўлган террорчилик ҳаракатларига қарши минтақавий ташкилотларнинг биринчиси эди: 14 сентябрь куни ШХТга аъзо давлатларнинг ҳукумат раҳбарлари ушбу террорчилик ҳаракатларини кескин қоралаган маҳсус баёнот билан чиқдилар. ШХТ биринчилардан бўлиб халқаро терроризмни барча мамлакатлар учун умумий таҳдид деб атади.

2002 йилда ШХТ га аъзо давлатлар ташқи ишлар вазирлари Пекиндаги фавқулодда кенгашга йиғилишди, ундаги *Қўшма баёнотда ташкилотнинг минтақавий ва глобал даражада террорчиликка қарши кураш борасидаги қарашлари баён қилинган*.

ШХТ БМТ Хавфсизлик Кенгашининг Террорчиликка қарши қўмитаси ишига қўшилди. У 2003 йилда БМТ ва минтақавий ташкилотлар ўртасидаги учрашувда, ЕХХТнинг шериклари билан учрашувда, террорчиликка бағишлиланган учрашувда, Америка давлатлари форумида ва ЕХХТ семинарида тақдим этилган. 2004 йил 2 декабрда БМТ Бош ассамблеяси ШХТга кузатувчи мақомини бериш тўғрисидаги резолюцияни қабул қилди.

ШХТ ѿз табиатига кўра қарама-қарши унсурлардан холи. У инсоният олдида турган умумий муаммоларни ҳал қилишда, халқаро муносабатларнинг демократик, адолатли архитектурасини, барча иштирокчиларнинг манфаатларини ва фикрларини тенг равишда ҳисобга олган ҳолда, халқаро миқёсда заарар етказмасдан ёки жуғрофий бўлинмасдан кенг халқаро ҳамкорликка тайёр. Ушбу ёндашув минтақавий ва глобал даражадаги янги хавфсизлик парадигмасига мос келади.

Д. Осиёда ўзаро таъсир ва ишонч чоралари бўйича кенгаш (ОЎИЧК)

Кўплаб тўқнашувлар ва ўзаро ишончсизлик туфайли Осиё учун хавфсизлик муаммоси айниқса муҳимдир. Ядро қуролининг тарқалиши ва такомиллашиши тенденцияси катта хавотир уйғотмоқда. Ноқонуний иммиграция, диний ва этник муросасизлик, халқаро террорчилик ва гиёҳванд моддалар савдоси каби муаммолар жуда долзарбдир. Осиёда жадал ривожланаётган геосиёсий ва геоиқтисодий жараёнлар минтақа мамлакатлари учун янги қийинчиликлар туғдирмоқда. Уларнинг ечими биргаликда ёндашувни талаб қиласиди.

Эътиборберинг!

Ривожланишнинг замонавий йўналишлари шуни қўрсатадики, Осиёда кенг қамровли хавфсизликва ҳамкорлик учун ҳаракат ишонч чораларини қўллашни талабқилади.

Биполяр тизимнинг қулаши ортидан кучлар мувозанатининг ўзгариши, янги давлатлар ва Марказий Осиёнинг сиёсий минтақаси пайдо бўлиши, шунингдек, давом этаётган минтақавий ва маҳаллий можаролар фонида ноанъанавий даъват ва таҳдидларнинг кучайиши, маҳсус форумни чақиришни тақозо этди, бу **Осиёда ўзаро таъсир ва ишонч чоралари бўйича кенгаш (ОЎИЧК)** бўлди.

ОЎИЧКни чақириш ғояси 1992 йил 5 октябрда БМТ Бош ассамблеясининг 47-сессиясида Қозогистон Республикасининг Биринчи Президенти Н. А. Назарбаев томонидан илгари сурилган. Ушбу ташаббуснинг сабаби **Осиёда тинчлик ва хавфсизликни таъминлашнинг самарали тузилмасини яратиш истаги** бўлган. Ўша пайтда дунёнинг бошқа минтақаларидан фарқли ўлароқ Осиёда бундай тузилма йўқ эди ва уни тузишга илгари қилинган уринишлар муваффақиятсиз бўлган. Ташаббуснинг моҳияти олдини олиш дипломатиясининг самарали механизмини яратиш, низоларни тинч йўл билан ҳал этиш ва минтақавий хавфсизлик ва барқарорликни мустаҳкамлаш соҳасидаги ҳамкорликни қайта тиклаш эди.

Ушбу ташаббус Осиё давлатлари томонидан қўллаб-қувватланди ва Осиёда хавфсизлик соҳасида ҳамкорликнинг янги форматини

шакллантириш учун асос яратди. Форум ташаббускори бўлган Қозоғистон 1992 йилдан 1999 йилгача бир қатор тадбирларни ўтказди ва унда барча манфаатдор давлатлар вакиллари иштирок этди. Ушбу учрашувлар мақсад ва вазифаларни белгилаб берди, шунингдек, Кенгашнинг келгуси фаолияти механизмларини назарда тутувчи асосий ҳужжатларни ишлаб чиқишига имкон берди.

Эътиборберинг!

ОЎИЧК Осиёда тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашга йўналтирилган, ҳамкорликни янада кенгайтириш бўйича бир миллий форум ҳисобланади. Аъзо давлатлар БМТ Уставига ўз садоқатини тасдиқлагани ҳолда Осиёдатинчлик ва хавфсизликкамулоқот ва ҳамкорлик орқали эришилади деб ҳисоблашади.

ОЎИЧКга аъзо бўлиш учун давлат Осиёда ҳеч бўлмаганда ўз ҳудудининг бир қисмига эга бўлиши керак. 1999 йилда биринчи учрашувда ушбу мезонга жавоб берадиган 15 давлатнинг ташқи ишлар вазирлари ОЎИЧК га аъзо давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи тамойиллар декларациясини имзоладилар ва ОЎИЧК нинг таъсисчиларига айландилар.

Ўзаро муносабатларда ОЎИЧКга аъзо давлатлар томонидан қўлланилиши лозим бўлган асосий тамойиллар қўйидагилар эди:

- 1) суверен тенглик, суверенитетга тегишли ҳуқуқларни ҳурмат қилиш;
- 2) куч ишлатмаслик ёки зўрлик билан таҳдид қиласлик;
- 3) аъзо давлатларнинг ҳудудий яхлитлиги;
- 4) низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- 5) ички ишларга аралашмаслик;
- 6) қуролсизланиш ва қурол назорати;
- 7) иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳамкорлик;
- 8) инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликларига риоя этилиши.

Шундай қилиб, минтақада барқарорликни таъминлаш учун аниқ ҳаракатлар, чора-тадбирлар ва механизмлар билан Осиё хавфсизлик тизимининг пойдевори биринчи марта қўйилди. Декларацияда минтақанинг осиёлик хусусиятлари ва минтақа давлатларининг хилмачиллиги инобатга олинган.

2002 йил 4 июнда бўлиб ўтган биринчи саммитда давлат ва ҳукумат раҳбарлари ОЎИЧКни унинг самарадорлиги ва фаолиятини яхшилаш учун зарур тузилма ва институтлар билан таъминлашга қарор қилишиди, Алмати акти — ОЎИЧКнинг низоми қабул қилинди.

ОЎИЧК нинг қарорлар қабул қиласиган энг юқори органи бу ОЎИЧК саммити — давлат ва ҳукумат раҳбарларининг учрашувидир. ОЎИЧК саммити ҳар тўрт йилда бир марта маслаҳатлашувлар ўтказиш, ОЎИЧК фаолиятини ўрганиш ва унинг устувор йўналишларини аниқлаш учун чақирилади.

Ташқи ишлар вазирларининг учрашувлари ҳар икки йилда бир марта ўтказилиб, маслаҳатлашувлар ва ОҮИЧК фаолияти билан боғлиқ барча масалаларни ўрганиш учун асосий форум ҳисобланади.

Катта мансабдор шахслар қўмитаси йилига камида бир марта ОҮИЧК олдинги қарорларининг бажарилишини назорат қилиш, долзарб масалалар бўйича маслаҳатлашувлар ўтказиш, маҳсус ишчи гуруҳлар ишини кузатиб бориш ва бошқа йиғилишлар ишини мувофиқлаштириш учун йиғилади.

Маҳсус ишчи гуруҳлар аниқ масалаларни ўрганадилар, уларга юкланган вазифаларни бажарадилар ва юқори лавозимли шахслар қўмитасига ҳисбот берадилар.

Эътиборберинг!

Ташкилот фаолиятининг асосий ҳужжатлари тамойиллар декларацияси ва Алмати акти бўлди, у ҳуқуқнинг устуворлиги, аъзо давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳамкорлик тамойилларига асосланган сиёсат олиб боради.

Эсада сақланг

ОҮИЧКнинг асосий мақсади аъзо давлатлар ўртасида ишонч ва яхши ният мухитини яратишdir. ОҮИЧК ўзининг асосий мақсади сифатида Осиёда тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни тарғиб қилишга қаратилган кўп томонлама ёндашувлар орқали ҳамкорликни кенгайтиришни эълон қилди.

Ташқи ишлар вазирларининг иккинчи учрашуви 2004 йил 22 октябрда бўлиб ўtdi. Унинг натижаси сифатида **Ишонч чоралари каталоги, Процедуралар қоидалари ва ОҮИЧК нинг иккинчи вазирлар учрашивининг Декларацияси қабул қилинди.**

Ишончли чоралар Каталоги қабул қилиниши билан Осиё тарихида биринчи марта барқарорлик ва хавфсизликнинг кенг кўламли масалалари бўйича кўп томонлама ҳамкорликни таъминловчи ҳужжат пайдо бўлди. Осиёнинг хилма-хиллиги каталогдаги бешта асосий йўналишга (ҳарбий-сиёсий, янги даъват ва таҳдидларга қарши курашиш, иқтисодий, экологик, инсонпарварлик) бўлинган, ҳамда мустаҳкамлик ва ихтиёрийлик асосида қўлланиладиган ишончни мустаҳкамлаш чораларининг мухимлигини таъкидлайди.

Эсада сақланг

ОҮИЧКнинг ишонч чоралари— бу минтақадаги қурол ва қуролсизланиш бўйича назорат юзасидан келишувнинг тортишувлари ва бажарилишини тинч йўл билан тартибга солиш, бир вақтнинг ўзида улар бир-бирини тўлдирадива муайян вазиятларга қараб, манфаатдор давлатларўзаро келишув йўли билан параллельқўллашлари мумкин.

Декларация ОҮИЧКга аъзо давлатларнинг дунё ва минтақада хавфсизликнинг асосий масалалари бўйича бирлашган қарашлари ва позицияларини акс эттиради. Делегациялар раҳбарлари Каталогда қайд этилган ишончни мустаҳкамлаш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш нуқтаи назаридан ҳал қилинмаган муаммоларни ва келгусида ўзаро ҳамкорлик қилиш йўналишларини ишлаб чиқиш зарурлигини таъкидладилар.

Иккинчи форум саммити 2006 йил 17 июнда бўлиб ўтди, унда **II саммит Декларацияси** қабул қилинди. Унда аъзо давлатларнинг Осиё ва умуман дунёдаги хавфсизлик ва ҳамкорликнинг асосий муаммоларига қарашлари, аъзо давлатларнинг ечимини топмаган муаммоларни ечишда универсал ёндашувни ишлаб чиқиш бўйича таклифлари акс этган ва 2004 йилда ишонч чоралари каталогига киритилган ОҮИЧКга ишончни кучайтириш ва жараённи янада ривожлантириш чораларини амалий равища рўёбга чиқариш зарурлиги таъкидланган. Шу куни Алматида **ОҮИЧК Котибияти** очилди.

ОҮИЧК доирасида ишончни мустаҳкамлаш чораларини амалга ошириш жараёни янги даъват ва таҳдидлар (террорчилик, чегара назорати, одам савдоси ва трансмиллий жиноятчилик), хавфсиз ва самарали транспорт йўлаклари тизимини ривожлантириш ва гиёҳвандликка қарши кураш соҳасида ривожланмоқда. Гиёҳванд моддаларнинг ноқонуний айланишига қарши курашиш ва янги даъват ва таҳдидлар соҳасида ҳаракатлар режалари ва концепциялар қабул қилинди.

ОҮИЧК фаолиятининг мавзу қамрови кенгайиб бормоқда. Ташқи ишлар вазирларининг саммитлари ва учрашувларидан ташқари, Нодавлат форуми, Миллий маданий марказларнинг фуқаролик форуми, Ишбилармонлар ва ёшлар кенгашлари чақирилади.

Бугунги кунда ОҮИЧК таркибига 27 аъзо давлатлар киради; саккиз мамлакат ва беш халқаро ташкилот, шу жумладан, БМТ кузатувчи мақомига эга.

Е. Коллектив Хавфсизлик Шартномаси Ташкилоти (КХШТ)

Замонавий шароитда халқаро хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш масалаларига катта аҳамият берилмоқда. Коллектив хавфсизликни таъминлаш бўйича ўзаро ҳамкорлик ва саъй-ҳаракатларни мувофиқлаштиришнинг муҳим воситаларидан бири бу Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти (КХШТ).

Коллектив хавфсизлик шартномаси ташкилоти — ўз мақсадларини “тинчлик, халқаро ва минтақавий хавфсизлик ҳамда барқарорликни мустаҳкамлаш, жамоавий асосда мустақиллик, ҳудудий яхлитлик ва аъзо давлатлар суверенитетини ҳимоя қилишда устуворликни

сиёсий воситаларга берган” Низом доирасида эълон қилган халқаро минтақавий ташкилот.

Харбий таҳдидларидан ташқари, КХШтинг кўриш доирасида қўйидагилар мавжуд:

— халқаро террорчилик, гиёхванд моддалар сотиш, ноконуний миграция, трансмиллий уюшган жиноятчиликка қарши кураш;

— фавқулодда вазиятлар, гуманитар фалокатларга жамоавий муносабат;

— ахборот соҳасидаги таҳдидларнинг кенг доирави ва кибер жиноятларга қарши кураш.

КХШТ 1992 йил 15 майда Арманистон, Қозогистон, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон раҳбарлари томонидан Коллектив Хавфсизлик Шартномаси (КХШ) имзоланиши билан бошланган. 1993 йилда Озарбайжон, Грузия ва Белоруссия Коллектив хавфсизлик шартномасига қўшилди.

Шартноманинг асосий қоидаси 4-моддада ифодаланган: “Агар иштирокчи давлатлардан бири бирон бир давлат ёки давлатлар грухи томонидан тажовузга учраган бўлса, бу ушбу Шартноманинг барча иштирокчи-давлатларига тажовуз сифатида кўрилади.

Қатнашаётган ҳар қандай давлатга тажовуз бўлган тақдирда, бошқа барча иштирок этувчи давлатлар унга зарур ёрдамни, шу жумладан ҳарбий ёрдамни кўрсатадилар, шунингдек, БМТ низомининг 51-моддасига биноан коллектив мудофаа ҳуқуқини амалга ошириш учун ўзларининг маблағлари билан қўллаб-қувватлайдилар.”

Шартнома, шунингдек маслаҳатлашув механизмини, бир ёки бир нечта иштирокчи давлатнинг хавфсизлиги, ҳудудий яхлитлиги ва суверенитетига таҳдид ёки халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид бўлган тақдирда ўрнатади, шунингдек, иштирокчи давлатлар ўртасида коллектив хавфсизлик бўйича ҳамкорликнинг айrim масалаларини тартибга солувчи қўшимча битимлар тузишни кўзда тутади.

КХШТ тузилмаси:

Ташкилотнинг энг юқори органи — **Коллектив Хавфсизлик Кенгаши (КХК)** ҳисобланади.

Унга аъзо давлатлар раҳбарлари киради. Кенгаш ташкилот фаолиятининг асосий масалаларини кўриб чиқади ва унинг мақсад ҳамда вазифаларини амалга оширишга қаратилган қарорлар қабул қиласи, шунингдек, ушбу мақсадларга эришиш учун аъзо давлатларнинг мувофиқлаштирилишини ва биргаликдаги фаолиятини таъминлайди.

- **Ташқи ишлар министрлари кенгаши (ТИМК)** ташкилотга аъзо давлатларнинг ташқи сиёсат соҳасидаги ҳамкорлигини мувофиқлаштириш бўйича маслаҳат ва ижроия органи ҳисобланади.
- **Мудофаа министрлари кенгаши (ММК)** ташкилотга аъзо давлатларнинг ҳарбий сиёсат, ҳамкорликни мувофиқлаштириш, ҳарбий

ривожланиш ва ҳарбий-техникавий ҳамкорлик бүйича маслашат ва ижро этувчи органдир.

- **Хавфсизлик Қенгашлари Котибиятлари Құмитаси (ХККК)** ташкилотта аъзо давлатларнинг миллий хавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги ҳамкорлигини мувофиқлаштирувчи маслашат ва ижро этувчи органдир.
- **КХШТ Доимий Қенгаши** — аъзо давлатларнинг ушбу ташкилот органлари томонидан қабул қилинган қарорлар ижросини мувофиқлаштириш масалалари билан шуғулланадиган орган.
- **КХШТ Бош котиби** ташкилотнинг энг юқори маъмурий вакили бўлиб, ташкилот Котибиятига раҳбарлик қилади. МХҚ қарори билан аъзо давлатлар фуқаролари орасидан тайинланади ва қенгашга ҳисобот беради.
- **КХШТ Котибияти** бу ташкилотнинг ташкилий, ахборот, таҳлилий ва маслашат таъминотини амалга ошириш бўйича доимий ишлайдиган орган.
- **КХШТнинг қўшма штаби** КХШТнинг ҳарбий қисмига оид таклифларни тайёрлаш масъул, КХШТ ҳарбий ҳамкорлик масалалари бўйича қарорларининг амалий ижро этилишини ташкил этиш ва мувофиқлаштириш учун масъул бўлган доимий ишлайдиган орган.

Эътиборберинг!

КХШТнинг асосий фаолиятининг йўналиши ҳарбий ва ҳарбий-техникавий (ҳарбий-иқтисодий) ҳамкорликдир.

КХШТ доирасида коалиция ва мінтақавий кучлар гурухларини, тинчликпарвар кучларни, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари ва маҳсус хизматларнинг маҳсус кучларини, шунингдек, Фавқулодда вазиятлар министрлигини ўз ичига олган *коллектив хавфсизлик тизими* яратилди. Ушбу бўлинмаларнинг жанговар тайёргарлигини такомиллаштириш ва ривожлантириш, шунингдек, режали асосда жанговар мувофиқлаштириш механизmlарини ишлаб чиқиш учун турли хил қўшма машқлар ўтказилмоқда.

2003 йилдан бошлаб КХШТга аъзо давлатлар ҳудудида гиёхвандликка қарши халқаро кенг қамровли операция ўтказилди (2008 йилдан бери у доимий фаолиятга айлантирилди).

2009 йилда КХШТ мамлакатлари раҳбарлари **тезкор реакция коллектив кучлари** (ТРКК) тузилишини маъқулладилар. ТРКК ҳарбий тажовузни бартараф этиш, халқаро террорчилик ва экстремизм, трансмиллий уюшган жиноятчилик, гиёхванд моддалар айланмаси, шунингдек, фавқулодда вазиятларнинг оқибатларини бартараф этиш учун маҳсус амалиётларни амалга ошириш учун ишлатилади.

2014 йилда КХШТнинг компьютер ҳодисаларига муносабати бүйича маслаҳат мувоғиқлаштириш маркази ташкил этилди.

Ўзингизнинг билимларингизни синанг

1. ШХШТнинг халқаро хавфсизлик тизимидағи ўрнини аникланг.
2. Ким ва нима учун ОЎИЧК тузиш ташаббуси билан чиқди?
3. ОЎИЧК нинг асосий мақсади нима?
4. ОЎИЧКга аъзо давлатлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи тамойилларни айтинг.
5. Қандай ўлчовлар ОЎИЧК Каталогида ишонч ўлчовлари бүйича тақсимланади?
6. КХШТнинг мақсад ва вазифаларини айтинг.
7. КХШТ қандай тузилишга эга?
8. КХШТнинг асосий фаолиятларини санаб беринг.
9. КХШТнинг коллектив хавфсизлик тизими нималарни ўз ичига олади?

◆ Топшириқ

Хужжатдаги кўчирма билан танишинг ва дарсда жавобда фойдаланинг.

Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Хартияси

2002 йил 6 июнда

1-модда

ШХШТнинг асосий мақсадлари ва вазифалари қўйидагилар: ... минтақада тинчлик, хавфсизлик ва барқарорликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш, ... уларнинг барчасида террорчилик, сепаратизм ва экстремизмга қарши биргаликда курашиш. гиёҳвандлик воситалари, қурол, бошқа трансмиллий жиноий фаолиятнинг ноқонуний айланишига қарши кураш,

... халқаро можароларнинг олдини олиш ва уларни тинч йўл билан ҳал қилишда ўзаро ҳамкорлик ...

II бўлим якунлари бўйича тест топшириқлари

1. Давлатнинг белгилари:
 - а) шаҳарлар, аҳоли яшаш жойи;
 - б) ҳудуд, қонунлар, давлат органлари;
 - в) миллатлар, қабилалар, халқлар;
 - г) жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, бирлашмалар;

2. Замонавий демократик давлатнинг асосий вазифаси:
 - а) хусусий мулк эгаларининг манфаатларини ҳимоя қилиш;
 - б) босқинчилик урушларини олиб бориш;
 - в) ҳуқуқбузарларни аниқлаш ва жазолаш;
 - г) фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш.

3. Ҳуқуқий давлатни шакллантиришнинг асосий шарти:
 - а) фуқаролик жамиятининг мавжудлиги;
 - б) иккита сиёсий партиянинг мавжудлиги;
 - в) суверенитетнинг мавжудлиги;
 - г) ҳокимиятлар қаршилигининг мавжудлиги;

4. Асосий мақсади инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларининг ҳуқуқий ҳимоя қилиш ва ҳокимиятининг қонунлар билан чеклаш бўлган давлат:

а) дунёвий давлат;	б) ҳуқуқий давлат;
в) феодал давлат;	г) тоталитар давлат;

5. Ҳуқуқий давлатда давлат ҳокимияти учта тармоққа бўлинади:
 - а) ахборот, мафкуравий ва сиёсий;
 - б) қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд;
 - в) прокуратура, маҳаллий ва олий органлар;
 - г) юқори, ўрта ва пастки;

6. Давлат ҳокимиятини тармоқларга бўлишнинг асосий мақсади:
 - а) ҳокимиятнинг ўзбошимчалигига йўл қўймаслик, мустабидликка, ҳокимиятнинг монополиясига қарши курашиб, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказишнинг олдини олиш;
 - б) иқтисодиётнинг ривожланишини таъминлаш;
 - в) ижтимоий соҳани ривожлантириш;
 - г) миллий хавфсизликни таъминлаш.

7. Ишончсизлик овози:
 - а) ҳукуматга ишонч билдириласлик;
 - б) давлат раҳбарининг қонунни тўхтатиб туриш ҳуқуқи;
 - в) давлат раҳбарига ишончсизлик билдириш ва уни лавозимидан четлаштириш;
 - г) барча жавоблар тўғри.

8. Импичмент — бу:
 - а) ҳукуматга ишончсизлик билдириш;
 - б) давлат раҳбарининг қонунни тўхтатиб туриш ҳуқуқи;
 - в) ҳуқуқбузарлик содир этганлиги учун юқори мансабли шахсларни жавобгарликка тортишнинг юридик процедураси;
 - г) умумхалқ овоз бериши;

9. Фуқаролик жамияти — бу:
 - а) давлатдан мустақил бўлган ижтимоий муносабатлар бирлиги, унинг асоси ўз ҳуқуқ ва эркинликларига эга бўлган шахс ҳисобланади;
 - б) давлат назорати остида бўлган ижтимоий муносабатлари;

- в) шахсий манфаатларга эришиш мақсадида одамлар бирлашмаси;
- г) умумий мулкка асосланган жамоат муносабатлари.

10. Нодавлат ташкилотлари — бу:

- а) расмий шахслар иштирокисиз хусусий шахслар ва нотижорат ташкилотлар томонидан тузилган ташкилотлар ва муассасалар;
- б) давлат назорати остидаги ташкилотлар;
- в) давлат томонидан мұхтожларга ёрдам бериш учун тузилган ташкилотлар;
- г) асосий мақсади давлат сиёсатида иштирок этиш бўлган ташкилотлар.

11. СССР ва АҚШ ўртасида ўрта ва қысқа масофали ракеталарни йўқ қилиш тўғрисида шартнома имзоланди:

- а) 1985 йил;
- б) 1987 йил;
- в) 1988 йил;
- г) 1990.

12. 2002 йилда АҚШнинг глобал стратегиясининг тамойили қўйидагиларга асосланмаган:

- а) кўп қутбли оламга содиқлик;
- б) уюшмалар чекланган қадриятга эга;
- в) чекланган суверенитет тамойили;
- г) адолатни шахсий тушунишга таяниш.

13. Халқаро муносабатларда плюралистик бир қутблилик ўрнатилди:

- а) 90-йилларнинг ўрталарида;
- б) 90-йилларнинг охири;
- в) 2000 йилларнинг бошлари;
- г) 2000 йилларнинг ўрталари.

14. XXI асрнинг биринчи ўн йиллиги охирида халқаро муносабатлар тизимининг шаклланишига таъсир кўрсатган омиллар:

- а) глобаллашув;
- б) дунё миқёсидаги янги кучларнинг ўсиб бораётган роли;
- в) дунёда ижтимоий тенгсизликнинг чуқурлашиши;
- г) барча жавоблар тўғри.

15. Халқаро хавфсизлик тушунчасига қўйидагилар киради:

- а) халқаро тинчликни таъминлаш;
- б) низоларни тинч йўл билан ҳал этиш;
- в) халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари ва умумэътироф этилган нормаларига риоя қилиш;
- г) барча жавоблар тўғри.

16. Мамлакатда сепаратизмнинг вужудга келиш сабабларига қўйидагилар кирмайди:

- а) ижтимоий-иктисодий барқарорлик;
- б) сиёсий бекарорлик;
- в) бир партиявий сиёсий тизим;
- г) этно-диний омил.

17. Терроризмнинг мақсади:

- а) жамиятни бекарорлаштириш;
- б) бошқа давлат билан уруш бошлаш;
- в) ҳокимият обруйининг пасайиши;
- г) барча жавоблар тўғри.

18. “Ал-Қоида” ислом ақидапарастлари халқаро ташкилоти вужудга келди:
- а) Покистонда;
 - б) Жазоирда;
 - в) Афғонистонда;
 - г) Косовода.
19. Энг фаол ақидапарастлик ўзини фаол намоён қилди:
- а) насронийликда;
 - б) исломда; в) яхудийликда;
 - г) барча жавоблар түгри.
20. НАТОнинг янги ҳарбий доктринаси қабул қилинди:
- а) 2009 йилда;
 - б) 2011 йилда;
 - в) 2017 йилда;
 - г) 2019 йилда.

П БҮЛІМНИНГ ХУЛОСАСИ

Дарсликнинг ушбу қисміда *сиёсий ва ҳуқуқий жараёнларни* ўрганаётганды:

- ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятининг пайдо бўлиши ва шаклланишининг тарихий шарт-шароитлари очиб берилди;
- давлатлар сиёсий ва ҳуқуқий тизимининг ривожланиш тенденциялари кузатилди;
- нодавлат ташкилотларининг фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантиришдаги ролини акс эттирди;
- халқаро муносабатларнинг биполяр тизимининг парчаланиши сабаблар аниқланди ва жараёни кузатилди;
- халқаро муносабатларнинг янги тизимини шакллантириш жараёни кўрсатилиб, таҳлил қилинди;
- халқаро муносабатлар ривожланишининг замонавий тенденциялари очиб берилди;
- халқаро хавфсизликка таҳдид ва хавфларни ёритиб берилди; халқаро ҳамжамиятнинг сайёрадаги тинчлик ва хавфсизликни сақлаш борасидаги саъй-харакатлари кўриб чиқилди.

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

АТАМАЛАР ЛУФАТИ

Айирбошлаш — ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар ва хизматлар ҳаракати соҳаси (босқичи), бу ерда одамлар ўртасида меҳнат натижалари алмашинуви шаклида ўзаро алмашинув мавжуд.

Биполярлик — икки қутблиликт.

Вето — бу бир шахс ёки бир гурӯҳ шахслар томонидан қонун чиқарувчи томонидан қабул қилинган қонунни бир томонлама равища тўхтатиб туриш ёки олдини олиш ҳуқуқини англатади.

Давлат — жамиятни бошқариш учун сиёсий институтдир; жамиятда тартибни таъминлайдиган, инсон ҳуқуқларини бузилишлардан ҳимоя қиладиган сиёсий ташкилот.

Девальвация — бу миллий валютанинг ҳар қандай хорижий валютага, олтинга нисбатан қадрсизланиши.

Диверсификация — янги соҳаларда иқтисодий фаолиятнинг кенгайиши (маҳсулот турларини, тақдим этилаётган хизмат турларини ва бошқаларни кенгайтириш).

Жамоат бирлашмалари — сиёсий мақсадларга, қонун ҳужжатларига зид бўлмаган умумий мақсадларига эришиш учун ихтиёрий равища тузилган сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва фуқароларнинг бошқа бирлашмалари. Жамоат бирлашмалари нотижорат ташкилотлар ҳисобланади.

Жамоат товарлари ва хизматлари — ишлаб чиқарилганидан кейин дарҳол фойда келтирадиган товарлар ва хизматлар. Шу сабабли, ушбу имтиёзлардан фойдаланиш учун пул тўламаганларни йўлатмаслик мумкин эмас. Чекланган ресурслар шуни англатадики, улар жамиятнинг ўсиб бораётган ва чексиз эҳтиёжларини қондириш учун етарли эмас. Чекланган манбалар ҳақиқати иқтисодиётнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун жуда муҳимдир.

Иқтисодий самарадорлик — ресурслар қиймати ва олинган натижалар, яъни ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми ўртасидаги нисбат.

Инсон ҳуқуқлари — инсоннинг яшаш ҳуқуқини тавсифловчи тушунчалар тўплами; иқтисодий, ижтимоий, маданий, фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси — ишлаб чиқариши ривожлантириш — учун ташқи шароитларни таъминлайдиган тармоқлар мажмуи. Бу юк транспорти, йўллар, электр энергияси, газ ва сув таъминоти, омборхоналар, алоқа, ахборот хизматларини ўз ичига олади.

Ишлаб чиқариш — бу инсон ва жамият мавжудлиги ва ривожланиши учун зарур бўлган имтиёзларни (маҳсулотлар ва хизматлар) яратиш жараёни.

Ишончсизлик овози — бу парламентнинг ҳукуматга ишончсизлигининг ифодасидир.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиши. Иқтисодиёт соҳасидаги давлатга тегишли бўлган барча иқтисодий ресурсларни ва уларнинг ёрдами билан иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солинадиган барча ташкилотларни ўз ичига оладиган давлат сиёсати. Булар давлат бюджети, давлат ишлаб чиқариш корхоналари, давлат бошқарувидаги соғлиқни сақлаш, таълим, мудофаа давлат ерлари.

Иш ҳақи — ходим томонидан маълум бир меҳнат хизматини тақдим этиш учун олган пул шаклидаги даромад.

Ишлаб чиқариш таннархи — корхонанинг маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари.

Импичмент — бу юқори лавозимли мансабдор шахсга ишончсизликнинг намоён бўлиши, уни лавозимидан четлатиш, уни жавобгарликка тортиш.

Инвестициялар — ишлаб чиқариш харажатлари ва ишлаб чиқариш воситаларининг тўпланиши ва захираларнинг кўпайиши.

Иқтисодий интеграция — бу ўзаро келишилган давлатлараро иқтисодий сиёсатни амалга оширишни ўз ичига олган миллий иқтисодиётларни бирлаштириш жараёни.

Инфляция — бу қоғоз пулларнинг ҳаддан ташқари ва асосиз чиқарилиши туфайли муомалада кўпайиб кетишидир. Бу товарлар массаси даражасининг пасайиши натижасида ҳам пайдо бўлиши мумкин. Инфляциянинг оқибатлари нархларнинг кўтарилиши, реал иш ҳақининг пасайиши ва жамғармаларнинг қадрсизланишидир.

Инфратузилма — бу соҳага хизмат кўрсатадиган тармоқлар (ишлаб чиқариш инфратузилмаси: йўллар, каналлар, сув омборлари, портлар, кўприклар, аэродромлар, омборлар, транспорт, алоқа ва бошқалар) ва жамиятнинг яшаш шароитларини таъминлаш (ижтимоий инфратузилма: таълим, соғлиқни сақлаш, фан ва бошқалар).

Ишесизлик — бу ишга эга бўлмаган, аммо ишлашга қодир ёшда бўлган ва маълум бир вақт оралиғида иш қидираётган одамларнинг умумий ишчи кучининг бир қисми.

Капитал — бу маҳсулот ва хизматларни ишлаб чиқаришда меҳнатдан фойдаланадиган нарса. Хусусан, бу дастгоҳлар, ускуналар, асбоблар, бинолар, транспорт воситалари, омборлар, қувурлар, электр узатиш линиялари, сув таъминоти ва канализация тизимлари.

Касаба уюшмалари — фуқароларнинг ўзларининг касбий манфаатларининг умумийлиги асосида ўз аъзоларининг меҳнат ва бошқа ижтимоий-иктисодий ҳуқуқ ва манфаатларини ифода этиш ва ҳимоя қилиш, меҳнат шароитларини яхшилаш учун ихтиёрий равишда ташкил этиладиган мустақил шахсий бирлашмаларга эга мустақил жамоат бирлашмаларидир.

Камчилик — талаб ҳажми мувозанатдан паст нархларда таклиф ҳажмидан ошадиган миқдор.

Кейнсиан концепцияси — иқтисодий ривожланишни давлат томонидан тартиба солиш зарурлиги төсига асосланган макроиктисодий назария.

Конституция — бу бутун жамият иродасини ифода этувчи, ижтимоий ва давлат тизимининг асосларини, инсон ва фуқаронинг ҳуқуқ ва эркинликларини белгилаб берадиган давлатнинг асосий қонунидир. Давлатнинг сиёсий, ҳуқуқий ва иқтисодий тизимлари асосларини белгилайди.

Конфедерация — бу давлат тузилишининг шакли бўлиб, унда конфедерацияни ташкил этувчи давлатлар ўз мустақиллигини сақлаб қолишади, ўзларининг давлат органлари ва маъмуриятларига эга бўлиб, ҳаракатларни аниқ мақсадлар учун (ҳарбий, ташқи сиёсий ва ҳқ) мувофиқлаштириш учун маҳсус бирлашган органларни яратадилар.

Коллектив хавфсизлик тизими — бу дунё тинчлигини бузиш ёки ҳалқлар хавфсизлигига ҳар қандай шаклда таҳдид солишини истисно қиласиган ва давлатлар томонидан глобал ёки минтақавий миқёсда амалга ошириладиган ҳаракатлар.

Қарама-қаршилик — бу ўзаро таъсир қилиш жараёнида юзага келадиган манфаатлар, мақсадлар, фикрлардаги қарама-қаршиликларни бартараф этишининг энг кескин йўли, бу ўзаро таъсирга эга бўлган иштирокчиларга қарши туриш ва одатда меъёрлардан четга чиқадиган ҳиссиятлар билан бирга бўлиш.

Қонунийлик — қонунийлик, ҳаққониилик, тўғрилик.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш — маҳаллий аҳамиятга эга бўлган муаммоларни бевосита ёки маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари (муассасалари) орқали мустақил равиша ҳал этиш мақсадида фуқароларнинг муайян аҳоли пунктлари доирасида истиқомат жойида ўз-ўзини ташкил этиш шакли.

Миссия — 1) бошқа давлатга бирон бир маҳсус мақсад учун юборилган давлат вакиллари;

2) бир давлатнинг бошқасида элчи бошчилигидаги доимий дипломатик ваколатхонаси.

Миграция — бошқа жойга кўчиш, аҳолининг кўчиши: мамлакат ичидаги аҳолининг ички миграцияси, бир мамлакатдан бошқасига — ташқи миграция.

Модернизация — бу аграр тармоғидан саноат жамиятига үтиш жараёни.

Монетаризм — бу иқтисодий назария, унга кўра муомаладаги пул миқдори бозорда иқтисодий вазиятни шакллантиришда ва ялпи маҳсулот ҳажмини таъминлашда ҳал қилувчи омил ҳисобланади.

Миллийлаштириш — бу хусусий корхоналар ва иқтисодиёт тармоқларини давлат мулкига ўтказиш.

Мухолифат — 1) бошқа қарашлар ва хатти-ҳаракатларга қаршилик кўрсатиш, қарши ҳаракат қилиш, қарашлар, хатти-ҳаракатлар ва бошқаларга қарши туриш; 2) кўпчиликнинг фикрига қарши сиёsat олиб борадиган шахслар гурухи ёки партиялари.

Меҳнат унумдорлиги — ходимнинг бирлик вақтига ишлаб чиқарилган маҳсулотлар миқдори билан ўлчанадиган самарадорлик, одамларнинг ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлиги.

Меҳнат — бу инсон ресурслари, яъни жамиятда мавжуд бўлган ва маҳсулот ҳамда хизматларни ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ишчи кучи.

Нарх — истеъмолчилар сотиб олишга тайёр бўлган ва ишлаб чиқарувчилар маҳсулот (хизмат) сотишига тайёр бўлган пул миқдори.

Нодавлат ташкилот — фуқаролар томонидан ва (ёки) нодавлат юридик шахслар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ умумий мақсадларига эришиш учун ихтиёрий равишида тузилган нотижорат ташкилоти (сиёсий партиялар, касаба уюшмалари ва диний бирлашмалар бундан мустасно).

Неоэтатиз — бу давлатнинг иқтисодиётга аралашишининг янгиланган версияси. Иқтисодиётни этатизация қилиш иқтисодиётга давлат аралашувининг кўпайишидир.

Неолиберализм (иқтисодиётда) — бу давлат харажатларининг ва шунга мос равишида давлатнинг ижтимоий мажбуриятларининг камайиши. Неолиберал ҳукуматнинг асосий воситаси хусусийлаштиришdir.

Олигархия — бу “озчиликнинг кучи”, кичик бир ижтимоий гурӯхнинг сиёсий ва (ёки) иқтисодий устунлиги.

Оммавий қирғин қуроллари — катта талофатлар ва вайронагарчиликларни келтириб чиқарадиган қурол. Оммавий қирғин ёки қирғин қуроллари ядроий, кимёвий ва биологик (бактериологик) қуролларни ўз ичига олади.

Пул — бу товарлар оламидан ажралиб турадиган ва универсал эквивалент бўлиб хизмат қиласидиган маҳсус маҳсулот тури. Бошқача қилиб айтганда, пул бошқа барча товарларга алмаштирилиши мумкин бўлган маҳсулотdir.

Ресурслар — бу одамларнинг эҳтиёжларини қондириш учун мавжуд бўлган моддий ва номоддий имкониятларdir.

Рим ҳуқуқи — қадимги Римда ва Византия империясида милоддан аввалги VIII асрдан милоднинг VI асригача мавжуд бўлган ҳуқуқий тизим.

Саноатлаштириш — бу кенг кўламли машинасозлик ишлаб чиқаришини яратиш жараёни, иқтисодиётда саноат ишлаб чиқариш улушкининг сезиларли даражада кўпайиши.

Санкция — халқаро ҳуқуқда — давлатнинг унинг халқаро мажбуриятлари ёки халқаро ҳуқуқ нормалари бузилган тақдирда қўлланиладиган таъсир чоралари.

Сепаратизм — ажралиш, яккаланиш истаги.

Сиёsat — 1) ҳокимият учун курашни англатадиган синфлар ўртасидаги муносабатлар; 2) давлатнинг кучидан фойдаланган ҳолда жамиятни бошқариш санъати; 3) давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолияти, шунингдек, давлат фаолияти билан боғлиқ ижтимоий ҳаётдаги муаммолар ва воқеалар.

Сиёсий-ҳуқуқий тизим — сиёсий ва ҳуқуқий нормаларда ўз хоҳиш-иродасини амалга оширадиган давлат органлари, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар тўплами.

Либераллаштириш — бу фуқароларнинг ёки мамлакат фуқароларининг ҳуқук ва эркинликларини кенгайтириш жараёни, авваламбор, ижтимоий ҳаётнинг сиёсий, иқтисодий, маданий ва бошқа соҳаларида.

Халқаро хавфсизлик — бу давлатлар, уларнинг минтақавий бирлашмалари ва умуман дунё ҳамжамиятининг ҳаётий фаолияти ва ўзаро таъсирини, шунингдек, ҳаётий манбаатларини турли пайдо бўлаётган таҳдидлардан ҳимоя қилишни таъминлайдиган халқаро муносабатлар тизимининг ички ҳолати (хусусияти).

Ҳокимиятнинг қонунийлиги — бу жамият томонидан ҳокимият эгаларининг бошқа шахслар учун ўзини тутиш стандартларини белгилаш ҳуқуқини тан олишидир.

Ҳокимиятларнинг бўлиниши — давлат ҳокимияти чеклаш тамойилидир. Ушбу тамойилга кўра, давлат ҳокимияти учта тармоқка бўлинади: қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд. Бундан ташқари, ҳокимиятнинг ҳар бир тармоғи ўз вазифаларини бошқаларнинг ишларига аралашмасдан амалга оширади.

Ҳокимият — бу бошқа одамларга уларнинг қаршиликлариiga қарамай ирова қилиш қобилиятидир. Ҳокимият турли хил усуllibарга асосланади: демократик ва авторитар, бунга мажбурлаш, жазолаш, рағбатлантириш, қизиқтириш ва ҳоказолар киради.

Ҳуқуқий давлат — бу ҳокимият қонун билан чекланган, қонун устуворлиги мавжуд бўлган, инсон ҳуқуқлари давлат томонидан ҳимоя қилинадиган давлатdir.

Хусусийлаштириш — давлат ёки муниципал мулкни пуллик ёки бепул жисмоний шахслар ёки гуруҳлар мулкига ўтказиш.

Диний бирлашмалар — маҳаллий диний бирлашмалар (жамоалар), диний идоралар (марказлар), шунингдек, диний таълим муассасалари ва монастирлар.

Талаб — истеъмолчи маълум бир вақт оралиғида мумкин бўлган нархлардан маълум бир нархда сотиб олишга тайёр бўлган товарлар ёки хизматлар миқдори.

Террорчилик — бу террорчиликдан мунтазам фойдаланишга асосланган сиёsat. 1960 йилнинг охирларида халқаро террорчилик — террорчиликнинг муайян шакли пайдо бўлди.

Товар — бу меҳнат маҳсали бўлган ва алмашиб учун ишлаб чиқарилган иқтисодий фойда.

Таклиф — товар ишлаб чиқарувчиларнинг бозордаги хатти-ҳаракатларини, маълум шартлар шароитида маълум вақт оралиғида ҳар қандай миқдордаги товар ва хизматларни ишлаб чиқаришга (таклиф қилишга) тайёрлигини акс эттирувчи тушунча.

Фойда — маҳсулот сотишдан тушган умумий даромад ва пул кўринишидаги умумий харажатлар ўртасидаги фарқ.

Фойда — маҳсулот ва хизматлар, инсон эҳтиёжларини қондиришнинг моддий ва номоддий воситалари, улар ўз навбатида истеъмол товарлари ва ишлаб чиқариш мақсадларига мўлжалланган товарларга бўлинади.

Фуқаролик ҳуқуқлари — одамларнинг жисмоний ва биологик мавжудлигини тавсифловчи, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондирадиган давлатда бўлиш ҳуқуқи.

Фуқаролик жамияти — бу давлат ва унинг органларидан мустақил равища юзага келадиган ижтимоий муносабатлар: сиёсий, иқтисодий, маданий, миллий, диний, оиласиий ва бошқалар.

Бу муносабатлар одамларнинг турли хил манбаатлари ва эҳтиёжларини акс эттиради.

Экстремизм — бу ҳаддан ташқари қарашларга, ҳаракатлар усуllibарига (одатда сиёsatда) содиқлик. Экстремизмга одамлар ҳам, асосан сиёсий ташкилотлар ҳам дучор бўлади.

Ялпи ички маҳсулот — ишлатилган манбалардан қатъи назар, йил давомида мамлакат иқтисодиётида ишлаб чиқарилган барча тайёр маҳсулотларнинг (товарлар ва хизматлар) умумий қиймати.

Ялпи миллий маҳсулот — мамлакат иқтисодиётида йил давомида ишлаб чиқарилган барча тайёр маҳсулотларнинг (товарлар ва хизматлар) умумий қиймати, чет элликларнинг мулки бўлган корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархи бундан мустасно.

Этатизм — бу давлатнинг жамиятнинг иқтисодий ҳаётидаги фаол иштироки.

Учебное издание

**Каирбекова Розалия Равильевна
Ибраева Алуа Саламатовна
Аязбаева Гулнара Нурталиповна**

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Часть 1

Учебник для 11 классов
общественно-гуманитарного направления
общеобразовательных школ
(на узбекском языке)

Дарсликда рассом А.Дузелхановнинг асарларидан фойдаланилди

Мұхаррір *М.Алімқұлова*
Бадий мұхаррір *А.Ақил*
Техн. мұхаррір *И. Тарапунең*
Компьютерда сағифаловчи *Ж. Бекбосинова*

Нашриётга 7 июль 2003 йилда Қозогистон Республикаси Таълим ва фан министрлигининг № 0000001 давлат лицензияси берилган

ИБ № 6249

Нашрға 27.08.20 рухсат этилди. Ҳажми $70 \times 100 \frac{1}{16}$. Офсет қоғози. Ҳарф тури “SchoolBook Kza”. Офсет нашри. Шартли босма табоғи 12,26. Шартли бүёк тамғаси 49,72. Нашр ҳисоб табоғи 9,39. Адади 3500 дона. Буюртма №

“Мектеп” нашриёти, 050009, Алмати шаҳри, Абай шоҳ кўчаси, 143-уй

Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.

Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34

E-mail: mekter@mail.ru.

Web-site: www.mekter.kz

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

